MUNIR GAVRANKAPETANOVIĆ

U PLAMENU KUŠNJE

ELEKTRONIČKO IZDANJE KNJIGE PRIPREMIO
Patriotski studio „VATAN“

BRČKO DC 2009.g.

Molim se Allahu da me zaštiti od prokletog šejtana, U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!

Hvala Allahu, Gospodaru svjetova!

Blagom i Milostivom! Vladaru Sudnjeg dana!

Samo Tebe obožavamo i samo od Tebe pomoć tražimo!

Uputi nas na pravi put!

Put onih, kojima Si darovao Svoje blagodati,

a ne na put onih na koje Si se rasrdio,

niti onih koji su zalutali.

(Kur'an, El-Fatiha)

/ neka među vama bude onih koji će na dobro pozivati i tražiti da se čini dobro, a od zla odvraćati, oni će što žele postići.

(III - 104)

Na put Gospodara svoga mudro i lijepim savjetom pozivaj i s njima na najljepši način raspravljaj! Gospodar tvoj zna one koji su skrenuli s puta Njegova, i on zna one koji su na pravom putu.

(XVI - 125)

/ reci im "Trudite se! Allah će trud vaš vidjeti, a i Poslanik Njegov i vjernici. Vi ćete biti vraćeni Onome koji zna nevidljivi i vidljivi svijet, pa će vas o onome što ste radili obavijestiti ".

(IX-106)

Ako vas Allah pomogne, niko vas neće moći pobijediti, a ako vas ostavi bez podrške, ko je taj ko vam, osim Njega može pomoći? I samo u Allaha neka se pouzdaju vjernici!

(III-160)

Zar mislite da ćete u dzennet a da Allah ne ukaže na one od vas koji se bore i na one koji su izdržljivi,

(III-142)

Misle li ljudi da će biti ostavljeni na miru ako kažu: "Mi vjerujemo!" i da u iskušenja neće biti dovedeni. A mi smo u iskušenje dovodili one prije njih da bi Allah sigurno ukazao na one koji govore istinu i na one koji lažu.

(XXIX - 2, 3)

Zar vi mislite, da ćete ući u dzennet, a još niste iskusili ono što su iskusili oni koji su prije vas bili i nestali? Njih su satirali neimaština i bolest, i toliko su bili uznemirivani da bi i poslanik, i oni koji su s njim vjerovali - uzviknuli: "Kada će već jednom Allahova pomoć!?" Eto Allahova pomoć je zaista blizu.

(II - 214)

Allah će spasiti one koji su Njegova naređenja izvršavali, a Njegovih se zabrana klonili, i oni će postići ono što su željeli: zlo ih se neće doticati i oni neće tugovati.

(XXXIX - 61)

Mi ćemo vas dovoditi u iskušenje malo sa strahom i gladovanjem, i time što ćete gubiti imanja i živote, i ljetine. A ti obraduj izdržljive, one koji kad ih kakva nevolja zadesi, samo kažu: "Mi smo Allahovi i mi ćemo se njemu vratiti!" Njih čeka oprost od Gospodara njihova i milost; oni su na pravom putu!

(II - 155, 157)

PREDGOVOR

Pišući ove retke i iznoseći u njima samo istinu, želim da bar donekle izvršim svoj moralni dug pred Bogom i prema svima onima, koji su zajedno sa mnom u teškim poratnim godinama stradavali, patili gubili zdravlje i živote, samo zato što su drugačije mislili, vjerovali i govorili, nego što su to tadašnji vlastodršci tražili. Moja je želja da ova moja ispovijest, iako prikazuje mali dio tadašnjih zbivanja, posluži kao pouka i nauk svima onima kojima istina tada nije bila dostupna, onima koji su u tom burnom dobu bili tek rođeni, kao i svim onim koji će tek doći, da dobro shvate kako su vrijedni veliki ideali vjere u Boga, demokratije i slobode. Ovo činim i radi povijesti. Istovremeno, upućujem molbu Bogu da više nikada čovjekova misao, vjera i riječ ne budu sputavani i zatvarani u hladne mem-Ijive zidove tamničkih ćelija, iza željeznih vrata i prozora sa rešetkama i da ideje vjere u Boga, slobode, poštovanja ljudske ličnosti i dostojanstva, kao najljepši vijesnici udu u srce svakog čovjeka, bez obzira na rasu narodnost ili religiju. Također molim Boga da ovo moje pisanje donekle rastjera mrak mržnje i netrpeljivosti i da umjesto njih trijumfuju ljubav, mir i milosrđe, medu svim ljudima dobre volje. Neka čovjekova koljena kleče samo pred Bogom, a nikad pred čovjekom! Ako sam uspio da malo rasvijetlim zbivanja, koja su se dešavala za vrijeme mog tamnovanja, ovo moje ispovijedanje je ispunilo svoju misiju.

Ljude koji su činili zlo mojim sapatnicima i meni, neću nazivati njihovim pravim imenima, nego samo inicijalima ili skraćenicama. Neki od njih su i danas živi i ne bih želio povrijediti članove njihovih porodica, koji za to zlo nisu nimalo krivi.

Zbog određenih okolnosti imena nekih mojih prijatelja zamijenio sam inicijalima.

Kroz ovih nekoliko decenija nprekidno sam pravio bilješke i brižno ih krio, tako da sam u osnovi sačuvao sve osnovne podatke za ovu ispovijest.

HAPŠENJE

"Munire, Munire!", čuo sam svoje ime, kao u magnovenju, kao da dopire iz neke daleke dubine.

"Munire, Munire!" čuo sam opet glas, koji mi je bio poznat, ali kao da sam bio u nekom košmaru. Neko me je dozivao, pokušavao probuditi iz dubokog sna u kojem sam bio. Kucanje na vrata bilo je sve jače.

"Munire molim vas otvorite vrata!" I opet snažno kucanje, udarci cipelom o vrata.

"Bože šta je ovo?" pitao sam se i polahko se počeo raz-budivati.

"Munire, najljepše vas molim otvorite vrata!" To je bio glas gospode Ane, moje stanodavke. Konačno sam shvatio: gospoda Ana me zove. Pogledao sam na prozor, bila je noć. Svi pokreti su mi bili mehanički. Sjeo sam na krevet i otključao vrata. Na trenutak me je zabljesnula svjetlost iz kuhinje i prvo što sam ugledao bio je pištolj uperen u mene i čizma na vratima, koja nije dopuštala da se vrata pritvore.

Sobica u kojoj sam stanovao bila je u stvari nekadašnja mala djevojačka soba cea 3.0 x 1.8 metara. U njoj sam se jedva mogao kretati i vrata se zbog kreveta nisu mogla potpuno otvoriti. Od namještaja tu je bio stari ormar i još stariji krevet. Sobica je bila odmah uz kuhinju. Imala je mali okrugli prozor promjera cea 40 cm u debelom staklu i rešetkama od željeza u ornamentu.

Kad je Edhem Šahović, moj prijatelj tada student prava u Zagrebu, pušten poslije istražnog zatvora u Puli, primio sam ga u moju sobicu. Pošto je krevet u sobi bio jako uzak, jednu noć spavao je ispod kreveta on a drugu noć ja. Tako smo se mijenjali. Edhem je pokušao bijeg preko granice, sa još tri Mlada Muslimana. Međutim, njemu UDB-a nije mogla dokazati taj bijeg, pa su ga pustili poslije četiri mjeseca istrage.

Upalio sam svjetlo i kroz otškrinuta vrata ugledao sam oficira UDB-e koji je i dalje držao pištolj uperen prema meni.

"Uhapšen si! Spremi se!" - oštrim glasom mi je naredio. Ustao sam bez riječi. Nisam pitao zašto, jer je to bilo bespredmetno pitanje. Koga pitati? Skinuo sam pidžamu i obukao brigadirsko odijelo sa radne akcije Novi Beograd juli-avgust 1948. godine. Obukao sam džemper, kratki kaput a preko njega i zimski kaput. Mislio sam, neka se nade, ko zna šta me očekuje. Ponio sam i staru njemačku vojničku deku, koju sam na privremenu upotrebu dobio od mog druga iz djetinjstva, Heinia.

Kad sam izašao iz sobe u kuhinju, tu je stajala Ana. Lomila je prste na rukama i bila vidno uzbuđena i preplašena. Pored nje je stajao Vlado Dević, student druge godine ekonomije, koji je zbog rata izgubio mnogo godina studija. On je tu također stanovao kao podstanar. Bio je jako uplašen. A kako i ne bi!

Uz oficira u kožnom kaputu, koji je i dalje uporno držao pištolj uperen u mene, bila su još dva policijska agenta u civilu, također, u kožnim kaputima. Agenti su ušli u moju sobu i vršili pretres. Sve su ispreturali. Ništa za njih zanimljivo nisu našli. U sobici su napravili pravi haos. Malo ih je zbunila Lenjinova slika na mom stolu, nju sam držao kao kamuflažu. Oficir je

izvadio neki papir iz džepa i pružio mi ga sa riječima: "Potpiši!" Čitao sam : nalog za hapšenje. Ja sam bio samo uzbuđen, ali nikako preplašen. Posebno mi je bilo stalo da gospoda Ana i Vlado vide da u meni nema nimalo straha. Već nekoliko godina očekujem ovaj trenutak i mislim da sam se za njega dobro pripremio.

Uzeo sam olovku od oficira koju mi je pružio, duboko udahnuo (da mi ruka slučajno ne bi zadrhtala) i potpisao nalog za hapšenje. Oficir ga je uzeo i stavio u džep.

"A sada idemo" reče mi oficir.

Gospoda Ana mi dodade kesu sa keksom (napolitanke), prethodno ih pokazavši oficiru. "Može li Munir ponijeti maka-zice, keficu za zube i kaladont" - pitala ga je.

"A ne, drugarice. Sve će on to dobiti kad stigne na odredište. Mi nismo kapitalistička policija."

Sa kredenca uzmem knjigu "Teorijska mehanika", koju sam trebao polagati 14. juna. Mislio sam, možda ću moći i učiti. Oficir mi ote knjigu, prelista je, pa kad za njega ništa nije bilo interesantno, vrati mi je.

"Požuri, već kasnimo."

Sad, kad sam se potpuno razbudio, mogao sam bolje pogledati u udbaše, koji su me hapsili. Lica su im bila upadljivo blijeda, kod sve trojice podočnjaci. Izgledali su umorno. Zapazio sam oči, sive, bezizražajne. Iz njih kao da je izbijala strašna srdžba i ni trun osjećajnosti. Pošao sam iz kuhinje u hodnik i obukao teške brigadirske cipele. Prije mene je izašao jedan agent i otvorio vrata. Stajao je na stepeništu.

Pri izlazu sam se osvrnuo i pozdravio sa smiješkom gospodu Anu i Vladu. Čuo sam u dvorištu Anine rijeci "Čuvajte se, Munire! Pazite se prehlade!"

Ja sam gospodi Ani, nekoliko dana prije hapšenja, povjerio pismo za moju porodicu i molio da ga preda ako budem uhapšen. Kasnije sam saznao da je to ona odmah učinila. Kod nje je stanovalo nekoliko studenata Muslimana iz Bosne. Ona nas je veoma poštivala. Imala je neki čudni osjećaj samilosti prema nama. Valjda zato što je izgubila sina Dagoberta za vrijeme rata. Pri spomenu njegovog imena uvijek je plakala.

Prošli smo kroz ulazna vrata na ogradi. Vani je čekao stari, crni "Ford". Šofer je sjedio za volanom. Zapahnuo me je svježi zrak divnog majskog jutra. Počinjao je 25. maj 1949. godine. Miris behara i zelenila svuda se osjećao. Čuo se cvrkut ptica. U dalekim obrisima Zagreba već se nazirala svjetlost zore, koja je počinjala da sviće. Kako je samo bilo lijepo to jutro. Nikad ga nisam zaboravio, kao ni ovaj dan kad je počela moja velika kušnja. Stajao sam pred velikim ispitom karakternosti i čovječnosti. U ovim trenucima, moje su misli bile upućene Bogu i moje su usne šaptale: "Bože spasi me ! Sačuvaj me da ostanem čovjek!"

Još sam jednom pogledao na vilu u Zajčevoj ulici broj 40 u kojoj sam proveo godinu i pol dana svog studentskog života. Ana je zatvarala vrata na kući a motor auta je već brektao. Sjeo sam na zadnje sjedište, a meni sa desna i lijeva agenti. Naprijed do šofera je sjeo oficir UDB-e. Auto je krenuo. Ulice su bile potpuno prazne. Moglo je biti oko tri sata ujutro. Prošli smo Kvaternikov trg i skrenuli prema Vlaškoj ulici. Izašli smo na bulevar Crvene armije (bivša

Zvonimirova ulica). Pogdje koji prolaznik se osvrne, ali čim ugleda oficira na prednjem sjedištu okrene glavu i produži. Auto se zaustavio pred jednom visokom zgradom. Tu su stanovala dva moja prijatelja. Koji je bio na redu pitao sam se. Oficir i jedan agent izadoše, a jedan agent ostade pored mene.

Oficir se obrati šoferu: "Brzo se vrati po nas!" Njih dvojica uđoše u zgradu. Glavna vrata su bila otvorena. Nastavili smo vožnju. Izvadio sam keks i ponudio udbaše, ali su oni odbili. Mirno sam grickao napolitanke i razmišljao kuda me vode. Čuo sam priču o zatvoru u Petrinjskoj ulici. Da li tamo idemo? Ali ne, prolazili smo željeznički kolodvor i išli Mihanovićevom ulicom pored Botaničkog vrta u kojem sam se toliko puta odmarao. Krenuli smo prema Savskoj cesti, vjerovatno idemo u čuveni zatvor Sing-Sing. Ime je dobio po svojim strahotama, kako po izgledu samog zatvora tako i po metodama koje su se primjenjivale u njemu. Auto se zaustavi pred teškim željeznim vratima. Šofer je ustao i pozvonio na vrata. Agent i ja smo sjedili u autu. Dvojica milicionera otvoriše vrata i mi udosmo u dvorište.

U ZATVORU NA SAVSKOJ CESTI

Iza nas su se zatvorila vrata.

"Izlazi!" izderao se na mene agent, moj pratilac. I on je odmah iza mene izašao. Ušli smo u prijemnu kancelariju. To je bila u stvari mala kućica sa prijemnim šalterima. Uz upaljenu stolnu lampu za jednim šalterom je sjedio službenik pospanog izgleda, raščupan, blijed, modar ispod očiju. Zijevao je. Agent koji je bio uz mene pretresao me je svega, pretražio mi je džepove. Sve što sam imao uza se oduzeli su mi. U novčaniku sam imao nešto malo novca, ličnu legitimaciju, tramvajsku legitimaciju i studentsku legitimaciju. Dok se je obavljao moj prijem, šofer je već bio u autu i palio je motor. Čuo sam škripu teških željeznih vrata. Išli su po nove žrtve. Službenik na šalteru upisivao je moje generalije i sve moje lične stvari ostavio u poveću kovertu.

Kad je to završio, pogledao me je snenim umornim pogledom i upitao: "Na kojoj si adresi stanovao i kakva ti je bila soba?" Rekao sam mu: "Zajčeva 40, vrlo mala sobica sa rešetkama na prozoru, bez grijanja. Ulaz iz kuhinje."

Zapisao je. Nikada nisam saznao, da li je išao da pogleda tu sobu, A ako i jeste sigurno je odustao. On je po svojoj funkciji kao udbaš imao sigurno nešto bolje.

Milicioner me je poveo u neki hodnik, zatim uz kamene stepenice. Ulazio sam u glasoviti zatvor. Otključao je vrata kancelarije i tu me ostavio, zaključavši vrata. Tu su bila dva stara stola, dvije stolice i stolna lampa. Iz kancelarije se moglo gledati na dvorište i ulazna željezna vrata. Na prozorima su bile željezne rešetke. Ovo je bila prolazna kancelarija, sa dvoja vrata. Sjeo sam na stolicu i čekao. Grickao sam napolitanke. Jasno mi je bilo da je ovo moj privremeni smještaj. Razmišljao sam "Šta li namjeravaju sa mnom? Možda odmah transport za Sarajevo?" Ustao sam i stao uz prozor. Već je uveliko svitalo.

Nekoliko puta su se otvarala vrata, auti se ulazili i dovodili nove hapšenike. Učinilo mi se da sam u jednom autu vidio mog prijatelja Dževada, apsolventa medicine u Zagrebu. Ovo jutro je bilo burno. Mnogo su hapsili. Gradom su kružile priče o masovnim hapšenjima komunista,

koji su se izjasnili za Rezoluciju Informbiroa a i svih drugih na koje je UDB-a sumnjala da bi mogli biti opasni za poredak. Krivica se nije tražila, važna je bila samo sumnja. Razmišljao sam o svom položaju. Straha nisam imao ni malo. Sve me je zanimalo. Molio sam Boga da bude uz mene i da me ne napusti u ovim, za mene sudbonosnim danima. Vjerovao sam čvrsto u svoj odgoj i moral, ali ipak me pomalo zabrinjavalo da li ću sve torture, koje me očekuju, izdržati i ne klonuti.

Još nisam mogao da se potpuno snađem u događajima ovih nekoliko uzbudljivih sati. O ovim trenucima sam već godinama razmišljao. Uvijek sam se pitao kako ću reagirati. Da li će me obuzeti panika? Tog stanja sam se najviše bojao. Tad čovjek gubi kontrolu nad mislima i postupcima i sve je tada moguće, pa čak i potpuna kapitulacija pred policijom i gubljenje svog identiteta. Mnogo sam priča čuo o UDB-i i isljeđivanju. Pričale su se strašne stvari. Ipak, potpuno sam vladao sobom. Imao sam pouzdanje u svoju vjeru. Imao sam nemir, ali ne nemir koji nagovještava poraz. Naprotiv, to je bio nemir bunta i prkosa. Tu je bila i volja da se suprotstavim isljednicima. Razmišljao sam o svojim prijateljima koji su prije mene otišli. Kako li oni podnose surovu istragu? Mnogo ih je već iza rešetaka. Radovao sam se da ću ih negdje susresti.

Već je bilo prošlo nekoliko godina kako sam stupio u društvo "Mladih Muslimana", omladinsku sekciju "El-Hidaje", udruženja Umije. Bilo je to u junu 1943. Imao sam tada 15 godina. Već ranije, osjećao sam veliku ljubav prema Islamu. Sve što je bilo vjerske literature na raspolaganju, čitao sam sa velikim interesovanjem. Od rane mladosti gotovo redovno sam se molio Bogu. U mom domu je bila takva atmosfera. Vjeronauku sam učio u osnovnoj školi, i u gimnaziji, a kući mi je dolazio vjeroučitelj Fejzulah-efendija Hadžibajrić, koji me je učio arapskom pismu, učenju Kur'ana i temeljnim vjerskim dužnostima. Roditelji i Fejzulah-efendija su mi u srce usadili Islam i ljubav prema svemu dobrom. Sjećam se kako mi je majka govorila da nikad mrvu hljeba ne smijem baciti na pod, da uvijek podignem hljeb sa ulice i da ga sklonim, da ne bude gažen. Sjećam se kako mi je govorila da poštujem starije, da uvijek u tramvaju ustanem i ponudim im mjesto, da ih uvijek prvi pozdravim. Učila me da poštujem naše komšije - pravoslavne, Židove, katolike. Učila me majka da pomognem slijepcu, da prede preko ulice. "Sve to sine, Bog voli" - govorila mi je.

Sjećao sam se svojih vjeroučitelja iz osnovne škole, Salih efendije Šestica i iz gimnazije Hafiza Ibrahim efendije Trebinj-ca. Samo koliko su oni ulijevali u moju dušu ljubav prema vjeri! Tako je Islam postao moja najveća ljubav.

I kada me u četvrtom razredu gimnazije jedan stariji kolega (koji je pohađao osmi razred gimnazije) pitao, da li želim da dođem u društvo Mladih Muslimana, ja sam to sa radošću prihvatio.

Prvi moji susreti su bili u dvorištu Begove džamije. Ne samo da sam se oduševio, ja sam planuo kad sam tu upoznao toliko divnih mladića, svojih vršnjaka, koji su za Islam isto osjećali kao i ja. U zgradi uz Begovu džamiju imali smo svoje prostorije, gdje smo slušali predavanja Kasim efendije Dobrače, Hafiz ef. Ibrahima Trebinjca, Mehmed efendije Handžića i starijih Mladih Muslimana.

Teme su bile različite: o namazu, o postu, zekjatu, moralu, o povijest Islama, o Božijem poslaniku Muhamedu a.s. itd. Meni je, kao petnaestgodišnjaku, imponiralo to što su se meni obraćali, kao svom kolegi, studenti "Mladi Muslimani". Atmosfera bratstva i drugarstva me je plijenila i oduševljavala. Svuda sam nailazio na tople riječi. Nije bilo psovki i uvreda. Na tim

predavanjima produbljivali smo i proširivali naše znanje iz vjeronauke u školi. I biblioteku smo imali. Čitali smo svi mnogo i diskutovali - općenito o religiji i filozofiji. Sva ta druženja, diskusije, predavanja, za kratko su podigla moje obrazovanje i moje znanje. Čitali smo Kanta, Platona , Sopenhauera, Vila Duranta. Sa radošću sam odlazio na sastanke. Moj život je dobivao jedan novi viši smisao.

Prikupljali smo pomoć za siromašne, za muhadžire, izbjeglice iz istočne Bosne pred četničkim pokoljima. Odmah sam stekao veliki broj prijatelja, čije mi je prijateljstvo postalo dragocjeno. Išli smo zajedno na izlete i šetnje u okolinu Sarajeva. Vrlo često u Faletiće i na Trebević. Petkom smo se obično sastajali u Carevoj džamiji. To je tada bila džamija za omladinu. Sve je bilo tako lijepo da su mi srce i duša bili prepuni. Radovao sam se svakom danu koji je svitao.

Tih mjeseci je Sarajevo više puta bilo bombardovano. Bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. Brinuli smo se i o stradalnicima. Sve je to činilo i pospješivalo da budemo što bolji ljudi.

Upozoravali smo jedan drugog na greške i pomagali jedan drugom da sve ono što je loše otklonimo od sebe. To je bio naš običaj. Natjecali smo se u šahu, u fudbalu, u trčanju, u skijanju i rodlanju na Trebeviću.

Sjećam se jedne naše akcije, u ljeto 1943. godine, kad smo u kinu "Trebević", danas "Partizan", protestovali protiv talijanskog filma, koji je vrijeđao Arape. Napravili smo prave demonstracije u kinu. Usred filma ustao je Alija Izetbegović i počeo da napada film. Svjetla su se upalila. Predstava je obustavljena. Mi smo lupali stolicama i napustili kino-salu. Kad smo izašli vani, neki su predlagali da razbijemo izloge kina. Međutim, ipak smo odustali. Naša delegacija je otišla u Rijaset i tražila da Rijaset interveniše da se film skine sa repertoara. I stvarno, već sutradan, film se više nije prikazivao.

U ljeto 1944. godine dobili smo zadatak (Salih Karabdić, tada gimnazijalac, moj dobar prijatelj i ja) da djelujemo u džamiji na Bistriku. Okupljali smo omladinu i pridobijali nove članove.

Dolaskom komunista na vlast 6. aprila 1945. godine nama je zabranjena svaka aktivnost. Biblioteka nam je zaplijenjena, kao i skroman namještaj u našim prostorijama. Jedva nešto malo knjiga smo uspjeli spasiti. Neki od naših starijih članova su u proljeće 1946. bili pritvoreni i stavljeni pod istragu. Sjećam se to su bili: Murtez Dervišević, Alija Izetbegović, Fahro Uzunović, Šefkija Pločo i Ešref Čampara. Ranije su bili uhapšeni Nedžib Šačirbegović i njegova žena Aziza, kao i Edhem Šahović. Pale su kazne od jedne do četiri godine.

Osjetili smo da nas špijuniraju kad dolazimo u džamiju. Vjeronauka u školama je bila zabranjena. Zabranjena su predavanja u džamijama i svi vjerski skupovi, pa se išlo čak dotle da su hapsili ako bi se kod kuće održao tevhid za umrle. Mi smo bili zbunjeni u početku, ali smo se dogovorili da se ne gubimo i da se međusobno družimo i održavamo prijateljstva. I u školi je počelo podozrenje prema nama. Skojevci su nas provocirali i pokušavali naći bilo kakav povod da nas izbace iz škole. Ja sam bio odličan đak pa se teško mogao naći razlog da me izbace iz škole.

U školama su se dešavali i fizički obračuni sa đacima koji su bili vjernici. Tako su u srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu skojevci organizovali napad na đake vjernike. U decembru 1945. godine, za vrijeme jedne omladinske konferencije, zbili su vjernike u jedan ugao učionice i

onda ih strahovito pretukli. Milicija je došla,i odvela u zatvor pretučene, ne pruživši im ni osnovnu liječničku pomoć. Bilo je mnogo slučajeva pojedinačnih provokacija. U našoj školi, Drugoj muškoj gimnaziji, mog kolegu iz mog razreda Izu, skojevci su napali u školskom zahodu i mazali ga po licu svinjskom mašću, nasilno mu otvarali usta i gurali mast da pojede. Mi, "Mladi Muslimani", u toj situaciji nismo imali drugog izbora do da se pritajimo i da sakrijemo pred javnošću svoje vjersko uvjerenje. Nismo se smjeli ni na ulici družiti. I zato smo odlučili da se, krijući od javnosti, sastajemo po kućama u strogoj tajnosti, da izučavamo Kur'an, islamsku literaturu i predavanja o Islamu, koja smo imali u posjedu. Shvatili smo da je najbolje da to činimo u grupama od dva ili tri pojedinca da bismo bili što manje upadljivi.

Po gradu su stalno kružile vijesti o hapšenjima. Obično se hapsilo noču. Sve je to stvaralo atmosferu straha. Ljudi su se plašili jedan drugog. Čak je bilo hapšenja na anonimne prijave, bez provjeravanja. Mi smo bili svjesni svega toga, a ipak nismo htjeli da napustimo naše druženje i naše izučavanje Islama. Nismo smjeli dozvoliti da propadne naš Pokret. Čak smo sebi obećali da ćemo svakog čestitog mladića koji je moralno čist pokušati pridobiti za Islam.

Eto, tako je nastajala ilegalna organizacija, koja je kroz nekoliko godina rada, pod izuzetno teškim uslovima, obuhvatila preko hiljadu mladića i djevojaka. Meni je lično bilo jasno, da ćemo jednog dana biti provaljeni od tajne policije, jer tajni rad bilo je gotovo nemoguće očuvati zbog špijuna, koji su prodrli u gotovo sve pore života. I pored toga, smatrao sam svojom dužnošću pred Bogom, a to je bilo i pitanje moje časti, da učestvujem u radu organizacije koja je časno ispunjavala svoju dužnost prema Islamu i svome narodu. Ni u jednom režimu na svijetu koji je zasnovan na slobodi i demokratiji mi ne bismo bili pozvani ni na razgovor. Jer, sloboda vjere i sloboda ličnog ubjedenja, pravo na vlastito mišljenje i idejno opredjeljenje neotuđiva su prava svakog čovjeka, data od Boga jednom zauvijek.

Prisjećao sam se provale 1947. u dio naše organizacije u Sarajevu. Naime, već nekoliko puta su se dešavale provale u našu organizaciju, ali me niko od uhapšenih nije odao. Doduše, nisu znali mnogo o meni. Ova provala je bila sasvim blizu mene. Počelo je to 30. aprila 1947. godine. Bio sam osmi razred gimnazije. Približavala se matura. Ostalo je tridesetak dana do raspusta. Sa mnom u klupi je sjedio Izo Ridanović, a iza mene Ćazim Viteškić. Kad sam došao kući iz škole, ručao sam i zaspao. Negdje oko 2.30 poslije podne probudilo me je zvono. Bio sam sam u kući. Sestra je bila u apoteci, a zet na poslu. Roditelji su mi bili u Počitelju. Otvorio sam vrata, a na vratima Ćazim blijed i preplašen.

Pitao sam: "Šta je bilo, Ćazime?" - mislio sam da nije bio neki smrtni slučaj.

"Dobio sam poziv da se u tri sata javim u gradsku UDB-u, u ulici Šaloma Albaharija."

To je bio zatvor poznat pod imenom "Ćemaluša". Za vrijeme rata je tu bio zloglasni zatvor Ustaške nadzorne službe.

"Ako se ne vratim, molim te obavijesti organizaciju šta je bilo sa mnom", rekao mi je Ćazim.

To je bilo prvi put da je spomenuo organizaciju. Držali smo se konspirativnih pravila i nismo jedan pred drugim govorili o radu organizacije. "Dobro Ćazime, neka te Allah čuva" rekoh mu i time mu priznah da sam član organizacije "Mladi Muslimani". Time sam mu se predao u ruke. Ali, vjerovao sam i njemu i Izi. Već gotovo dvije godine smo bili veliki prijatelji. Zavolio sam za to vrijeme Ćazima i Izu. Ćazim nije imao oca, umro je nekad davno. Majka je

izdržavala porodicu. Stanovao je u Golobrdici. I Ćazim ode. Bože, šta li će biti s njim, pitao sam se. Više nisam mogao zaspati. Bio sam jako uznemiren.

Za to poslijepodne bio sam se dogovorio sa Salkom Ka-rabdićem da ćemo ići u kino od 6 sati. Otišao sam po njega oko pet sati. Ispričao sam mu slučaj sa Ćazimom. Lutali smo ulicama. Kupili smo karte u kinu "Partizan". Igrao je ruski film "Tahir i Zuhra". Za cijelo vrijeme gledanja filma pred očima mi je bio Ćazim i njegov uznemiren pogled. Film je bio zanimljiv, bilo je divnih pjesama iz Turkistana, ali moje su misli lutale. Čim se je film završio, otišli smo do Ćazimove kuće, da vidimo šta je sa njim. Sjećam se i danas, kiša je padala, sitna gotovo kao jesenja. Zapamtio sam dobro zvona na Katedrali. Zvonilo je 8 sati navečer. Zvonjenje mi je prodiralo u mozak. Ne znam zašto, ali vjerovatno zbog te izuzetne psihoze, kao da sam očekivao već večeras hapšenje. Idući usput, Salko i ja smo razgovarali šta se sve može desiti Cazimovim pozivom na saslušanje. Da li će progovoriti i početi da provaljuje. Stigli smo pred Ca-zimovu kuću i tiho pokucali na vrata. Otvorila je njegova majka, sva uplašena: "Evo maloprije UDB-a je dolazila. Izvršili su pretres. Uhapsili su mi Ćazima. Sreća vaša da niste na njih ovarisali."

Mi smo pokušali da je utješimo s nekoliko riječi, ali znali smo da je to mala utjeha. Salko je obećao da će odmah otići do Halida Kajtaza i obavijestiti ga o Ćazimovom hapšenju. Tu noć ne znam da li sam uopće spavao. Bio sam polubudan i stalno očekivao zvono. UDB-a obično dolazi iza ponoći. Jutro je svanulo. Spremio sam se i otišao u školu. Izo je nešto malo zakasnio. Ispričao sam mu jučerašnji događaj. I on je bio malo uznemiren. U pauzi između časova ude naša razrednica, profesorica Đuričić, i upita:

"Ko je to Viteškić ?" Đaci su joj pokazali mjesto.

"Aha" - sjetila se ona.

Izo i ja smo odmah znali da je iz UDB-e stigla vijest da je Viteškić uhapšen. Profesorica je došla da se podsjeti koji je to njen đak.

Hapšenja u našem razredu nisu bila rijetkost. Tako je na početku godine bio uhapšen Tihomir Medan, zbog navodnog učešća u četničkoj organizaciji. Čuo sam kasnije da je dobio četiri godine. Hapšeni su i izbacivani iz škole neki vjernici -katolici. Direktor samo ude u razred, mi ustanemo a on pročita ime i prezime žrtve:

"Uzmi stvari i napusti školu." To su bile uobičajene riječi. Svi smo izbačenog ispraćali pogledom. Neki sa radošću (sko-jevci), a neki sa tugom.

O Ćazimovom hapšenju u našem razredu niko ništa nije znao. To sam primijetio po držanju učenika. Svi su se ponašali kao i obično. Sutradan je bio prvi maj. To veče, 30. aprila otišao sam roditeljima u Počitelj. Ni ocu ni majci nisam ništa govorio. Ta tri dana sam proveo u brizi. U nedjelju sam se vratio kući u Sarajevo. Imali smo u ponedjeljak nastavu popodne. Još nas je dijelilo 25 dana od raspusta. Prvi čas nastave je prošao normalno. Desetak minuta pred kraj drugog časa došao je po-dvornik i pozvao Izu da dođe kod direktora. Odmah sam znao da nešto nije uredu. Nije prošlo ni pet minuta, Izo se vratio. Na vratima je stajao agent. Izo je bio blijed kao kreč. Uzeo je stvari i izašao sa agentom. Sad je čitav razred shvatio o čemu se radi. Zvono za odmor se oglasilo. Pogledao sam kroz prozor i vidio UDB-in auto. Odvodili su Izu. Od nas tri druga iz razreda ostao sam još samo ja. Svi su me gledali nekako čudno. Ja sam se pravio kao da se ništa nije desilo. Treći čas ne znam kako sam proveo u klupi. Konačno je

zvonilo zvono za veliki odmor. Odmah sam izašao iz razreda i, da me niko ne vidi, pošao prema Baščaršiji, Halidovoj kući. Kiša je padala, bilo je tmurno.

Na samom početku Baščaršije sretnem Halida i ispričam mu šta se desilo sa Izom. Rekao mi je: "Ne dolazi za izvjesno vrijeme nikome. Proglasićemo odmah pripremno stanje."

Vratio sam se na peti čas. Niko me nije upisao od redara. Pitao sam se da li je to bila solidarnost sa mnom. Bio je pismeni iz engleskog i za čudo odlično sam ga uradio.

Kad je zvono zazvonilo priđe mi skojevac Franjo i reče mi:

"Molim te, vrati mi teku iz matematike. Vidiš šta se dešava sa vama."

Pošao sam kući kraticom kroz park cara Dušana. Ne kao do sada šetnjom do Baščaršije, kako smo išli Izo, Ćazim i ja. Bilo je hladno i ja sam sutradan dobio temperaturu, te nekoliko dana nisam išao u školu. Kad sam se pojavio, u ponedjeljak, bilo je to opće iznenađenje u razredu. Imao sam utisak da me većina gleda sa simpatijama. U ponedjeljak sam saznao od Salke da su uhapšeni Vahid Kozarić i Ismet Kasumagić. Zaključio sam da je pravac provale išao u drugom smjeru. Izo i Ćazim me nisu odali. Slijedećih dana sam se prijavljivao kod profesora da odgovaram za ocjenu. Bojao sam se da me ipak prije mature ne uhapse. Međutim, dani su prolazili i ništa se nije desilo. Prošao sam teške dane kušnje. Osjećao sam da su počela veoma ozbiljna vremena. Olujni oblaci su se primicali.

Godine 1948. je došlo do provale u organizaciji u Zenici i Mostaru. I evo, sada, 1949. policija nas je otkrila i primjenom strahovitih metoda torture razbijala je organizaciju.

Sada sam ja došao na red. U razmišljanju me prekide okretanje ključa u bravi. Otvoriše se vrata. Milicioner je ispred sebe gurao nekog čovjeka, koji je jedva išao posrćući. Krišom sam ga pogledao. Bio je smrtno preplašen. Cijela lijeva strana lica mu je bila modra a oko zatvoreno. Milicioner ga je spro-veo kroz sobu i opet zaključao vrata. Nije prošlo mnogo vremena, možda 30 do 40 minuta, a vrata se ponovno otvoriše i milicioner mi naredi da idem pred njim. Ušli smo u hodnik sa kamenim polukružnim svodom i kamenim zidovima. Na početku hodnika su bila željezna rešetkasta vrata. Hodnik je bio taman. Mala sijalica je žmirkala na svodu. Prošavši desetak metara, došli smo do drugih željeznih vrata. I ova je milicioner otključao. Sobom je nosio čitav svežanj ključeva. Sa strane hodnika su bile ćelije. Svaka je imala puna željezna vrata. Zaustavio me je pred jednim, otključao ih i gurnuo me u ćeliju, ponovno zaključavši vrata.

Ovo je bio moj prvi susret sa pravim zatvorom. Prvi moj utisak o ćeliji bio je strašan: kameni zidovi, betonski pod, stro-pni svod od kamena, jedan prozor sa rešetkama, ali zakovan daskama, tako da je sunčeva svjetlost prolazila samo kao tanka zraka između dasaka. Ćelija je bila polumračna. Na svodu je žmirkala mala sijalica od 40 svijeća. Ispod prozora su bile tzv. "palače". To je ležaj koji se sastojao od dasaka prikovanih na željeznu konstrukciju od cijevi. "Palača" je bila podignuta jedan metar iznad poda. U uglu se nalazila kanta za vršenje nužde. Nije bilo kante za vodu. U zraku su se osjećali ustajalost, vlaga, mem. Četiri čovjeka, koji su ležali na "palačama" pri mom ulasku naglo ustaše i stadoše mirno pred ključarom. Ja sam im se predstavio, a i oni meni. Najstariji, oko 50 godina, bio je inženjer arhitekture iz Zagreba. Brat mu je bio projektant munara na Zagrebačkoj džamiji, otvorenoj 1944. godine. Nije govorio zašto je u zatvoru. Slijedeći je bio Marušić, apsolvent fizike i kemije na fakultetu u Zagrebu. Ovo mu je drugo hapšenje od 1945. Kao uz inad, oba puta je hapšen prije samog

diplomskog ispita. Marušić se sunčao na zraci sunca koja je jedva dopirala u ćeliju. Treći je bio neki seljak iz Slavonije, a četvrti službenik iz Zagreba.

Nisam im ništa pričao o sebi, osim da sam iz Sarajeva i da studiram građevinu u Zagrebu. Svi su bili strahovito blijedi. A kako i ne bi, medu ovim kamenim zidovima, koji su prosto uništavali zdravlje. Ovdje se vlaga uvlačila u mišiće i kosti. Marušić je osobito bio oslabio. Imao je modre kolobare ispod očiju. Pošto nisu imali nikakve veze što se vani dešava, pitali su me za proces Hebrangu i Žujeviću, o situaciji sa Rezolucijom Informbiroa. Bojeći se da medu njima ima provokatora, davao sam neodređene odgovore. Tog jutra nisam klanjao sabah, pa sam njih pitao, da li će im smetati ako se pomolim Bogu. Oni su me upozorili da se sklonim od pogleda ključara, koji je često provirivao kroz okno na vratima. Pošto nije bilo vode uzeo sam tejemum i klanjao. Tako sam klanjao svih pet vakata...

Kada je došao ručak, meni stražari nisu dali hranu. Ovdje su uhapšenici primali po 15 dkg hljeba i po malo slane vode. Duže biti na toj hrani, bez ikakvih dodataka, bila bi prava propast i to ni jedan organizam ne bi mogao podnijeti. Iako nisam ništa jeo cijeli dan, osim keksa, nisam osjećao potrebu za hranom. U ovoj ćeliji smo bili izolirani kao u grobnici. Povremeno se čuo zveket ključeva i kašalj ključara. Šetao sam po ćeliji, od zida do zida. Njene dimenzije su bile otprilike 5m x 5m. Ovdje je vladala opća šutnja. Svi su bili uvučeni u sebe i u svoje turobne misli. Došla je večera. Opet sam izostavljen.

Legao sam na "palače" i razmišljao. Mrak se je već bio spustio. Iz daljine se čuo razgovor u hodniku i zveket ključeva. Neko se približio vratima i rekao je: "Tu je." Ključar je otključao vrata i pozvao me: "Sa stvarima."

Pokupio sam svoje stvari, obukao cipele i na brzinu se pozdravio sa onima koji ostaju. Opet hod kroz hodnik, otključavanje, zaključavanje. Milicioner me je doveo u prijemnu kancelariju. Tu su sjedjeli jedan major UDB-e i milicioner sa šmaj-serom. Službenik mi je vratio moje stvari, koje su tog jutra bile oduzete. Uvlačio sam pertle u cipele. Na vratima se pojaviše Memnun Muftić i Ahmed Salaga studenti elektrotehnike. I oni su bili uhapšeni u vezi sa "Mladim Muslimanima". Znali smo se, ali nismo to pokazivali. Njih je doveo njihov milicioner. I njima su vratili oduzete stvari.

"A sada ispruži ruke!" naredio je major i stavio mi lisice na ruke. Ahmeda i Memnuna su vezali lancem za ruke, jednog uz drugog.

NA PUTU ZA SARAJEVO

"Naprijed!" - komandovao je major. Pošli smo u dvorište. Tu je stajala stara crna "marica", auto za zatvorenike. Ugurali su nas unutra i zaključali. Šofer je palio motor. Vozili smo se možda dvadesetak minuta. "Izlazite!" - pala je komanda. Napolju je bio potpuni mrak. Nalazili smo se na zagrebačkom Glavnom kolodvoru, ali sasvim desno od ulaza. Svjetla su bila poga-šena na ulici. Milicioner je skinuo šmajser sa leda i repetirao ga. Gurao me je naprijed. Major je također izvadio pištolj. Doveli su nas do nekih taraba na kojima je bio otvor. Provuldi smo se svi kroz tarabe i krenuli prema kompoziciji voza koja je stajala daleko na kraju stanice potpuno u mraku. Išli smo pet do deset minuta. Major je otključao vagon. Ušli smo, a zatim je on otključao kupe. Svugdje je bio potpuni mrak. Nas trojica uhapšenih smo sjeli na jednu stranu, a major i milicioner na drugu. Major je zaključao vrata i spustio zastor, tako da se ništa ne može vidjeti sa hodnika. Za jedan sat otprilike, voz je krenuo u stanicu i

zaustavio se. Putnici su počeli dolaziti u vagon ali niko nije pokušavao da kuca na naša vrata jer je na njima pisalo: REZERVISANO.

Vidio sam na peronu nekoliko muslimanki, studentica iz Sarajeva kako šetaju peronom. Tu su bile Memnunova i Ahmedova djevojka. Valjda su saznale za hapšenje pa su došle da vide da li mi odlazimo za Sarajevo. Vidio sam svog kolegu iz gimnazije Dževada Madžarevića.

Čula se graja u stanici. U našem kupeu bila je nijema tišina. Nas trojica smo bili okupljeni svojim mislima i brigama. Čuo sam kako željezničar udarcima na točkove provjerava ispravnost vagona. Uskoro se čula pištaljka. Voz je krenuo. Postepeno je ubrzavao vožnju. Kod nas je bio mrak u kupeu.

Misli su mi navirale jedna za drugom: "Kako li će moji roditelji primiti vijest o mom hapšenju". Otac mi je bio još na uslovnom otpustu. Brinuo sam se da ga ne uhapse zbog mene i ponovno dovedu u Zenicu na izdržavanje desetgodišnje robije. Osudili su ga 1945, zbog toga što je bio visoki funkcioner JMO prije rata, za period 1923 -1941. Za vrijeme rata je bio veliki župan Velike Župe Vrhbosna i zastupnik u hrvatskom saboru. Za mog oca i moju majku ovo će biti strahovit šok. Ali, što sam mogao. Svi mi, Mladi Muslimani odlučili smo da se žrtvujemo. Moji prijatelji, kao i ja, ulazili smo u jednu fazu odricanja od svega ovozemaljskog. Islam je bila jedina naša ljubav. Razilazili smo se sa djevojkama. Nismo htjeli da imamo ikakvih privatnih obaveza. Sav svoj život posvećivali smo radu za organizaciju. Učili smo se na tačnost i na izvršavanje zadataka.

Sjećam se jednog našeg sastanka na Jelačićevom trgu. Nas trojica, dogovorili smo se dan ranije, da se tačno u 12 sati nađemo pod satom. Podesili smo satove. I upravo kad je iskučavao 12 sati na Zagrebačkoj katedrali, nas trojica smo bili pod satom. Ni minut kasnije, ni minut ranije.

Ponekad smo ličili na mornare, koji u maloj barci na uzburkanom moru, po mračnom nebu, zgusnutim oblacima i strahovitoj oluji, hoće da predu okean i da se dokopaju zemlje sunca. Stvarno, tada nigdje nije bilo na horizontu realne nade, nigdje svjetla, samo mrak oko nas, beznađe. Ali, mi smo bili generacija, koja je vjerovala u Boga, uzdala se u Njegovu pomoć i koja se nadala, da će ipak jednog dana za sve ljude pod diktaturom osvanuti vedar dan, dan slobode, da će doći vrijeme nenasilja i pravde. Sjećam se koliko smo maštali o slobodi. O tome kako će čovjek stvarno biti čovjek, bez progona i zatvaranja zbog toga što vjeruje u Boga.

Godine 1946. kod nas se u Sarajevu mogla nabaviti knjiga "Zašto se borim", od američkog podoficira Zufrovskog. Godine 1943. američka komanda na Sredozemnom moru raspisala je konkurs za najbolji rad na temu: "Zašto se borim". Koliko se sjećam, bilo je prijavljeno 30.000 radova, ali najbolji je bio spomenutog podoficira. Iz te brošure sjećam se nekoliko rečenica koje su me oduševile. On je pisao: "Borim se zato da moja koljena kleče samo pred Bogom. Borim se za to da sigurno znam, kad kasno u noći zazvoni zvonce na mojim vratima, da to nije niko drugi osim mljekar, koji je previše rano donio mlijeko ili rođak koji je došao sa voza koji je jako zakasnio. Borim se za to, da moje uši slušaju i drugačija mišljenja nego što je moje, jer ako to ne slušam, ja sam gluh. Borim se za to da mogu slobodno govoriti sve što mislim (jasno ne vrijeđajući čast drugih ljudi) jer ako ne mogu govoriti ja sam nijem itd."

Salih Karabdić i ja pri našim šetnjama maštali smo upravo o takvom društvu, u kojem će upravo biti ostvareni ovi ideali. Koliko smo samo puta čitali biogrfiju Abrahama Lincolna i

učili napamet citate iz njegovih govora. Sjećam se njegove misli: "Ako ne želim da budem rob, onda ne želim da budem gospodar. To je moja ideja o pravoj demokraciji."

Za mene je bilo pravo otkriće kad sam u istoriji Islama pročitao da se desilo više puta u Španiji, za vrijeme islamske vladavine, da je običan građanin tužio vladara i da su jedan pored drugog stajali pred kadijom. Pravda je tada bila jednaka za sve. Zavjet nas Mladih Muslimana, dat Bogu, bio je: "Slušam i pokoravam se!" Mi nismo pitali za ishod naših nastojanja i truda. Mi smo vršili svoju dužnost, datu od Boga.

U istoriji pomorskih ratova, čitajući o bici kod Trafalgara, našao sam kako je admiral Nelson pred sam početak bitke putem zastavica signalizirao zapovijest za početak bitke: "Engleska očekuje od svakog mornara da vrši svoju dužnost." I mi smo vršili svoju dužnost kad smo se suprotstavili ateizaciji i gubitku našeg identiteta.

Iz misli me trgnu ponovno zaustavljanje voza na stanici. Naslonio sam se u uglu kupea i pomalo zapadao u san. Sjećao sam se sna iz februara: vidim mi Mladi Muslimani marširamo i pjevamo našu himnu:

Evo smo došli Mladi Muslimani Nek se sad znade po svoj zemlji toj Nećemo trpjet'slabosti ni straha Mi ćemo skršit' dušmanina svog.

Zbijeni čvrsto naprijed idemo Nošeni snagom Islama svog Jeka koraka naših se čuje Zeleni se bajrak nad nama vije.

"Allahu ekber! Svuda se čuje Mladež se budi iz mrtvila svog Islam će biti što je nekad bio Mladi će mjesec opet blistati."

(Riječi i melodiju himne napisao je Esad Karadozović, apsolvent medicine, ubijen u maju 1945. godine kod Blajburga prilikom povlačenja hrvatske vojske.)

Naš stroj je ponirao u mrak a u mom snu su se još uvijek čuli odjeci naših koraka i melodija naše pjesme.

Zaspao sam. Koliko je to trajalo ne znam. Trgnuo me je glas: "Doboj." Već je svitalo. Gužva je bila na hodniku. Ljudi su ulazili i izlazili iz vagona. U našem kupeu su svi već bili budni. Major se obratio nama trojici: "Znate li vi onu pjesmu: Stani malo od Doboja Mujo i mi konja za trke imamo!" Nismo mu ništa odgovorili. Major i milicioner su izvadili paketić i jeli, pili kafu iz termos-boce. Vidim žvaču kruh sa marmeladom i gledaju nas. Poslije doručka zapalili su cigarete. Voz je krenuo iz Doboja. Prolazili smo divnim predjelima Bosne. Seljaci su obrađivali zemlju. Dan je bio vedar i sunčan. Pomislio sam: "Bože, da li ću više ikada hodati slobodno na sunačanom danu?" Redale su se stanice Maglaj, Žepče, Zenica, Visoko i konačno Sarajevo. Voz je stao.

Opet gužva u hodniku. Mi smo sjedili i šutili. Kad je sve utihnulo, major otključa vrata i nas petorica prođosmo pustim hodnikom ka izlazu iz voza. Nas trojica naprijed, a oni iza nas. Iz stanice smo opet izašli nekim sporednim izlazom. Major mi je pokrio dekom lisice na rukama, a Ahmedu i Memnunu naredi da stanu što bliže jedan drugom, da se što manje vide lanci. Zatim je otišao u stanicu da zatraži auto za nas a nama je prstom zaprijetio:" Ukoliko bilo šta pokušate, vodnik će pucati u vas." A ovaj je stvarno stajao sa uperenim šmajserom. Poslije dvadesetak minuta major se vratio: "Moramo ovdje još čekati, auto će uskoro doći." Rijetki

prolaznici su nas gledali. Radovao bih se da je naišao neko poznat. Bili smo čudna grupa i čim bi se neko prisjetio o čemu se radi požurio bi da nas prođe. Strah se ljudima uvukao u svaki dio tijela, u dušu, u srce. Uskoro dođe džip po nas i mi Titovom ulicom stigosmo u centralnu UDB-u za BiH. Tu nas je major prijavio dobio neke papire i razgovarao sa dežurnim oficirom. Mi smo za to vrijeme čekali u hodniku. Gledam sat na zidu deset sati. Službenici prolaze kroz hodnik u uniformama i civilu. Meni knjiga zajedno sa dekom pade na pod. Ukazaše se lisice. Jedan mladić mi priđe podiže deku sa poda i prekri lisice. Opet smo džipom išli preko Titove ulice u ulicu JNA do centralnog zatvora. Major je pozvonio i otvoriše se ogromna vrata. Tu su stajala dva namrgođena milicionera.

"Odakle ovi dolaze?" - pitao je stražar na vratima.

"Ptičice iz Zagreba" - odgovorio je major. Ušli smo u mračan hodnik. Tu nas je major predao jednom oficiru UDB-e, a ovaj nam je naredio da idemo prema malim željeznim vratima. Otključao ih je i mi smo ušli u zatvor centralne UDB-e za Bosnu i Hercegovinu.

"Napustite svaku nadu vi koji ulazite" pisao je Dante na vratima Pakla. I mi smo sada ulazili na vrata jednog drugog pakla.

PRIJEM U CENTRALNOM ZATVORU UDB-e

Centralni zatvor Bosne i Hercegovine se nalazio u ulici JNA u sklopu ogromne zgrade u kojoj se nalazio Sud i Pravni fakultet. Ovom ulicom sam prolazio mnogo puta, ali uvijek sam se nelagodno osjećao kad bih prolazio pored ogromnih vrata koja su krila strašne sudbine ljudi. Uvijek sam radije prelazio na drugu stranu ulice. Često sam viđao muškarce i žene kako u redu stoje pred tim tajanstvenim vratima, noseći pakete u rukama za svoje drage, koji su ležali u tamnici. Primjećivao sam da je ove redove karakterisao muk. Niko ništa nije govorio. Lica su bila ozbiljna i zabrinuta, puna straha i neizvjesnosti. Toliko puta sam se zapitao: Kako izgleda taj Centralni zatvor o čijim sam strahotama čuo toliko priča? I evo, sad sam bio pred odgovorom na to pitanje. Pošli smo ponovno prema nekim drugim željeznim vratima. Tu nije bilo podesta. Vrata su bila na stepeništu. Stepenice su bile kružne. Poslije desetak stepenica bili smo u dugom hodniku. Sa lijeve strane su bile ćelije, a sa desne strane hodnika zid i dva tri prozora sa željeznim rešetkama. Sjećam se, prvi susret je bio sa milicionerom koji nosi trešnje i jede ih. One su me uvijek podsjećale na Počitelj.

Na hodniku nas je čekalo šest-sedam oficira UDB-e. Stali smo uza zid. Posmatram ih. Svi su blijedi sa podočnjacima.

Jedan me je oslovio: "Znam ja tvoju porodicu. Ja sam iz Čapljine. Studirao sam farmaciju. Dobro znam tvog rođaka Semsudina. Znamo mi dobro šta se nalazi u njegovoj glavi, a pogotovo znamo šta je u tvojoj ludoj glavi." Drugi mi je dobacio: "Vidi, kako je balav, a hoće da diže revoluciju." Treći je govorio: "Vidi, vidi muslimanskog mladogardejca." (Mislio je na roman Fadjejeva "Mlada garda" u kojem je opisan ilegalni rad komsomola koji su djelovali kao organizacija "Mlada garda". Oni su se borili protiv njemačkog okupatora u Ukrajini 1942 i 1943. godine.) Krišom sam pogledao desno. Na kraju hodnika je bila druga grupa naših iz Zagreba.

Nisam tada znao ko su.

"Vidjećete vi šta je UDB-a!" - prijetio nam je jedan. "Na-je.... ste." Taj izraz do tada nikada nisam čuo. Od tada, bila je to stalna uzrečica u ovoj ustanovi. Ispitivali su nas šta studiramo, kad smo uhapšeni. Zatim su nam naredili da se okrenemo zidu i da čekamo. Milicioner je bio uz nas.

Nisam ga vidio, ali sam ga osjećao. Čuo sam njegovo disanje i hod po hodniku. Ponekad neko prođe. Vjerovatno vode zatvorenike na saslušanje. Čuo se hod uz stepenice i niz stepenice. Bilo je već podne. Došao je oficir i skinuo nam okove.

U ĆELIJI BROJ 12

Stražar-milicioner mi naređuje da pođem uz stepenice. Na slijedećem katu smo se zaustavili i krenuli hodnikom. Uveo me je u isljedničku kancelariju. Za stolom je sjedio isljednik iz Čapljine koji je sa mnom razgovarao u hodniku. Povadio sam sve stvari iz džepova i predao mu. Milicioner me je pretresao. Pregledao mi je džepove, kaput, pantalone. "Vodi ga u broj 12" - naredi oficir. Išao sam pred milicionerom. Došao sam do ćelije broj 12. Milicioner je otključao vrata. Ušao sam.

Svi u ćeliji, bilo ih je četvorica, naglo ustadoše. Sobni starješina je komandovao "mirno". Čim su se vrata zatvorila sjeli su na pod. Ćelija je imala dimenzije 2 x 3.5 m, po mojoj gruboj procjeni. Prozor je bio u rešetkama, ali nije bilo dasaka na njemu. Pola prozora je bilo otškrinuto, tako da je mogao dolaziti zrak. Pod je bio brodarski. U uglu ćelije, na desnoj strani od ulaza, stajala je zahodska šolja od gusanog željeza, koje je prilično zahrđalo. Šolja nije imala daske za sjedenje. Uz prozor su bile dvije strunjače l x 1.5m na kojima su ležali zatvorenici uz prozor. Meni je preostajao go pod. Sjeo sam uz radijator i predstavio se. Rekao sam da mi nije jasno zašto su me uhapsili. Možda u vezi masovnog hapšenja "Mladih Muslimana" koje je u toku. Pošto sam za vrijeme rata bio u društvu "Mladi Muslimani", vjerovatno je neko pokazao na mene. I oni se predsta-više meni.

Gledao sam ih: sve blijeda i ispijena lica, strahovito mršavi i iscrpljeni. Odijela na njima pohabana. Sobni starješina je bio Hilmo Pitić, Stočanin. Vršio je funkciju pomoćnika ministra u vladi Bosne i Hercegovine. Bio je borac NOR-a a među svima je imao najduži partijski staž. Do njega je sjedio mladi Crnogorac Vasojević, student druge godine medicine. Nosio je naočale. Zafrkavali su ga da je iz plemena Vasojevića, koje se dijelom priključilo četnicima. Bio je pristojan i duhovit mladić.

Tu je bio i Safet Filipović iz Banja Luke. Studirao je drugu godinu ekonomije u Zagrebu. Sjetio sam se, da sam ga viđao u studentskoj menzi u Zagrebu, u Mihanovićevoj ulici, preko puta Botaničkog vrta. U tu menzu (bila je privatna) dolazili su uglavnom Muslimani, studenti iz Bosne. Specijalitet su bili žganci sa kiselim mlijekom. Kad je 1948. godine proglašen zakon o nacionalizaciji, zatvorena je ta menza. U krajnjem uglu ispod prozora je sjedio Ibro Pašić, student treće godine medicine. Rodom je bio iz Tuzle. Sva četvorica su bili članovi komunističke partije i zatvoreni u vezi sa rezolucijom Informbiroa. Niko od njih nije pričao o svom slučaju. Hilmo Pilić je očekivao dvije godine zatvora. Govorio je kako će izučavati u zatvoru marksizam i dopunjavati svoja znanja.

Ja sam dobio mjesto pored čovjeka visokog i jako razvijenog. Nosio je plave hlače od vune, kakve nose katolici iz Hercegovine. Bio je to fratar sa Širokog brijega. Pripadao je redu franjevaca. Zvao se fra Didak Čorić. Tada je imao oko četrdeset godina. Optužen je u vezi sa

škriparima, ustaškom gerilom u Hercegovini. Ime su dobili po tome što su se skrivali u hercegovačkom škripu.

Malo iza mog dolaska u ćeliju došao je ručak: hljeb kukuruzni i čorba. Dobio sam konzervu da u nju primam čorbu. Na rubu je zahrđala. Kad je "pucer" dijelio hranu, shvatio sam da je to samo minimum za egzistenciju. Nisam smio ni pomisliti šta znači biti na ovako bijednoj hrani nekoliko mjeseci. Čudno mi je bilo da niko ne hoda po ćeliji. Jedino ako se ide na zahod. Svi idu na prstima i sav se razgovor odvija šapatom. Opći utisak kod sviju je uplašenost i depresija. Činilo mi se da se fra Didak izdvaja iz te atmosfere. Podsjećao me je na krš, Hercegovinu, Neretvu, sunce i plavo nebo. Oba smo mnogo volili Hercegovinu. Fra Didak mi je pričao, da poznaje moga oca i moju porodicu.

Pošto je bilo podne, ja pridem zahodu potegnem lanac i zahvatim vodu u konzervu. Uzeo sam abdest, prostro deku i klanjao podne sasvim mirno. Poslije namaza me svi gledaju čudno. Tako sam klanjao ikindiju, akšam i jaciju. Mi nismo u ćeliji imali vode, izuzev iz zahodske šolje. Povlačili smo lanac na vodokotliću i hvatali vodu. Tu je postojala ogromna mogućnost infekcije. Istina, davali su nam kantu sa vodom, ali niko nije htio da pije tu vodu. Neko je vidio kako milicioneri u tim kantama peru noge. Kanta je bila vrlo prljava.

Meni je ovdje sve bilo zanimljivo. Bio sam sretan da sam izašao iz zatvora na Savskoj cesti. Ona ćelija me je podsjećala na ćelije u zatvoru na ostrvu If, gdje je po romanu Aleksandra Dume ležao grof Monte Kristo.

Čuli su se tihi koraci po hodniku. I na hodniku se šap-talo. Svugdje neka čudna atmosfera. Došla je i večera. Čorba je bila slabija nego za ručak. Oko devet sati su ugasili svjetlo. Tišina u čitavom zatvoru.

Ležim do Didaka. On mi je šaptao : "Munire, vidim da si pošten mladić i dobar vjernik. Moj je savjet: nemoj se moliti Bogu otvoreno. Čini to u sebi da se ne primjeti. I ja tako činim. Ovo ovdje je pakao. Bog dragi vidi našu patnju i On će nam se smilovati, ali ne prekidaj naglo. Prvi dan urijedi molitvu, drugi također a treći prestani."

Zašutili smo. Oko deset sati čuli su se koraci na stepeništu. Neko je u ćeliji rekao:"Dolaze isljednici." Čuo se i ženski glas žene-oficira, isljednika UDB-e. I opet tišina. Pili su kafu u kancelarijama.

Vasojević je šaptao:"Sad će početi..." Ne dugo iza toga začuše se prigušeni koraci na hodniku. Čuo se ključ u bravi susjedne ćelije. Šapatom je milicioner nekog pozivao na saslušanje. Desetak minuta nakon toga opet se čuo ključ u bravi u nekoj ćeliji u našem hodniku. I opet koraci... Zatim tišina. Svi smo budni. Sjedimo uz zid. Kao u nekom velikom iščekivanju. I onda strahovit urlik:"Govori, govori, kurvo fašistička, govori!" Te riječi su strahovito odjekivale u dvorištu zatvora. Odzvanjale su od zidove. Akustika u dvorištu je bila odlična. Gotovo sve smo čuli. Negdje daleko zatvorenik je govorio: "Ne znam ništa o tome." To je bio jecaj, mucanje na smrt preplašenog. "Kurvo" - derao se isljednik. "Bando", zatim serija udaraca. Zvoni u našim ušima. Čovjek urliče od bola. Neko je uključio gramofonsku ploču: sevdalinku pjeva Zaim Imamović: "Ja zagrizoh šare-niku jabuku". Da je znao gdje će se koristiti njegova pjesma.

Uskoro je počelo urlanje i iz drugih isljedničkih kancelarija. Čitav orkestar. "Kurvo! Svinjo! Bando je... ti boljševičku majku! Je... ti informbiro!" - ponavljao je čitav kat iz isljedničkih

kancelarija. Zatim opet udarci i jauci. Čudno je u tom horu odjekivala sevdalinka. "Govori, govori" prodiralo je u naše uši, odzvanjalo je u našoj ćeliji kao strašan avetinjski glas. Svi smo uplašeni. Prvi put se susrećem sa ovim strašnim urlicima i jaucima. Opet koraci i opet otključavanje ćelija. Nekog vode isljednicima. I tako čitavu noć. Nismo uopće spavali, niti govorili. Svaki od nas je očekivao poziv. Ključ u bravi je značio užas isljedenja. Tek pred zoru utihnuše koraci u hodnicima. A zatim se začu silaženje niz stepenice. Vasojević je primijetio: "Odlaze". I stvarno, nastupi tišina. Imaćemo mira do doručka. Svi smo se ispružili i zaspali u trenu od strašnog umora. Ova noć je prošla. Šta nam donosi slijedeća? Negdje oko sedam sati otvaraju se vrata. Dolazi kafa, zapravo nadomjestak za kafu. Počinje novi dan u Centralnom zatvoru.

Oko devet sati otvoriše se vrata. Milicioner me prozva: "Munir bez stvari." Izašao sam za njim. Vodio me je do kraja hodnika. Kuda li ću sada, pitao sam se. Na kraju hodnika stajao je zatvorenik "brico" i čekao me za šišanje. Sjeo sam. Za tili čas me ošišao na nulu. Kad sam ušao u ćeliju niko me ništa nije pitao. Vidjeli su gola glava. Sad sam pravi uhapšenik.

Fra Didak mi je pričao kako je studirao teologiju u Francuskoj prije rata i kako je obilazio bojište, gdje se 1915. vodila čuvena bitka za Verden. Sa sjetom se sjećao boravka u Francuskoj, toj divnoj zemlji.

Osjećao sam da je fra Didak dobar čovjek i da mi je prijatelj. Pitao sam ga šapatom zašto svi u ćeliji tako tiho hodaju i šapću. Da nije razlog ova tučnjava po noći.

"Nije osnovni razlog, ali dijelom jeste. Glavni razlog je događaj prije mjesec dana ovdje u centralnom zatvoru. Tačnije, trećeg maja. Do tada se glasno pričalo u ćeliji, čak je bilo i šale. Informbiroovci su dobijali jaču ishranu nego drugi zatvorenici. Postupak prema njima je bio veoma blag. Medu njima je bilo mnogo boraca iz rata, boraca iz 1941. godine, predratnih komunista, koji su bili na visokim položajima u partiji i u upravi.

Prvog maja, kada su isljednici otišli na vikend a ostala samo dežurna služba, oko devet sati izjutra je neko na mađarskom jeziku zapjevao "Internacionalu". Imao je snažan i lijep glas. Zvonilo je u akustičnom dvorištu i dopiralo do svake ćelije. Gotovo u svim ćelijama se začula pjesma "Internacionale". Iza toga neko od uhapšenika je počeo da govori kao spiker, kao da je prisutan na Crvenom trgu u Moskvi. Opisivao je dolazak Staljina i Molotova na tribinu i uzviknuo: "Ura velikom Staljinu!","Živio Informbiro, živio SSSR!" Iz ćelija su se čuli urlici "Ura, ura!". Ovo je trajalo dvadesetak minuta, a zatim je isti glas opisivao Crveni trg i defile Crvene armije. Cijeli dan su se čule ruske pjesme i klicanja Staljinu, Molotovu i Crvenoj armiji, Informbirou. To je trajalo do u noć. Niko od stražara i oficira na dežuri nije reagirao. Drugog maja je bila opća tišina. Svi su očekivali šta će biti dalje. Trećeg maja su počele prozivke informbiroovaca od ćelije do ćelije. Odvodili su ih u podrum i tamo ih tukli. Urlici i vapaji su odjekivali cijelu noć. Naročito su bili strašni krici žena koje su tukli. To orgijanje je trajalo sve do zore. Tad je nastao tajac. Informbiroovcima su uskraćene privilegije u hrani i ostalom. Eto od tada je zamro svaki glasniji razgovor i smijeh" - objašnjavao mi je Didak.

Opet sam klanjao sabah, ali sam poslije toga prestao. Počeo sam da se molim Bogu u sebi. Molio sam Ga da mi podari snage i da izdržim ovaj strašni hod po mukama. Molio sam Ga da ne pokleknem i da se ne predam. Molio sam Ga da ne postanem obična ljudska prljava krpa.

Po danu se također isljeđivalo, ali nije bilo tako jezovito kao po noći. Istina, čuli su se udarci i krici i uvijek famozno "Govori". Uz svako isljedenje sa tučnjavom uvijek je išla sevdalinka. Slijedeća noć je bila strahovita.

Počeli su već u deset sati navečer. Ovaj put se jako čuo glas žene isljednika. Vaso-jevića su pozvali nešto oko ponoći. Došao je za jedan sat. Bio je uplašen. Govorio je da cijeli peti kat zvoni od isljedničkih povika. Bio je prisutan u kancelariji kad je neki isljednik govorio njegovom isljedniku kako se "Mladi Muslimani" hrabrije drže od informbiroovaca. Iako nije bio svjestan, njegove riječi su mi ulivale ohrabrenjc i nadu.

PRVI PUT NA ISLJEĐENJU

Vasojević tek što je zaspao a i mi ostali, kad se otvoriše vrata.

"Munir, bez stvari!"

Trgnem se iz sna. Nekakva me jeza prođe. Navukao sam cipele i pošao van. "Penji se!" - ponovno je naređivao milicio-ner. Idući uz stepenice učio sam dove. "Bože, spas« me!" ponavljao bih stalno u sebi. Na najgornjem katu milicioner me uvede u isljedničku kancelariju. Vrata su bila širom otvorena. Na ovom katu su bile kancelarija do kancelarije. Čulo se kucanje mašina, ispitivanje, udarci, ponekad i jauk. Čekala su me dva isljednika u uniformama. Jedan nižeg rasta crne kose i crnih očiju po činu poručnik. Drugi nešto viši, plav malo proćelav, isto poručnik. Ovaj plavi mi se predstavio kao Cengić iz Foče. Ne znam da li je bilo tačno to ime. Isljednici su obično nosili pseudonime. Pod prozorom sa rešetkama pisaći sto i stolica. Oficiri su oba stajali i pušili. Na stolu pisaća mašina sa ubačenim papirom i pepelnica. Onaj crni sjede na stolicu i poče pisati moje generalije. Za to vrijeme stajao sam pred stolom.

Drugi isljednik je šetao oko mene. Slijedilo je pitanje: "A sada reci sve što znaš o terorističkoj organizaciji "Mladi Muslimani" i o svom radu u njoj. Ko te je vrbovao, koga si vrbovao? Odgovori!"

"Ja sam bio član društva "Mladi Muslimani" u okviru sekcije "El-Hidaje" za vrijeme rata, ali sam poslije izgubio svaku vezu, tako da o poslijeratnom periodu ne mogu ništa reći jer ništa i ne znam."

Oni se zgledaše. "Ma kako ne znaš kad imamo podatke da si i ti bio u organizaciji, baš poslije rata."

"To je obmana. To je neko vjerovatno u strahu spomenuo i moje ime, jer je znao da sam dolazio u El-Hidaju."

"Stani uza zid", naredio ni je Cengić. "Kako te nije stid da nosiš uniformu brigadira radne brigade i značku radne akcije , a radiš protiv države."

"Ja ništa nisam radio protiv države. Ja jesam Musliman, vjernik, ali ništa nisam uradio zašto bih morao odgovarati."

"Pričaj ti to nekom drugom."

"Znaš li da mi imamo metode pred kojim niko ne može a da ne progovori." - Umiješa se crni isljednik.

"Znaš li Omera Stupca?" pitao me Cengić.

"Ne znam."

"Tom mladiću moramo odati priznanje. On je izdržao dvanaest dana, ono što bi teško koji komunista izdržao."

Vidim da su bili pod strahovitim utiskom Omerove izdržljivosti i hrabrosti, jer mi ne bi to govorili, sada upravo kad su mene trebali da slome. Kasnije sam saznao, da je Omer dvanaest dana visio obješen za ruku i nogu, za kuke vezan uzetima. Kuke su bile ugrađene na plafonu jedne mučionice.

"Priznaj, i nećemo te mučiti."

"Ali ja nemam šta priznati."

I naš razgovor je tekao... Osjećao sam da gorim od uzbuđenja. Iz njihovih pitanja sam naslućivao, da nešto o meni znaju, ali nisam mogao odgonetnuti koliko. Pitali su me o fakultetu u Zagrebu, o radnoj brigadi, gdje sam stanovao, a onda su opet slijedile prijetnje. Vidio sam da naš razgovor teče u vrlo lošem pravcu. Bojao sam se da će me pretući i odlučio sam se da im postavim jedno pitanje.

"Smijem li da vam ispričam istinit događaj iz doba inkvizicije u Španiji, kad su inkvizitori mučili Muslimane?"

"Hajde pričaj." Vjerovatni ih je to zainteresiralo.

"To je moglo biti 1600. godine u Kordobi. Neko je prijavio, neku staricu čiji su roditelji bili Muslimani, pa su spaljeni na lomači, da i ona potajno ispovijeda Islam. Optužili su je i da pomaže hranom odmetnike Muslimane, koji se kriju u brdima Španije. Navodno, ona odlazi noću u neku kuću na periferiji grada i nosi korpu sa hranom. Uhapsili su je i stavili na točak za mučenje. Rastezali su je. Strašne bolove je imala. I kad više nije mogla izdržati, rekla je da stvarno pomaže odmetnike. Dala je adresu kuće u koju je navodno nosila hranu. Inkvizitori su likovali. Ali, njihovo razočaranje je bilo ogromno kad su u toj inkriminisanoj kući našli nepokretnog starca, bolesnika, koji nije mogao micati ni rukama ni nogama. To je bio njen brat, teško bolestan, već desetak godina. Ona je, u stvari, njemu donosila hranu. Kad su inkvizitori ustanovili da im je pod mukama rekla laž oni su je ponovo mučili, zato što ih je slagala. Ona je sa točka uzvikivala: Morala sam lagati jer nisam mogla više izdržati muke. Eto, tako je to bilo, ja vjerujem, da vi nećete tako prema meni postupiti. Vi niste inkvizicija."

Nastala je tišina. Šutili su obojica nekoliko desetina sekundi.

"Dobro smiješ li potpisati i garantirati svojim životom da nisi član organizacije "Mladi Muslimani"?

Godine 1946. u ljeto bio sam u Počitelju sa roditeljima. Poslije podne često sam se kupao na Neretvi sa S.G. On je bio hapšen u Zagrebu u jesen 1945. Odležao je u zatvoru u Pe-trinjskoj

ulici oko tri mjeseca. Pričao mi je o iskustvima islje-denja. Sve optužbe protiv njega su bile lažne. Njegovo iskustvo mi je dobro došlo, pogotovo što je on bio pravnik. Tad mi je govorio: "Ako te nekad uhapse i ako budu tražili da nešto priznaš što ti ne želiš, i ako budu tražili pismenu garanciju za tvoju negaciju, slobodno potpiši. To je tvoje pravo na odbranu. To nema uticaja na sudu."

On nije znao za moj rad u organizaciji, ali hapšenja su bila svakodnevna, pa je vjerovao u mogućnost da ću nekad biti uhapšen. I sad kad su mi isljednici postavili pitanje, da li garantiram da nisam član "Mladih Muslimana" svojim životom, ja sam to bez dvoumljenja potpisao. Vidio sam, da je to na njih ostavilo dubok dojam. Zgledali su se i nisu me više ništa ispitivali. Zovnuli su milicionera da me vodi.

"A sada idi na drincanje."

Silazio sam niz stepenice, sav sretan, što se sve ovako završilo bar privremeno. Jedna burna noć je prošla. Što li će dalje biti? Već je svitalo kad sam ušao u ćeliju. Znači, dosta dugo sam se gore zadržao. Svi su u ćeliji spavali. Neki su se za tren probudili. I ja sam legao. Vjerovao sam da me neće zvati bar dan-dva, dok ne prikupe nove dokaze protiv mene.

SUSRET SA ZATVORSKIM ŽIVOTOM U ĆELIJI BROJ 12

Probudio sam se kad su se otvarala vrata: dolazila je ka-fa. Iako tu nije bilo ni zrnca prave kaje, iako je bilo vrlo malo šećera, to mi je bio najdraži obrok. Šuteći smo je pili. Poslije kafe je počelo čišćenje košulja, pantalona i ostale odjeće od ušiju. One su pravile pravu invaziju na nas. Bilo je to za mene iznenađenje, ali i ja sam za dva dana bio potpuno ušljiv. Sve me je svrbilo. To ubijanje ušiju u početku mi se gadilo, ali sam se privikao. Uši su se uvlačile i u strunjače. Naročito su bile brojne na šavovima košulja i pantalona. Čišćenje bi obično trajalo po sat-dva. Ali sljedeći dan opet smo bili puni ušiju. Iako sam bio tek četiri dana u zatvoru, već sam počeo osjećati glad. Ovi moji sapatnici već odavno su osjećali posljedice slabe ishrane. O hrani iz vana, od rodbine, nije bilo ni govora. Zabranjeno je bilo slanje hrane. Glad je slamala volju zatvorenika i to su dobro znali isljednici. Slomljena volja je ubijala svaki otpor i snagu za suprotstavljanje.

Koraci su odzvanjali hodnikom. Neko je govorio: "Vodi ga u Muslimanski podrum." To je bio podrum za "Mlade Muslimane". Na jednom mjestu na zidu pisalo je Atif Delalić. Neko je urezao svoje ime. Na moje pitanje, ko je taj Atif, Hilmo mi je rekao: "To je Hercegovac, mladić sa Borca. Bravar je bio u vojnotehničkom zavodu. Optuživali su ga za organizaciju "Mladi Muslimani"." Kasnije sam upoznao Atifa. Bio je jako visok, plavih očiju, pravi hercegovački gorštak. Atif mi je pričao kasnije da je on jedno vrijeme proveo u centralnom zatvoru u ćeliji broj 12.

Gadilo mi se piti vodu iz zahodske šolje, ali svi su to činili. Hrana je i dalje bila očajna. Samo slana voda, sa gdjekojim listićem kupusa ili - ako je grah - sa po dva tri zrna graha. Davali su nam okruglu kukuruzu, nedopečenu, pljesnjivu. Ali glad je činila svoje. Sve smo jeli sa slašču. Didak mi je govorio: "Je l'de, Munire, da je ova kukuruza kao najslađi kolač?" U uslovima normalnog života čovjek je ne bi ni dotakao.

Veš se prao jednom mjesečno. Upravo je tih dana bio rok. Došao je pucer sa korpom i milicioner. Ja sam imao samo jednu košulju. Ako je dadnem ostaću bez košulje. Safet, student

iz Zagreba, ponudi mi jednu košulju: "Ja imam tri i evo tebi jedna." Bila je čista i lijepo složena.

"Velika ti hvala, Safete, ali nezgodno mi je da je primim."

"Molim te, uzmi, to ti je dar od mene ."

I tako sam dao svoju košulju na pranje.

Ovaj Safetov gest me je jako dirnuo. U tim uslovima u kojima smo mi živili to je bilo jako puno. Bio sam mu jako zahvalan. Bez košulje bi me uši ugušile.

Drugi problem ćelije bile su buhe. Ćelija ih je bila puna. Nisu imale straha i skakale su po ćeliji po dvadeset centimetara u vis. To su bili pravi plesovi po zraku.

Glad i slaba ishrana učinili su svoje. Nesvjestica je bila svakodnevna pojava. Kad god se koji zatvorenik dizao, mrak mu je padao na oči i činilo mu se da će pasti. Svaki se dizao naslanjajući se na zid. Drugačije nije moglo. Tih dana su uveli novinu da nas u toku noći bude svakih 15 do 30 minuta. Milicioner otvori vrata upali svjetlo i pita glasno svakog od nas: "Kako se zoveš, kako se zoveš?" I kad mu kažemo on zalupi vrata, ugasi svjetlo ide do susjedne ćelije i ponavlja isto pitanje. Tako kroz čitav hodnik. I tek što smo legli, opet isto. Pali se svjetlo, postavlja pitanje ... i tako cijelu noć. Od tada sam zamrzio upaljene sijalice i glasan govor.

Ujutro smo bili neispavani i premoreni, a po danu nam nisu dali ni da ležimo ni da spavamo.

Odnos medu nama je bio dobar. Slagali smo se. Svi smo bili na patnji i to nas je ujedinjavalo. Bili pred teškim kušnjama koje su nas čekale. Stalna glad, fizičko propadanje,strah i neizvjesnost.

Otac mi je pričao o ćelijama u Centralnom zatvoru. On je tu ležao u aprilu 1945. godine. Njegov opis ćelije se upravo poklapao sa izgledom ove ćelije broj 12. U ćeliji je bio sam. Oko 20. aprila se desio ovaj događaj koji mi se trajno urezao u sjećanje po svojoj strahoti. U ponoć je čuo da se otvaraju vrata u ćeliji na početku hodnika, a odmah iza toga krik. Otvaraju se slijedeća vrata i opet krik i tako redom. Pitao se, šta se to dešava. Začuo je zveket ključeva i otvaranje njegovih vrata. Na vratima su stajala dva čovjeka u uniformama, zakrvavljenih očiju, razbarušene kose, sa zvjerskim izgledom u licu. U rukama su držali željezne šipke. Uniforme su bile poprskane krvlju a rukav i do lakata. Veći rastom je pitao nižeg: "Hoćemo li ovoga?"

"Ne, on je određen za suđenje."

Zatvorili su vrata i krenuli dalje. Opet otvaranje i opet krici.

Ujutro kad je pošao na saslušanje na hodniku vidio je Edhem efendiju Mulabdića, starca od 90 godina, kako riba pod i briše krv, a milicioner ga vuče za sijedu kosu. Mulabdić je bio prvi naš književnik poslije okupacije 1878. godine. Mom ocu su suze navrle na oči. Edhem-efendija je bio njegov veliki prijatelj.

Kad mi je otac prebačen u vojni zatvor, kod Nove željezničke stanice, bio je u ćeliji sa profesorom Mustafom Busula-džićem, koji je osuđen na smrt, i zbog toga što je objavio malu knjižicu "Muslimani u sovjetskoj Rusiji", u kojem je opisao težak položaj Muslimana pod Staljinovom diktaturom. Godine 1950. Mustafa ne bi bio ni pozvan na odgovornost za pisanje te knjižice. Otac mi je dalje pričao da je Mustafa noć uoči strijeljanja sve do zore učio Kur'an. Tad su ga izveli i ubili.

POČEO SAM PISATI ZAPISNIK

Neposredno prije hapšenja, pa i onda kad sam vezan išao od Zagreba do Sarajeva, mnogo sam razmišljao o tome kako ću se ja ponašati pred isljednicima UDB-e. Nešto sam znao o isljeđivanju, ali prave, pune utiske o UDB-i i atmosferi isljedenja, upoznao sam, prvu i drugu noć, kad sam stigao u centralni zatvor. Pred svakog uhapšenika se postavja pitanje: da li uopće pisati zapisnik? Ako se odbije pisanje i svaki razgovor, UDB-a ima metode kojima otvara usta. Kad bi se postavilo pitanje umiranja, vjerujem, da bi izvjestan broj uhapšenika prihvatio umiranje. Ali, kako umrijeti? Jedini izlaz je sa-moubistvo. Pitanje je čime to izvršiti. A kad bi čovjek i imao cijankalij ili nešto slično, pred dilemom je kao vjernik, da li je ispravno postupio, jer Bog daje život i niko nema pravo da ga sebi oduzme. Ne pisati zapisnik, znači suprotstaviti se svim metodama mučenja za priznavanje koje ima savremena tajna policija. Već sam u ćeliji broj 12 čuo za priče o mračari, ledari, o gladnim pacovima koji nasrću na čovjeka, o gušenju u bazenu sa vodom u podrumu, o beskonačnom stajanju, o iscrpljivanju nespavanjem. Sve sam to znao. Znao sam i to da ni jedan uhapšenik ne zna koliko je otporan fizički i psihički da izdrži torturu. Takode niko ne zna gdje je granica izdržljivosti. I čelik je otporan do izvjesne granice izdržljivosti, i može da podnese ogroman pritisak po l cm površine, ali kad se dovede do krajnje granice tzv. tačke sloma, on se lomi i naglo popušta. Svaki čovjek ima tu tačku loma. Ako nju doživi, onda počinje totalno rušenje otpora, naročito psihičkog i potpuna kapitulacija i lom se ne može zaustaviti. Sve policije svijeta raspolažu takvim sredstvima, od tučnjave do seruma istine, da mogu dobiti tražena priznanja. Ja nisam mogao znati šta mogu izdržati. Bojao sam se samo da ne doživim tačku sloma i da ne padnem psihički i moralno, da ne postanem onaj koji priča i što zna i što ne zna. A pri tim slomovima čovjek je u panici i on nema više granica izdržljivosti. Sa takvima je UDB-a lako manipulisala.

Smatrao sam da je najhitnije nikog ne prokazati, da ne bi dopao mojom krivicom do zatvora. Tuđi hak je najteže primiti. Toga sam se od prvog dana ilegalnog rada najviše bojao. Uvijek me je progonio strah da budem uhapšen medu prvima ili prvi, pa da me UDB-a prisili da prokazujem. Uvijek sam molio Boga radije smrt nego kapitulaciju i prokazivanje.

"Ko te je vrbovao? Koga si vrbovao?" - to su bila standardna pitanja kod svakog uhapšenog člana bilo koje ilegalne organizacije. Ja sam stigao u zatvor u zadnjim hapšenjima i svi sa kojima sam ilegalno saradivao uhapšeni su prije mene ili sa mnom. Sticajem okolnosti znao sam veoma mnogo Mladih Muslimana koji su bili uključeni u ilegalni rad. Tog svog znanja sam se najviše bojao.

Jedan informbiroovac iz ćelije 12 poslije saslušanja reče: "Najteže mi je što svaki put kad idem na isljedenje, moram nekog novog uvaliti u zatvor. Nemam više snage da im se odupirem. Svjestan sam da je to najveći moralni pad. Slomili su me!"

UDB-a je imala dosta materijala o mom radu u organizaciji. Predočio mi ga je kapetan Nikola, slijedeći isljednik koji me je počeo ispitivati.

Besmisleno je bilo dalje negiranje pripadništva organizaciji "Mladi Muslimani". Ni u snu mi nije dolazila misao da bilo koga krivim što me je odao. Ovo je bila neravnopravna borba između nas i UDB-e. Mrcvarenja su išla do krajnosti. Ko je proživio tadašnji režim istrage može znati šta to znaci.

Meni je ostao izbor nakon pokazanog materijala: samo-ubistvo ili priznanje onoga što je već bilo napisano. Dugo sam razmišljao. Kapetan Nikola mi je dao vremena za to. Odlučio sam da prihvatim dokazni materijal protiv sebe jer nisam nikog morao teretiti. Moje je bilo da samo prihvatim činjenice. To jeste izvjestan poraz, jedna izgubljena bitka ali nije izgubljen rat i što je najvažnije nije kapitulacija, nije slom. A ponavljam, kapitulacije i sloma me je bilo najviše strah. Bog mi se smilovao i nisam nikom bio sevep da padne u zatvor. Nakon izvjesnog vremena, poslije Nikole, moje isljedenje je preuzeo kapetan Pero. S tim čovjekom sam dolazio u žestoke diskusije, često je vikao na mene, ali mislim da nije bio zlonamjeran i sadista.

Primijetio sam do on sporo piše na mašini i da bih što više odužio pisanje zapisnika izbjegavao sam bitne stvari. Opisivao sam beznačajne, kao, na primjer, kako idem na sastanak, kako sam na ulici provjeravao da me neko ne prati i tako dalje. Opisivao sam i tok sastanka: učenje Fatihe na početku i kraju sastanka, diskusije o Kur'anskim poglavljima o našim simpatijama prema demokratiji i tako dalje.

Pokušavao sam dva tri puta da Peru navedem kako sam napus.tio organizaciju mnogo ranije prije hapšenja, ali on je uvijek poslije pauze od nekoliko dana dolazio sa novim materijalima. Tada je bjesnio, ali nikada nije udario.

Bilo je nekih optužbi koje nikako nisam htio da prihvatim, tu sam bio uporan. I on je ponekad popustio.

Sada kada gledam iz velike vremenske distance to je za Peru bilo lično nevažno. UDB-a nas je kažnjavala i vrednovala prema tome da li smo kapitulirali ili ne. Sve ove sitnice su bile nevažne. Još u toku istrage Pero mi je rekao da ću dobiti kaznu od pet do deset godina. Tako su oni zaključili. To mi je rekao i Nikola:"Mi smo ti i istražitelji i tužitelji i sudije. Šta ti mi ovdje zakajtimo, tako ti je. Sud samo izvršava naše naredbe. Znaš ti onu narodnu: kadija te tuži kadija te sudi."

Dvije ili tri godine gore ili dole za njih nisu značile ništa. Bitno je bilo da nas uklone za izvjesno vrijeme.

PREMJEŠTAJ U ĆELIJU BROJ 36 I UPOZNAVANJE SA NOVIM SAPATNICIMA

Upravo smo završili sa ručkom kad se otvoriše vrata i uđoše trojica zatvorenika. Medu njima je moj prijatelj Teufik Velagić. Uhapšen je 15. aprila u Zagrebu. Pravili smo se kao da se ne znamo. Pitao me je zašto sam uhapšen. Druga dvojica su bili uhapšeni u vezi sa Rezolucijom Informbiroa, još u novembru 1948. Vidjelo se po njihovoj odjeći da su očekivali hapšenje, jer su imali džempere, vindijakne, na nogama gojzerice i svaki po ruksak pun stvari. Dok su njih dvojica pričali sa našim informbirovcima, ja sam krišom s Teufikom izmjenjivao saznanja o istrazi. Pričao sam mu dokle je provala u Zagrebu otišla i ko je uhapšen. Tako sam želio da se s njim dobro ispričam, jer je to prvi Mladi Musliman sa kojim se susrećem poslije hapšenja. Upravo su novopridošli informbirovci počeli pričati kako su bili za vrijeme rata zatočeni na otoku Mamula, kad se vrata otvoriše i ključar pozva fra Didaka i mene sa stvarima. Pozdravih

se sa Teufikom i ostalim. Penjali smo se kat više. Premješteni smo u ćeliju broj 36. Na hodnicima nije nikog bilo. Ne čuju se isljednici. Podnevni je odmor. Ključar nas Ijutito utjera u ćeliju. Fra Didak i ja smo se smjestili kod vrata. Počeli smo se upoznavati. U vrhu ćelije pod prozorom sjedio je mladi čovjek Majo, Crnogorac, student treće godine agronomije u Sarajevu. Pričao je da je uhapšen prije tri mjeseca. Kaže toliko su brojna hapšenja da studenti u domu svaku noć pakuju stvari i čekaju. Već nekoliko mjeseci, od novembra 1948. godine, gotovo svake noći nekoga odvedu. Mnogo se ne priča, samo kažu: otišao kući. Majo je pričao kako je četrdesetpete kao zastavnik KNOJ-a borio se protiv balista na Kosovu i kako su mnoge likvidirali u njihovim kućama. Do njega je bio Jovan, student četvrte godine prava u Sarajevu. Psihički je izgledao vrlo labilan. To se odmah primjećivalo po njegovim izrazima na licu i dubokoj šutnji. Stalno je spominjao Durmitor, odakle je rodom. Pored njih je sjedio Stanko, direktor rafinerije u Bosanskom Brodu. Bio je član komunističke partije od 1925. godine. Uhapšen je zbog Rezolucije Informbiroa. On je za vrijeme rata bio u logoru Jasenovac. Jedan je od preživjelih koji su aprilu 1945. godine izvršili provalu iz logora. Probio se do Save i preplivao je. Zatim se prebacio na Kozaru i došao u dodir sa partizanima.

Pričao nam je, kako je u Jasenovcu bila velika glad. Jednog dana su trojica seljaka iz Srijema primili pakete od kuće. Dugo su gladovali i crijeva su im istančala. Oni su morali jesti malo po malo. Međutim, onako gladni navalili su na slaninu i šunku i jeli, jeli. Kad su sve pojeli dobili su strahovite bolove u stomaku i sva trojica su umrli.

U ćeliji je još bio Petar, radnik fabrike šibica iz Dolca kod Travnika. Malo je o sebi pričao. I on je bio optužen zbog Rezolucije Informbiroa.

Interesantan je bio inženjer Aleksej Selicki. Rodio se je 1918. godine u Rusiji, za vrijeme građanskog rata. Roditelji su mu emigrirali i došli u Beograd. Tu je završio gimnaziju i fakultet. Kao inženjer radio je na zgradi Nove željezničke stanice u Sarajevu. Uhapšen je pod optužbom da je radio u korist SSSR-a. On je bio sovjetski državljanin. Ostavljao je utisak vrlo odgojenog gospodina. Do njega je bio Nikola Kahan, knjigovođa iz Banje Luke. Rodom je bio iz Ukrajine. Nije ništa govorio o svom slučaju.

Inženjer Selicki mi je često ponavljao:"Valjda će jednog dana da i pred našim vratima zaigra mečka."

Stanko je vrlo često govorio stihove narodne pjesme: "Zari, pali udbinski dizdare dok i tvojoj kuli reda dođe". Time je aludirao na UDB-u i njen teror. Ponekad sam pjevao u ćeliji stihove iz Internacionale:

"Ustajte vi prezreni na svijetu, vi sužnji koje mori glad sa silom sada silu sruš'mo krajnji čas je doš'o sad."

Kad god bih to pjevao Stanko se smješkao. On me je naučio pjesmu o mitrovačkim robijašima za vrijeme stare Jugoslavije tzv. "Mitrovčanku". Sreo sam u toj ćeliji i Ramu Letu iz Počitelja, brata mog dobrog prijatelja Alije Lete. I on je bio član "Mladih Muslimana" u Mostaru. Sa dolaskom nas dvojice brojno stanje u ćeliji se povećalo, tako da nas je sada bilo devet. To je već bilo puno i bili smo stješnjeni pri spavanju. Ova ćelija je bila nešto svjetlija i suhlja od ćelije broj 12.

Sa unutarnje strane vrata neko je na njima urezao petokraku zvijezdu sa srpom i čekićem i potpisao se: Amrudin Fi-lipović-Bizo. Pričali su da je on boravio u ovoj ćeliji i da je student u

Zagrebu. Rodom je iz Jajca. Majo je pričao, da je Amrudin bio veoma hrabar da je diskutovao sa isljednicima. Čak su ga vodili na diskusije u zgradu centralne UDB-e za Bosnu i Hercegovinu. Ostao je nepokolebljiv u svom ubjedenju da je Staljin upravu. Žao mi je što tog hrabrog mladića nisam nikada upoznao.

DOGAĐAJI U ĆELIJI BROJ 36

Poslije jutarnje kafe mi bismo sjeli i razgovarali, osluškujući ključeve na bravi u drugim ćelijama. I ovdje su se trijebile uši i buhe. Kad bi mi dodijalo sjedenje, ustao bih, ali nikada naglo - uvijek polahko i postepeno, da mi tmina koja mi je padala na oči traje što kraće. Oslanjao bih se dva do tri minuta o zid a zatim šetao sredinom ćelije od vrata do prozora. Tako sam nekada prevaljivao dnevno i po nekoliko stotina metara.

Te šetnje su me smirivale. Bile su naka vrsta relaksacije. Omiljena tema za razgovor je bila hrana. Time smo, u stvari, još više pogoršavali svoj položaj prema gladi. Kahan je pričao detaljno o ruskom nacionalnom jelu "boršču". Stanko je opet pričao o jelima koja se kuhaju u Slavoniji. Poslije takvih priča bivalo nam je teško. Obično bi zaključivali da o hrani nećemo govoriti bar tri dana. Nekada smo taj period produžavali. Zanimljivo je, da sam ja sanjao kako jedem smokve. Za čudo, budio sam se sit. Jasno - to je bila obmana. Poslije ručka bi obično nastupio muk. Svaki od nas je bio zadubljen u teške misli. Sa jednim stalnim pitanjem: kada će biti kraj ovim mukama. Kapetan Pero me je obično zvao na pisanje zapisnika prije podne. Završio sam pisanje u drugoj polovini juna. Svi su mi u ćeliji čestitali, jer završiti zapisnik znači ne ići na saslušavanja i ne biti izvrgnut svakoj mogućoj torturi i iznuđivanjima. Sada, poslije završenog zapisnika, mogao sam samo očekivati poziv za suđenje.

Kako se približavao konac juna noćni urlici i zapomaganja su bivali sve manji. Mi smo zaključili da su počeli godišnji odmori u UDB-i a zapisnici sa isljedenja Mladih Muslimana bližili su se kraju. Dvadesetog juna u noći nas probudi Jovan. Ovako je počelo. Prije večere i za vrijeme večere je bio jako uznemiren. I on je legao kao i mi. Negdje oko ponoći on ustade i poče se okretati u krug oko svoje osovine. Prvo vrijeme je to šuteći radio, a kasnije se poče lupati šakom u prsa uzvikujući: "Jovane, kamen ti u dom, šta uradi!". Tu rečenicu je ponavljao otprilike svakih deset minuta. Svi su se probudili i šutjeli. Gledali smo taj stravični prizor na mjesečini koja je prodirala kroz rešetke na prozorima. Jovan je bio dobar čovjek i svima nam je teško bilo gledati tu tragediju.

Probudio sam se u svitanje. Jovan se još uvijek vrtio u krug i umorno ponavljao: "Jovane kamen ti u dom, šta uradi." Kafu nije htio da pije. Ni ručao ni večerao nije. Počeo se tresti. Prije gašenja svjetla je klonuo od umora i zaspao. Slijedećeg dana i noći Jovan je nastavljao svoje kretanje u krug. Strahovito je bio iznemogao.

U slijedeću nedjelju bila je tišina na hodnicima. Nije bilo isljedenja. Nisu se čula kucanja pisačih mašina. Više naše ćelije se odjednom prolomi stravičan glas:"Sonja, ja sam uvijek volio samo tebe, a nikada Tanju. Šonja, ne zaboravi volim samo tebe." Pošto je inače bila tišina, a taj koji je ovo vikao popeo se na prozor tako da je njegov glas odjekivao u svakoj ćeliji. "Šonja, Šonja", zvonilo je hodnicima, dvorištem i ćelijama. Nije prošlo ni deset minuta a začu se trka uz stepenice, otvaranje vrata i pljuštanje udaraca po nekome. On je jaukao, a ipak još uvijek je vikao: "Šonja, samo tebe volim, Šonja zauvijek zbogom." Čulo se kako ga vuku kroz hodnik i tuku. Glas se postepeno gubio da utihne negdje u dubini podrumske ćelije.

Ramu Letu pozvaše sa stvarima pod konac juna. Bilo mi je teško rastaviti se sa jednim dobrim prijateljem. Noć poslije njegovog odlaska prvi put smo čuli da negdje u podrumu u snažnom mlazu dotiče voda a zatim kao da se neko duši. Čulo se grcanje i poziv za pomoć. Vjerovatno su nekoga bacili u bazen sa vodom i zagnjurivali mu glavu u vodu. Gušili su ga

SPECIJALNI RAZGOVORI

Dani u istrazi su tekli. Približavao se juli. Već sam preko mjesec dana u zatvoru. Bila je zadnja subota u junu. Sumoran dan. Nebo se zamračilo. Stuštilo se. Već je bilo prošlo oko tri sata iza ručka. Počelo je grmiti. Svi smo sjedili i šutjeli. Pognutih glava svaki od nas je bio udubljen u svoje misli o neizvjesnosti koja je kao mač nad glavom visoko nad nama. Nikakvog kontakta sa svijetom van ovih tmurnih zidina. Nekada je advokat dolazio u dodir sa zatvorenikom, bile su šetnje, pa čak i kratke posjete rodbine, dobivali se paketi od porodice radi pojačanja ishrane. Godine 1949. ništa toga nije bilo. Sva prava zatvorenika koja su imali po zakonu, ukinuta su. Bili smo svi potpuno obespravljeni. Isljednici su nas mogli mučiti, tući i po-nižavati. Mi smo bili najobičnije roblje.

Subotom poslijepodne obično nije bilo isljedenja. Utihnuli bi koraci na hodnicima. I stražari i ključari bi prestali hodati. To su bili sati mira. Pogledam u Stanka. Zabrinuto gleda u pod. Majo isto tako. Fra Didak nešto u sebi šapuće. Sigurno se moli Bogu. Jovan nastavlja na sred sobe okretanje. Povremeno se udara šakom u prsa. Njegov promukli glas još nas više pritišće. Aleksej, Nikola i Pero šute. Odjednom začusmo ključ u bravi i zveket ključeva. Otvoriše se vrata i opet ono stereotipno: "Kako se zoveš? Kako se zoveš?". Pitanje obilazi sviju nas. Kad je milicioner završio sa pitanjem obrati se meni: "Ti, bez stvari." Šta li je sad - bila je moja prva pomisao. Završio sam saslušanje i zaključio zapisnik - šta li sad traže od mene? Neka jeza mi prođe kroz kičmu. Sigurno nije nešto dobro. Da me nije neko za nešto novo teretio? Navukao sam cipele i izašao van. Spuštam se stepenicama sa milicionerom na prvi kat. Nigdje nikog na hodniku. Svugdje tišina kao u grobnici. Uvede me milicioner u kancelariju. Kapetan Nikola sjedi za stolom. Do njega jedan mladić u civilu. Predstavlja mi se: "Ja sam Hu-so." Nude mi stolicu preko puta njih. Sjeo sam i sad očekujem šta će biti. Na stolu stoji desetak zapisnika.

Nikola vadi moj zapisnik i raspituje se kako mi je u ćeliji, jesam li gladan.

"Pa naravno da jesam." Ne krijem mu to.

"Jesi li razmišljao šta će biti sa tobom?"

"Nisam, jer od gladi ne mogu."

Raspituju se gdje sam studirao, šta sam studirao, koga imam kod kuće i slične bezazlene stvari. Ja odgovaram dosta sporo i opširno. Nastojim, da razvučeni naš razgovor jer osjećam da hoće sa mnom nešto loše da učine. Pitaju me za moje sapatnike u ćeliji. Govorim im ko je sve sa mnom iako oni to sve dobro znaju. Opisivao sam svakog ponaosob, zanimanje, porijeklo, školsko obrazovanje i tome slično. Tad upita Nikola: "A šta pričate u ćeliji?"

"Ma ništa. Uglavnom o hrani i porodičnim brigama."

"A da li nešto pričate protiv države i UDB-e, o isljede-nju, o tegobama ovdje u zatvoru."

Iako smo pričali ja im kažem: "Ma nipošto, niko to i ne spominje. Mi smo svjesni gdje smo."

"A šta bi ti kad izađeš jednog dana odavde, pa ti neko počne pričati protiv države, ili počne pričati neki vic koji je zabranjen?"

"Ja bih tom čovjeku rekao: Okani se toga. Vidi kako sam ja nadrljao."

"E vidiš, tako ne valja. Ti treba da ga saslušaš i da još navučeš da govori a onda to napišeš i sve nama prijaviš. To je jedino pametno. Tako rade oni koji vole ovu zemlju."

Zatim su mi postavljali pitanja da li je neko iz moje porodice - otac, mati, brat, sestra ili neki rođak govorili protiv države. To sam kategorički demantovao. Rekao sam im da vodimo brigu samo o tome kako ćemo se prehraniti. I tako u tom tonu je tekao naš razgovor. Oni uvijek provokativna pitanja a ja odrican odgovor. Dosta je vremena prošlo kako sam sa njima dvojicom. U jednom trenutku Nikola se diže. Srdito me je pogledao i opali mi šamar.

"Znaš li ti ko smo mi? Sva je vlast u našim rukama. Mi vladamo. Mi niti kopamo niti oremo, samo ganjamo neprijatelje."

"Uostalom, šta se mi sa tobom zaje...amo. Reci jasno, hoćeš li potpisati da radiš za nas i da ćeš se obavezati da ćeš sve nama prijavljivati - sve što čuješ i vidiš, a što nije nama po volji. Da svaku riječ prenosiš što se govori na fakultetu, u tvojoj porodici, medu tvojim drugovima, gdje god se krećeš. Dakle hoćeš li ili nećeš?"

Kad sam ušao u isljedničku kancelariju, pretpostavio sam zašto me zovu. Nekako sam to osjetio, a sad mi je bilo jasno. Rastvorili su svoje karte. I onih nekoliko mojih drugova čiji su zapisnici bili na stolu prošli su istu torturu. Trebalo je sada reći otvoreno. Nema više sada zavaravanja. Sjećam se da sam u tim sekundama mislio prvo na Boga. Kakav bih ja bio Musliman i čovjek kad bih se prihvatio tog nečasnog posla - doušništva, cinkarenja. Zatim sam se sjetio svog oca, djeda, pradjeda. Sve su to bili časni i pošteni ljudi. Kakav bih ja bio njihov potomak, kad bih pao na nisku granu cinkarenja. To ja nikada ne bih mogao učiniti. Bože me sačuvaj te gadosti. Oni su u stvari htjeli da od mene naprave prljavu krpu, prljavi otpadak. Tad sam im rekao otvoreno:"Ja to ne mogu. To je za mene nizak posao. Pravo da vam kažem, gadi mi se. Ali vi činite sa mnom šta god hočete."

Nikola je bio strahovito ljut. Skinuo je kaiš sa pojasa i njime me raspali nekoliko puta po licu.

"Želiš li ti petnaest godina teške robije, ili da te uskoro pustimo kući, dadnemo ti stipendiju i možeš odmah ići na studije."

"Pošto je cijena mojoj slobodi i studiju cinkeraj, ja odabirem robiju."

"E pa nečeš tako lako proći. Daćemo ti petnaest godina robije. A sad možeš potpisati jedno od ovo dvoje: ili ćeš potpisati da ćeš raditi za nas ili ćeš napisati i potpisati da si naš neprijatelj. To ćemo priložiti uz ovaj zapisnik pa da ti kazna bude što veća."

"Ja nisam vaš neprijatelj, ali ću napisati, da sam to, kad me vi prisiljavate."Nikola mi dade papir i poče diktirati:"Ja mrzim socijalizam, a volim zapadne zemlje i njihovo uređenje. Volim Čerčila i Trumana, volim Ameriku mrzim UDB-u i mrzim Marka."

Ja sam sve to potpisao.

"E sad tek počinje tvoje pravo isljedenje. Sad si tek na-je..! Upamtičeš ti ko je UDB-a."

Huso izađe i zovnu milicionera:"Idi vidi ima li mjesta u ledari."

Milicioner ode, a kapetan Nikola mi naredi i ja stadoh uza zid ćelije okrenut prema njemu.

Nije prošlo nekoliko minuta milicioner se vrati: "Sve je puno."

"Onda ga vodi u njegovu ćeliju."

"Upamtičeš ti nas. Vidjećeš ti uskoro ko smo mi. Vidje-ćeš kako prolaze oni koji nas ne slušaju i ne pokoravaju nam se. Marš banditu!" dobaci mi Huso.

Podoh pred milicionerom. Grozno mi je bilo. Bog zna šta će raditi sa mnom. U sebi sam učio "Ajetcl kursiju", dok sam išao prema mojoj ćeliji. Milicioner otključa vrata i ugura me u ćeliju. Nisam mogao ni riječi progovoriti. Vjerovatno sam bio jako blijed. Kao da me je neka munja pogodila.

Inž. Selicki me upita: "Je li to bilo ubjedivanje?" Nisam znao šta je pod tim mislio, ali sam odgovorio nešto dvosmisleno. Sjeo sam i zašutio. Muk u ćeliji se nastavio. Niko me više ništa nije upitao. Svima je bio nelagodan ovaj poziv u subotnje poslijepodne. Pogotovo što su svi znali da sam završio sa zapisnikom.

Razmišljao sam šta li će mi pripremiti. Već sam vidio u mašti kako me dave u vodi, kako me bacaju u izmet i prepuštaju gladnim pacovima. Slike užasa su se redale preda mnom.

- Bože, spasi me molio sam. Bože, spasi me. Jedini ti to možeš. Smiluj se ti meni.

Uskoro se začuše koraci po hodniku. Bilo je vrijeme večeri. Znači da sam se zadržao dole bar dva sata. Nisam ni znao kako sam supu pojeo. Izgubio sam apetit. Nisam znao gdje je granica moje izdržljivosti. Bojao sam se da ne poludim. Strah me je bilo, ali sam bio ponosan što sam im rekao da se ne mogu prihvatiti cinkarenja i doušništva. Osjećao sam se značajnim pred svojom savješću. Ako ovo preživim, moći ću svakom čovjeku pogledati u oči jer sam ostao svijetla obraza. Nisam izdao Islam, svoga oca i svoju majku. Pa neka bude što Bog odredi mislio sam. Radije ću umrijeti, ali cinkariti neću.

DOŠLI SU REVIDIRCI

25. juna u našu ćeliju došao je visok mršav čovjek, riđo-kos, plavih očiju. Na sebi je imao hlače i kratki kaput. Predstavio nam se je kao Edo. Bio je borac od 1941. godine, viši rezervni oficir i poslanik u skupštini Jugoslavije. U našu ćeliju je stigao iz ambulante Centralnog zatvora, gdje je ležao zbog čira na stomaku.

Ja sam Edi ponudio da jedemo iz iste konzerve u koju sam primao hranu i da jedemo istom kašikom, jer on ničega sa sobom nije imao. Ponudio sam mu tada i dio mog mjesta na slamarici, da se pokriva zajedno sa mnom mojom dekom i mojim kaputom. Smatrao sam to kao moju ljudsku dužnost. Pričao mi je, da poznaje mog zeta i sestru i da je prijatelj sa njima. Vrlo je interesantno pričao o borbama za vrijeme rata, o zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić gradu, o ustanku u Krajini. Optužen je da je htio da drži govor u Skupštini Jugoslavije u prilog Informbiroa. Hapšenje ga je u tom spriječilo.

Mene je glad strahovito onesposobila. Krv mi je curila iz zubnog mesa. Po nogama su mi se pojavile crvene tačkice. Kosa mi je počela da opada. Nekima u ćeliji, pored ovih znakova koje sam ja imao, počeli su se klimati zubi i otpadati nokti. Bilo nam je svima vrlo teško. I pored svih teškoća, živjeli smo vrlo harmonično. Kad bi neko pao u depresiju mi smo ga pokušali razvedriti. Nastojali smo i Jovanu da pomognemo.

Godine 1948. gledao sam sovjetski ratni film "Povijest o pravom čovjeku". Pilot sovjetskog aviona je oboren i pao je iza njemačkih linija. Obje noge su mu bile slomljene. On se metar po metar sa naporom probijao ka sovjetskim položajima. Kad mu je najteže bilo, u sebi je govorio: "Treba izdržati." I ja sam tada u teškim trenucima poslijepodnevnih šutnji ponavljao: Treba izdržati. Vjerovao sam, da će sve ovo proći, pa i ova strašna glad, neizvjesnost o budućnosti. Stariji medu nama, kao Pero, Selicki, Kahan ostavili su neopskrbljene obitelji i ozbiljno su se brinuli kako žive, kako se snalaze kao žigosane porodice "narodnih neprijatelja". Nama studentima i fra Didaku bilo je lakše.

I tad je došao 3. juli. Koliko se sjećam bila je nedjelja. Negdje pred ponoć na isteku tog dana čuli smo trku po hodnicima. Otvarala su se vrata na ćelijama, ali prozivke se nisu čule. Prozivanja su se vršila šapatom. Odjednom su se otvorila vrata naše ćelije. "Mirno!" komandovao je Stanko naš sobni starješina. Milicioner i jedan oficir stajali su na vratima. Prozvali su Maju i Jovana sa stvarima. Nije prošlo ni dvadeset minuta, a opet se otvoriše vrata. Ovaj put su izašli Stanko i Pero.

U našoj ćeliji muk. Svi smo bili budni. Edo je bio nešto posebno neraspoložen. To je izbijalo iz čitavog njegovog bića.

Negdje daleko na hodniku čuli smo zveket ključeva, otvaranje vrata i korake korake... Naša ćelija je bila uz stubište. Na njemu su se jasno razaznavali koraci. Čujemo kako nekoliko grupa zatvorenika silazi u naš hodnik. Otvaraju se naša vrata. Ulaze neki novi zatvorenici. Čuje se ulazak i u susjednoj ćeliji i ćeliji do nje, pa i dalje u još nekim ćelijama. Kad su se vrata zatvorila nastavio sam da spavam. Čudno sam se osjećao. U mene je ušao nekakav nemir, zebnja... Nelagodnost mi se uvlačila u prsa. Zatvorio sam oči i pokušao da zaspim, ali nisam mogao. Čujem kako ovi novi zatvorenici razgovaraju sa Edom. Dobro ga poznaju. Pošto je mrak, nisam ga mogao vidjeti ali sam po glasu osjećao da je sretan. Neko je od njih za nas pitao ko smo. Edo je potanko objašnjavao naše karakteristike. Nekakvu sam veliku tegobu osjećao u sebi da sam želio da nikad ne svane, samo da ne ugledam ova lica koja su toliko uznemirenosti izazvala u meni. Tako mi je prošla ta noć.

Ujutro je došla kafa. Edo nije htio da uzme moju konzervu. Postepeno saznajemo imena došljaka: Pajo, student agronomije u Sarajevu, Ozren student, Mustafa, mladi bravar iz Visokog, Jovan poručnik u vojnom tužilaštvu, Kojo službenik, borac 1941, Mirko, službenik u srezu. Sad nas je bilo u ćeliji jedanaest, od kojih sedam informbirovaca.

Pričali su da su svi revidirali stav prema Informbirou i da su se pokajali. Sebe su nazivali "revidircima". Pričali su da dolaze sa najgornjeg kata u Centralnom zatvoru, gdje se vrši prevaspitavanje. U tim velikim ćelijama bili su samo informbirovci. U jednoj ćeliji sa tri prozora u vrhu sobe je bio postavljen sto za kojim je sjedio isljednik u uniformi, a desno i lijevo po jedan od istaknutih revidiraca. Svaki informbirovac je morao proći ispitivanje pred ovom trojkom. Morao je da sve kaže o sebi i drugima, da kaže čak i svoje misli, pa čak i da kaže misli svojih najbližih, roditelja, žene, djece, brata, sestre. Edo je to objasnio: " Treba rastvoriti svoju dušu pred UDB-om i reći sve. Čak reći i najskrovitije misli. Isljednik treba da bude kao svećenik na ispovijedi. I kao što se katolik-vjernik potpuno otvorenog srca ispovijeda za grijehe svom svećeniku tako i informbirovac pred isljednikom i glavnim revidircima. Ništa se ne smije zatajiti. Tek tada nastupa potpuno očišćenje grijeha od izdaje, ali time se ne završava očišćenje. Potrebno je uticati na druge da i oni revidiraju stav i "očiste dušu". Ako bi pokušali izvrdavati, treba ih tući dok se ne pokaju." I ni jedan nije prošao da nije bio tučen i ni jedan od revidiraca nije prošao da nije tukao druge. Ako bi pokazao mlakost, opet bi bio tučen. Kroz premlaćivanje dolazilo je potpuno očišćenje. Uprava zatvora se nije miješala u obračun. Samo je isljednik davao ton isljedenju i tehnički vodio proces prevaspitavanja. Kasnije su sami zatvorenici preuzeli funkciju isljednika tako da se on više nije miješao. Interesantno je da se Edo po dolasku ove grupe potpuno promijenio prema meni i ostalim starosjediocima naše ćelije. Postao je drzak i prednjačio u oštrom stavu prema nama.

Prva stvar koju su revidirci uradili, bila je da imenuju novog sobnog starješinu. Pošto su bili u većini, izabrali su Paju za tu funkciju. On je ustao i naredio: "Mijenjam raspored u ćeliji. Prvoborci imaju pravo na strunjaču, iza njih dolaze članovi partije, na daščani pod, Mladi Musliman na beton uz zahod. Pop do njega, a Rusi do popa. Niko ne smije kucati na vrata ili kontaktirati sa upravom ili milicionerom bez mog znanja. Završio sam."

Ovo "završio sam" podsjećalo me je na indijansko "Howgh", završnu riječ poglavice. Ja sam rekao da ne pristajem na ležanje na betonu jer imam slabe bubrege. Ako me budu prisiljavali da ću kucati na vrata. I za čudo ušutili su. "Dobro", rekao je Paja, "onda neka pop ide na beton". Fra Didak se nije bunio. Da su znali da sam im lagao uništili bi me.

Cijelo jutro kako su došli izmjenjivali su utiske o revidiranju sa Edom. Ponekad su se sašaptavali medu sobom. Nas četvoricu su gledali sa izrazitom mržnjom. To je izbijalo iz svake njihove riječi i gesta. Već sutradan su počeli diskusiju sa mnom. Pitali su me zašto vjerujem u Boga, kad ga nikad nisam vidio. Zatim: je li starija kokoš ili jaje i slična bezvezna pitanja. Počeo sam da im razložno objašnjavam, međutim, na svaku moju riječ bila je uvijek ista reakcija: najvulgarnija psovka. Kad su se zamorili, meni se primakao fra Didak i šaptao mi je: " Dragi Munire! Ne diskutuj s njima. Vidiš kakvi su to ljudi. Oni ne žele diskusiju, žele samo jedno: uvredu i ponižavanje. S takvim ljudima se ne diskutuje."

I stvarno je tako bilo. Poslušao sam fra Didaka i od sada sam šutio. Pravio sam se da spavam. Poslije su pokušali sa Di-dakom, pa sa Selickim, sa Kahanom. Niko od njih nije bio raspoložen za razgovor, čiji je jedini cilj bio provociranje. Kad je došlo vrijeme ručku i kad su primili po jednu kutlaču supe, bili su strahovito razočarani. Oni su kao revidirci do sada dobijali privilegovanu hranu: duplu porciju kafe sa šećerom, duple porcije za ručak i večeru, 80 dkg hljeba i po jednu litru mlijeka. Sada im je sve to nedostajalo. To je donekle pojačalo i bijes prema nama. Nedostajala im je i šetnja, dva puta dnevno po dvadeset minuta u dvorištu Centralnog zatvora. Boravak u zatvoru pod takvim uslovima učinio je da su svi odlično izgledali. Bili su dobro uhranjeni, pocrnili od sunčanja u dvorištu. Nasuprot njima mi smo izgledali kao blijede aveti.

Obično su poslije ručka počinjali sa uvredama i psovka ma. Natjecali su se ko će biti vulgarniji i drskiji. To bi trajalo sve do večere. Fizički napad nisu počinjali. Ja sam u sebi osjećao strahovitu zebnju. Unutrašnji nemir me je razdirao. Svaka druga riječ je bila psovka. Bilo je i takvih psovki koje do tada u svom životu nikada nisam čuo. Meni su psovali Allaha, Muhameda, majku, oca, brata,scstru. Psovali su mi sve što mi je sveto i drago. Samo sam šutio. Kad prekinu sa mnom, okrenu sa fra Didaku. Psovali su mu Isusa, Mariju, papu, crkvu, majku, oca. Psovali su mu krvavo dijete i dijete kroz dijete. Slijedile su slične psovke Selickom i Kahanu. I Selicki i Kahan i Didak bili su ozbiljni ljudi. Mogu samo zamisliti kako su se loše osjećali. Mene lično, psovke su pogađale u dušu. Ujedale su me za srce. U toj strašnoj atmosferi, koja je sve više ličila na pakao jedva sam očekivao noć. Samo da se spusti mrak i da ne gledam ta lica puna unutrašnjeg zla i zlobe. U toku noći, uobičajeni krici ispitivanih, koji su dopirali iz isljedničkih kancelarija, u ovakvoj atmosferi još su stravičnije djelovali. Tako sam ih bar ja doživljavao. Pošto su Selicki i Kahan ležali noću do nogu informbirovaca, ovi su ih udarali nogama, kao nehotice, u snu. Ujutru bi mi se žalio Selicki, da su to bili vrlo jaki udarci. Slijedećih noći čulo se je kako neko od njih dvojice jekne od bolnih udaraca. Informbiroovci su ustajali po noći i prelazili preko nas do zahoda. Htjeli su mene i fra Didaka da pomokre prilikom vršenja male nužde. Srećom glave su nam bile dalje od zahodske šolje. Mokrili su nas samo po nogama. Svaki sljedeći dan, njihov teror se nastavljao.

U malim pauzama su pričali o svom životu i radu. Primijetio sam, da sa sjetom pričaju o SSSR-u. Teško im je pala Rezolucija Informbiroa. Edo je pričao kako je u Lenjingradu na klinici otkrivena takozvana "zavjera bijelih mantila". Navodno su liječnici htjeli, da ubijaju injekcijama visoke partijske rukovodioce u Sovjetskom Savezu. Oni su sve to pažljivo slušali. Vjerovali su da je to istina. (Međutim, niz godina kasnije, utvrđeno je, da je to bila spletka NKVD-a, da se uklone ugledni liječnici.)

Svakog slijedećeg dana uvrede, psovke su bile sve jače. U srijedu ujutro, začula se graja iz susjedne ćelije. Čuli su se udarci. Neko je strahovito vikao.

Očito je neko zvao u pomoć. Tučnjava je trajala ali niko nije otvarao vrata. Hodnik je odzvanjao od jauka. Svi smo napregnuto slušali. Mirko je ustao i prijetio nam:

"Bando, uskoro ćete i vi biti tučeni."

Uvrede su se nastavljale. U četvrtak je opet bila tučnjava u susjednoj ćeliji. Sviju nas je jeza podilazila od strašnog vriska jauka i poziva u pomoć. Sad su, već iz sata u sat, revidirci postajali sve osorniji i agresivniji. Bilo mi je žao čovjeka u susjednoj ćeliji koga su onako krvnički tukli. A ko zna, možda i mene čeka isto ili još gore.

Po noći su se sašaptavali, dogovarali se. Naš život u paklu je trajao i u petak. U uvredama upućenih nama naročito su bili glasni Pajo, Mirko, Ozren i Edo. Najtiši je bio oficir iz vojnog tužilaštva. Njegovo lice sa lijeve strane je bilo potpuno modro. Prvi dan kad je došao, pitao sam ga šta mu je to bilo, a on mi je odgovorio: " Pao sam na radijator." Jasno je bilo da je i on sređen i da su mu modrice iz sobe za prevaspitavanje. Jednom je neko od njih tu sobu nazvao "pilav soba". Kad sam upitao zašto taj naziv, Pajo mi je kroz osmijeh odgovorio: "Tamo se gore od ljudi pravi pilav!"

U petak ujutro, opet čujemo tučnjavu u ćeliji pored nas i u ćeliji dalje. Opet su se čuli urlici, jauci i stravični poziv u pomoć. Informbiroovci su bili kao u transu. Prijetili su nam: "Čujte

jauke, to i vas slijedi." Mislio sam u sebi: neka slijedi neka nas pobiju. Ovakav život sa njima je dno pakla.

Oko podne ustali su Mirko, Ozren i Pajo i prišli mi: "Us-taj Mladi Musliman. Penji se na zahod i pjevaj kao 'odža sa džamije.

"Ne mogu i neću to nikada učiniti."

Sva trojica me prihvatiše i baciše na pod. Udario sam glavom od zid. Za to vrijeme iz susjednih ćelija su dopirali krici. Vrijeđanja i vrijeđanja..., neprekidno su eskalirala iz sata u sat. S teškom sam mukom dočekao noć. Gašenje svjetla je bio spas. A što nas tek čeka sutra?

Tek što smo zaspali na vrata kucaju Pajo i Edo traže isljednika. Milicioner ih je odveo. Ja uopće nisam mogao zaspati. Vidim i osjećam da se nešto strašno približava. Prošao je sat, dva, možda tri. Oni se vračaju. Čuo se šapat. Budili su ostale. Napregao sam uši da čujem. Edo im je govorio: "Isljednik je rekao. Prvo navalite na popa, a zatim na Mladog Muslimana." Nešto su dalje šaptali, ali nisam čuo. Svi su se informbirovci probudili. Probudio sam fra Didaka i šaptao mu kako sutra pripremaju napad na nas. On to nikako nije mogao da vjeruje. Cijelu noć nisam mogao da zaspim. Bio sam uznemiren. Mislio sam o tome kako će nas napasti. Oni su bili uhranjeni i snažni, a i brojniji od nas. Nas četvorica smo bili na rubu snaga.

"Mislim da se nećemo moći odbraniti" šaptao sam Dida-ku.

"Molimo samo Boga, da nas spasi!" - odgovori.

9. JULI 1949. GODINE

Svanula je subota 9. juli 1949. godine, datum, koji nikada neću zaboraviti u svom životu. Čim smo popili "kafu" oduzeli su nam cipele bez ikakvog obrazloženja. Rekli su da sprovode direktivu sobnog starješine. Meni su oduzeli naočale. Odmah su počeli vrijeđati. Samo sada više, nego prethodnih dana. Prišli su meni i podigli me uza zid. Držali su me, kao da sam razapet. Pajo me ispitivao o ciljevima Mladih Muslimana. Šutio sam. Opalio mi je nekoliko šamara. "Ah, što volim da šamaram muslimanske obraze! Gdje ti je sada tvoj Allah, što ti ne pomogne?" Bacili su me na pod.

Poslije ručka milicioner je ubacio "Borbu" od 7. jula. Na prvoj strani je govor Moše Pijade u Beloj crkvi, povodom dana ustanka 7. jula 1941. i prve puške koja je ispaljena protiv okupatora. Sjećam se da je govor bio vrlo dug, preko čitave dvije strane. Moša je napadao Rezoluciju Informbiroa i Staljina. Članak je čitao Edo. Svi smo mirno slušali. Kad je završio pitao je mene, Didaka i Ruse da li se slažemo sa izlaganjem Moše. Svi smo rekli da se slažemo. Znam da smo fra Didak i ja govorili istinu.

Odjednom je ustao Pajo, oči su mu bile zakrvavljene. Vrisnuo je nekim čudnim glasom: "Ne laži, bando!" Opsovao nam je kapitalističku majku i zatim sve redom psovke iz svog arsenala.

Zapjenio je: "Udri bandu!"

Na taj povik svi su skočili na noge. Na mene su napali Pajo, Ozren i Mirko. Na fra Didaka, Edo, Kojo i Mustafa. Jovan iz tužilaštva je sjedio. Ustao sam i ubacio se u vrata, koja su bila ugrađena u malo udubljenje u zidu.

Fra Didaka su oborili na pod i bacili deku na njega. Tukli su ga nogama i šakama. Čuo sam jek iz Didakovih prsa. I mene su udarali bez ikakve milosti. Uz povik "Udri bandu" jurišali su na mene a ja sam ih odgurivao od sebe. Pljuštali su udarci po glavi, prsima, slabinama, po nogama i rukama. Udarali su krvnički cipelama po cjevanicama nogu. Shvatio sam, da idu na to, ne samo da nas premlate nego da nas usmrte. Počeo sam da dozivam u pomoč. Vjerujem da se čulo daleko kroz hodnik.

Fra Didak je već poslije sat ležao na podu. Skakali su po njemu. Čak i po glavi. Na moj poziv za pomoć, stražar otvori "bokctu" (mali prozorčić na vratima) i opet zatvori. U jednom trenutku priletiše mi Ozren i Mirko i uhvatiše me ispod pazuha i izvukoše iz udubine na zidu. Do tada me Edo nije udarao. Napustio je fra Didaka i prišao meni govoreći : "Dosta je muslimanskog merhameta!" i pljusnuo mi nekoliko šamara.

Kasnije sam razmišljao o tom gestu. Valjda, u početku tučnjave bilo mu je teško da me tuče, jer ja sam mu ipak pomogao kad je došao u našu ćeliju. Moj nastup prema njemu je tada bio srdačan i prijateljski. Ipak je u njegovom srcu bilo nečeg, istina vrlo malo, čemu su ga učili otac i mati i što ga je učio njegov rodni bosanski grad. Poslije Edc prilctili su oficir iz tužilaštva i Mustafa iz Visokog i udarili me po nekoliko puta šakom. Osjetio sam, da to oficir čini nerado i vrlo blago.

Pajo priđe prihvati me snažno za ruku a Ozren me upita:

"Znaš li ti što je lijevi kroše? Evo ti ga." Slijedio je udarac.

"Znaš li što je desni kroše? Evo ti ga!"

"Znaš li što je aperkat? Evo ti ga!" i slijedio je strašan udarac u bradu. Sva trojica su opet počeli silovitim udarcima. Glava me bolila. Nesvjestilo mi se. U jednom trenutku neko me je šakom direktno udario u lice i slomio mi nosnu kost. Krv je šiknula sve do plafona. Lice i košulja su bili krvavi. Krv je kapala po podu.

Otrgao sam se i ponovno bacio medu vrata. Opet sam dozivao u pomoć. Nije prošlo ni deset minuta a vrata se otvoriše i u ćeliju uđe komandir milicije. Bio je malenog rasta, zdepast, zakrvavljenih bionjača, crne kose i kratko ošišan.

"Ko to traži pomoć?"

Pajo je pokazao na mene: "Mladi Musliman."

"Slušaj što ti kaže Stevan. Ako pisneš još jednom i počneš dozivati u pomoć odvešću te u muslimanski podrum i ja ću ti lično lomiti rebarce po rebarce. Je... ti pi... materinu." Uz to su slijedile dalje psovke.

Ni jednom riječju nije me upitao odakle mi krv, zašto sam premlaćen i ko je to učinio. Krv mi je curila iz nosa. Nisam je mogao zaustaviti.

Ušutio sam i sjeo na pod. Prsa i glava su me užasno boljeli. Teško sam disao. Nešto me probadalo sa lijeve strane rebara. Kasnije sam saznao da su mi slomili sa lijeve strane nekoliko rebara. Komandir je izašao. Fra Didak je ležao u nesvijesti na podu. Još bi mu poneko od njih zadao po neki udarac. Nije se micao. Bojao sam se da ga ne usmrte.

Mene su za kratko vrijeme ostavili na miru. Sjedio sam u kutu ćelije, klonule glave. Imao sam nagon za povraćanje. Od tuče u ćeliji se podigla ogromna prašina. Jedva se nazirao tračak sunca koji je dopirao kroz prozor. To je bilo jedino svjetlo koje smo proživljavali nas četvorica. Bili smo žrtve suludog bijesa, kojim se preko naših života dokazivala neka vjernost Partiji i Marku. A zašto smo mi bili krivi? Nizašto.

Tukli su nas na pravdi Boga. Mi smo samo bili izabrane žrtve za perverzno divljanje po nama.

Na momenat mi se činilo da ću izgubiti svijest. Kao iz daljine čuo sam Pajin krik: "Naprijed ! Udri bandu!" I svom snagom navališe na Selickog i Kahana. Natjecali su se ko će više udarati. Oni su stali uz zid i primali udarce. Nisu se branili. Mirko i Ozren prihvatiše Kahana i baciše ga na radijator. Siroti Nikola, iscrpljen glađu, a i godina je imao, svom snagom tresnu na pod, a glavom o radijator. Krv šiknu iz glave i svega ga obli.

Pao je u nesvijest. Još je samo Selicki ostao na nogama. Edo ga je tako jako udario da mu je u tren narasla čvoruga na glavi, veličine jabuke. Edo je psovao Selickom boljševičku majku. Tukli su ga, sve dok nije sjeo u polusvijcsti.

Ponovo su na mene navalili. Vidio sam oči zakrvavljene, usta zapjenjena, nešto urliču, ali to teško dopire do mojih ušiju. Otimao sam se silovito, odgurivao ih i neprekidno pozivao u pomoć. Koga? Nisam znao, ali instinkt samoodržanja iz mene je govorio. Bojao sam se za život. Koliko je sve to trajalo nisam znao. Gubio sam predstavu o vremenu.

U toku tučnjave čuh, kako se okreće ključ u bravi i otvaraju vrata. Na ulazu u ćeliju su stajali kapetan Luka upravnik Centralnog zatvora i poručnik Ilija zvani "Gromovnik", jedan isljednik i milicioner ključar.

Usljed tučnjave gotovo se više ništa nije vidjelo od prašine. Teško su se raspoznavali likovi oficira. Bilo je jako zagušljivo. Prašina je grizla oči i izazivala kašalj. "Šta se to dešava?" upitao je Luka poslije uobičajenog "Mirno", koje je komando-vao Edo. Edo stade u stav mirno i čuo sam kako raportira: "Gospodine upravniče! Mi smo grupa informbirovaca, koja je revidirala svoj stav a ova četvorica, zapadnih bandita su vrijeđali druga Marka i UDB-u. Mi to nismo mogli dopustiti. I za to smo ih opomenuli."

Tad sam ja ustao: "Gospodine upravniče, mi nismo banditi. Nismo ni riječi progovorili protiv Marka i UDB-e. Pa nismo poludili."

"Ne tucite ih više. Čitava stvar će se ispitati. Vas četvorica pripremite svoje stvari." I vrata se zatvoriše.

Informbiroovci nam vratišc cipele i meni naočale. Nastao je tajac. Mi smo se pripremili za odlazak iz ćelije. U sebi sam molio Boga: "Bože, samo me izvuci iz ovog pakla i ne ostavi me u ovoj ćeliji. Molim te, spasi me."

Fra Didak i Kahan su došli svijesti. Čekali smo svi sa nestrpljenjem ključ u bravi. I zaista, uskoro, za nas spasonosni zvuk ključa i poziv: "Sa stvarima van."

Ozren je vikao za mnom: "Upamti da te je tukao Ozren."

"Upamtiću" bile su moje zadnje riječi u ovoj ćeliji pakla.

Kasnije sam saznao da su u jednoj od ovih ćelija u našem nizu pretučena dva katolička svećenika. Jednog su toliko vukli za uši, da su jedan dio uha otrgli. Pao je u nesvjest. Isti ovaj Ozren koji je mene tukao, to je radio. Gurao je svećenikovu glavu u zahodsku solju, ispuštao vodu da teče na glavu. Drugog su svećenika takode onesvjestili.

Milicioner nas je sproveo u prizemnu ćeliju broj 4. Došao je milicioner sa gazom, zavojima i flasterom. Previjao nas je. Stavljali smo jedan drugom obloge po oteklinama i modricama. Već je bila pala noć. Davno je prošla večera. Znači da su nas tukli sa manjim prekidima od 14 do 21 sat. Tako umorni, isprebijani nas četvorica smo ležali na podu i uživali u tišini bez revidiraca.

Poslije otprilike jedan sat opet ključ u bravi. Prozvaše me: "Sa svim stvarima van." Pozdravih se svojim sapatnicima, ovim divnim ljudima, koje nikada nisam zaboravio, a naročito dobrog fra Didaka. Milicioner me je odveo na prvi kat u ćeliju broj 21. Svjetlo je bilo ugašeno. Svi su spavali. Ćelija je bila krcata. Legao sam odmah uz vrata, pored zahodske šolje. Neki čovjek se malo pomakao i ustupio mi mjesta da nisam baš tik uz zahod.

Zahvalio sam se i pitao: "Ima li ovdje Rezolucije?"

"Ovdje je sve Revolucija." Lahnulo mi je u duši. Smirio sam se. Sve me je bolilo, ali se ipak san navlačio na oči. Dolazio je 10. juli 1949.godine.

U ĆELIJI BROJ 21 - NOVA POZNANSTVA

U toku noći povremeno me budio bol u glavi, prsima i lijevoj strani grudnog koša. Pipao sam nos, krv je još curila pomalo. Polirao sam krv sa nosa i usta rukom. Sjećao sam se priče moje nene Beghanume: "Za vrijeme Velikog rata, iz Počite-Ija (to je rat 1683 - 1699) svi su muškarci otišli u asker na razna bojišta. Ostali su samo žene, djeca i starci. Svu vlast je preuzela žena počiteljskog kapetana. Mlečani su došli pod Po-čitelj i napali ga. Kapetanica je podigla zeleni bajrak na kuli, a sve živo prihvati za pušku. Jurišali su dušmani, ali Počitelja nisu mogli zauzeti. Hrane je vrlo malo bilo. Dugo vremena Mlečani nisu opsadu dizali. Tog proljeća, te davne godine laste su ranije došle. "Bože", pitali su Počiteljci "da li je ovo islamska vojska krenula i podigla lastavice kao vjesnike pomoći. Bože, molimo Te, da lo bude istina."

Dani i sedmice su prolazili, ali pomoći nije bilo. Mnogo je šehita palo. Mnogi su ležali i umirali. I donja i gornja tabija su bile poprskane krvlju mnogih cura, djece i staraca. Stari po-čiteljski hodža je govorio: "Ne perite tu krv. To je krv mudža-hida. Oko nje se skupljaju

meleci i njome zalijevaju dženetsko cvijeće. Blago onima čija je krv prolivena na Allahovim stazama." Junački Počitelj nikad nije pao u dušmanske ruke.

Sjetih se nene i suze radosnice mi navriješe na oči. "Bože moj", molio sam.

"Molim Te primi ovu moju krv kao dar Tebi."

Osjećao sam se presretan. Nikad prije nisam osjetio takvu neobičnu duhovnu sreću u sebi. Taj osjećaj koji sam proživio tih sati ne može se iskazati riječima i ničim se na ovom svijetu ne može uporediti. To je bio osjećaj blaženstva i mira u duši. Moja je sreća bila ogromna. Krvlju svojom svjedočio sam svoju vjeru u Boga. Zaspao sam, zahvaljujući Allahovoj milosti.

Probudilo me je otvaranje vrata i zveckanje konzervi. Ćelija broj 21 je primala "kafu". Pružim i ja moju zahrdalu konzervu. Pošto bih u normalnim uslovima i kap ičega uzeo iz ovakve konzerve?

Pijem kafu i gledam svoje nove sapatnike. I oni mene gledaju, ali nekako čudno. Pitaju me kako se zovem, šta sam po zanimanju. Kažem im. Jedan stariji čovjek u željezničkoj uniformi me pita: "Pa šta je to s tobom? Svo ti je lice umrljano krvlju pa i košulja ti je sva krvava. Šta su to uradili sa tobom za Boga Miloga?"

Pogledam se: stvarno su pantalone i košulja krvave. Ne smijem im reći istinu pa im kažem: "Zanesvjestilo mi se pa sam pao na radijator i razbio se." Znam, da znaju, da lažem. Ipak svi šute. Znaju, da ne smijem reći istinu. Bojao sam se provokatora. Svi se pomjeraju pomalo da bih se ja odmakao što više od zahodske šolje. Vide da sam premlaćen pa se donekle solidarišu sa mnom onoliko koliko mogu. Puna je ćelija, a samo jedan informbirovac.

Ova ćelija je sa dva prozora. Krajnji zid je vlažan i vidi se na njemu mem. Kažu da je tu kupatilo i praonica rublja. I stvarno, jedanput smo išli na kupanje u to kupatilo. Vidio sam na zidu piše "Tofa". Znači ovuda je prošao moj ahbab Teuflk. Za ručak su stigli hljebovi. Savo, četnički jatak ih dijeli. Već su komadi izrezani. I ovdje je glad prisutna. Vidim po očima kako jadni ljudi požudno gledaju hljeb kad stigne na sredinu sobe i kad počne podjela. Glad mijenja ljudske karaktere. Labilniji ljudi se deformišu. Za komad hljeba bi sve učinili. Ovdje me impresionira njemački kapetan, inženjer rudarstva, Hartman (koliko se sjećam tako se zvao). On sjedi i samo posmatra djel-jenje kruha. Neki traže, da im se dijele mrve, koje ostaju poslije dijeljenja. Da ne bi došlo do sukoba, svaki dan su po dvojica primala mrve. Kapetan nije htio da ih prima. Bilo nas je još nekoliko koji smo odbili, da ih primamo.

Situacija u pogledu ušiju i buha je bila strahovita. Daleko više ih je bilo, nego u ćelijama 12 i 36. Svi smo po tijelu bili izujedani od ovih insekata. Na zahodskoj šolji je izrasla gljiva -niko nije htio da je dodirne. Voda se i ovdje uzimala iz zahoda, kao i u ostalim ćelijama. U sastavu ove sobe su bili uglavnom višemjesečni zatočenici "Hotela UDB-a" kako ga je zvao mladi stolar, Rumun, Oktavijan Šuluc.

Stalno sam imao bolove. Svako iole manje naprezanje mi je izgledalo kao da mi neko zabada nož u rebra. Pogledao sam u noge. Cjevanice su mi bile potpuno modre. Zaista su me nemilosrdno udarali. Morao sam se praviti kao da me ništa ne boli, iako sam se usred noći budio od bolova. Više puta sam tako i zoru dočekao. I u ovoj ćeliji sam nastavio da klanjam namaze kriomice. Zadubio bih se u misli, pa su svi mislili da spavam.

Postepeno sam upoznavao svoje nove sapatnike: odmah do vrata na vojničkoj deki sjedi njemački kapetan Hartman. Otrgnute su mu bile epolete, pokidana odlikovanja. Uniforma je bila u vrlo trošnom stanju. Na glavi je nosio kapu "Brdskih lovaca", bez ikakvih oznaka. Vidio se trag gdje je bio pričvrš-čen znak alpskog cvijeta, runolista. Od našeg jezika znao je samo nekoliko riječi. Uhapsili su ga u zarobljeničkom sabirnom logoru 1948. Svega nekoliko puta išao je na saslušanje. On je bio u štabu divizije koja se borila na Sutjesci 1943. pa su ga u vezi s tim saslušavali. Pošto sam nešto znao njemačkog iz gimnazije, pričao mi je kako je zarobljen kod Klagenfurta. Odatle su ostaci njegove divizije premješteni u Belu crkvu u zarobljenički vojni logor. Taj "premještaj" je bio u stvari marš u trku. Mnogi nisu izdržali. Padali su. Ko bi god pao dobijao je hitac u glavu. Nijemci su taj marš prozvali "Marš smrti". Kapetan je završio rudarstvo u Njemačkoj. Oko tri godine je radio u Sovjetskom Savezu, u rudnicima na Uralu. Na osnovu sporazuma Njemačke i sovjetske vlade izvjestan broj njemačkih stručnjaka je dvadesetih godina radio u Sovjetskom Savezu.

Do kapetana je ležao Albanac, rodom iz Tirane, Kaka-ridi Lin. Njegova životna priča je tužna ali interesantna. Porodica Kakaridi spadala je medu vrlo ugledne albanske porodice. Po vjeri je bio katolik. U Tirani je završio američki koledž a potom je studirao u Evropi. Stupio je u diplomatsku službu albanske vlade, pred sami rat. Tada je Albanija bila pod upravom fašističke Italije. Za vrijeme rata radio je u Albansko-talijanskom konzulatu u Sarajevu, od 1941. do 1943. godine. Po kapitulaciji Italije otišao je u Tiranu. Uhapšen je 1946. godine zbog saradnje sa okupatorom, a i zbog toga što je pohađao koledž. Te godine su uhapšeni svi Albanci koji su ponadali američki koledž u Tirani, pa čak i oni koji su davno bili đaci. Pričao nam je da je albanska tajna policija veoma surova. Mnoge đake iz koledža su strijeljali. Njega su tako pretukli da je jedva hodao. Jugoslavenska vlada je zatražila njegovo izručenje. I on je 1948. godine, zadnjim vozom koji je otišao iz Albanije u Jugoslaviju stigao u Sarajevo. Tada je prekinuta svaka veza između Albanije i Jugoslavije. U Centralnom zatvoru je od decembra 1948. godine. Niko ga nije ispitivao, niko se nije interesirao za njega. On bi govorio:"Ostavljen sam ovdje da struhnem i bojim se dok god traje sukob Jugoslavija-SSSR ovdje ću ležati."

Oktavijan Šuluc je rodom iz Temišvara. Tek je završio stolarski zanat. Sa još dvojicom drugova je preplivao Dunav noću, predao se našim pograničnim organima i zatražio privremeni azil, jer je namjeravao da ide na Zapad. Pošto se odužio boravak u našem prihvatnom logoru kod Brčkog, on je sa svojim drugovima pobjegao i pošao prema Italiji. Kako nije imao ni karte, ni kompasa, a niko od njih nije poznavao teren sva trojica su uhvaćena u Lici. I sad je bio u ćeliji broj 21, "Hotela UDB-a", kako je on govorio. Smršao je jako. Prosto je imao sivo zelenu boju lica, a na lijevoj strani grudnog koša izrasla mu je ogromna oteklina, kao lopta srednje veličine. Nije tražio pomoć liječnika. Do Oktavijana je bio petnaestgodišnji dječak iz ulice Kralja Tvrtka. Imena se ne sjećam. Neko ga je prijavio da ima pištolj. Tu su još bili Koloman Mrzljak, direktor fabrike u Drvaru i dr Zdravko Šutej, advokat. Bacili su ga u "mračaru" i bio je u teškom šoku poslije toga. Neprekidno je govorio: "Mersade, šta uradi?".

Branko Jovanović je došao u našu ćeliju nekoliko dana poslije mene. On je bio u štabu Draže Mihajlovića i pri općem rasulu četničkog pokreta, on se izgubio u šumama kod Foče. Premoren je zaspao. Njegova jedinica ga je zaboravila. Ujutro rano probudila ga je patrola KNOJ-a. Osuđen je na šest godina robije, ali je amnestiran 1946. godine. Uhapsili su ga na ulici. Navodno, traže od njega da tereti nekog generala. "Kako ću ga teretiti, kad je čovjek potpuno nevin." Branko je bio jako uzbuđen. Pocrvenio je kao rak u licu a preplašio se izblijedjelih lica koja su ga okruživala. Hasana Kujana su uhapsili zbog Informbiroa. Dan

ranije se kupao i sunčao na Željeznici. Sav je bio preplanuo od sunca. Kad je uguran u našu ćeliju htio je da se vrati. Milicioner ga je jednostavno ugurao šakama. Kasnije je pričao, da ga je užasnuo naš izgled - mršavost, i iscrpljenost. Već za deset dana i on je počeo kopniti. Svaki dan se to primjećivalo na njemu. Njegova dvojica amidža u Nevesinju su bili uhapšeni kao Mladi Muslimani.

Zanimljiva ličnost je bio Milorad. Bio je rodom iz sela kod Srebrenice. Mobilisan je u jugoslavensku kraljevsku vojsku 1940. godine. Rat ga je zatekao u tenkovskoj jedinici. Zarobljen je kod Skoplja i otpremljen je u Njemačku u zarobljenički logor. Oslobodili su ga Amerikanci. Stupio je kao tenkista u američku 84. tenkovsku diviziju. Poslije poraza Njemaca, divizija je premještena u Japan i učestvovala je u završnim borbama. Milorad je ostao u Japanu u američkoj vojnoj policiji. Poslije mobilizacije odlučio je da se vrati kući. To je bio konac 1948. godine. Pušten je poslije petnaestak dana istrage. Došao je u Srebrenicu, a žena i djeca su se jako obradovali. On se nije mogao snaći u ovoj situaciji, pa je pozitivno pričao o Americi i Zapadu. Sestra mu se zabavljala sa nekim milicionerom i ponekad je vrlo kasno kući dolazila. Milorad je zaprijetio da će je istući ako to još jednom učini. Ona ga je prijavila da on hvali Kralja, Ameriku i Zapad. Uhapšen je i sproveden u Tuzlu. Pričao je da su ga mnogo tukli. Optužnicu je dobio sat pred suđenje. Kaže da je bila puna laži. Osuđen je na jedanaest godina robije i otpremljen na izdržavanje kazne u KPD Stolac. Baš u to doba tamo je hrana bila vrlo slaba, a mnogima je bilo zabranjeno dostavljanje hrane. Prebačen je centralnu UDB-u početkom 1949. godine. Od njega je traženo da optuži nekog tehničara, koji je upravo došao iz Njemačke.

U ovoj ćeliji najstariji uhapšenik je bio Stojan, stražar za vrijeme Austro-Ugarske i stare Jugoslavije. Vrlo malo je pričao, a u časovima kada je bio raspoložen pričao nam je o svojoj uniformi i bijelom konju kojeg je jahao. Posebno su mu u lijepom sjećanju ostale parade za vrijeme državnih praznika. Od nekoga je čuo da Amerikanci imaju takva kemijska sredstva, koja kad se izbace iz aviona uspavaju čitava naselja. Stojan je to povjerovao. Pričao je u nekom društvu, kako će Amerikanci zasuti Sarajevo sa tim uspavljujućim praškom i kako će se njihovi padobranci spustiti i zauzeti grad. Isljednik mu je govorio da će dobiti od jedne do tri godine.

Interesantan je bio i Mađar, zidarski radnik koji je došao 1946. godine iz Mađarske ovdje na rad. Uhapšen je zbog Rezolucije Informbiroa. To je onaj Mađar koji je počeo 1. maja 1949. da pjeva "Internacionalu" u Centralnom zatvoru. I njega su trećeg maja pretukli. Blizu mene je bio Ligeta Muharem iz okoline Rogatice. Neke komšije su ga optuživale da je bio ustaša, što je on uporno negirao. Uhapšen je kao vojnik na zagrebačkom vojnom aerodromu, gdje je služio svoj vojni rok. Tu su još bili službenik Haverić optužen zbog Rezolucije Informbiroa i Boško Crnogorac. Tada je mogao imati oko pedeset godina. Na mene je ostavio utisak čestitog, poštenog i hrabrog čovjeka.

Šalabalić Branko, Srbin, industrijalac, oko pedesetipet godina star sjedio je pod drugim prozorom. Bio je vrlo hrabar, pametan i čestit čovjek. Prije rata je imao svoju pilanu u Višegradu i Cajniču, koliko se sjećam. U Srbiji je takode imao nekoliko pilana. Živio je u Beogradu. Uhapšen je koncem oktobra 1944. godine. Pričao nam je da je u njegovoj ćeliji, koja je bila vrlo velika, bilo oko 195 Beograđana. Medu njima je bilo vrlo uglednih ljudi, bivših ministara, trgovaca, poslanika stare jugoslavenske skupštine. Svi su strijeljani, ostao je samo on. Optužen je da je materijalno pomagao četnički pokret. Godine 1945. osuđen je na sedam godina zatvora, s tim da može ići kući i čekati pravomoćnu presudu. Imao je jednoga prijatelja u vladi DFJ, koji mu je pomogao. Na izdržavanje kazne stupio je u proljeće 1947.

godine u KPD Zabela Požarevac. Prije rata mnogo je putovao po Evropi. U Londonu se je sprijateljio sa jednim engleskim bračnim parom. Oni su svake godine do pred sami rat sa Brankom izmjenjivali posjete. Slikao se sa njima na svom imanju, negdje u srednjoj Srbiji. Poslije rata ne zna ni on kako, ta je slika dopala OZN-i u ruke. Njemu su rekli da su ti Englezi agenti engleske obavještajne službe. UDB-u je interesovala Brankova veza sa njima. Sumnjali su da je i on engleski agent. Tu sumnju je izrazila UDB-a Bosne i Hercegovine, pa su zato Branka doveli u Sarajevo pod istragu. On je sve to negirao kao izmišljotinu.

Kasnije nam je u ćeliju došao Arsen Boremović, Rus, koji je iz SSSR-a emigrirao 1919. godine. Za vrijeme stare Jugoslavije radio je u Travniku kao javni tužilac. Sada je uhapšen zbog veza sa vladom SSSR-a. Suđenje njemu i grupi sovjetskih građana počelo je početkom jeseni 1948. Međutim, prekinuto je iz neobjašnjivih razloga. I svi su sa optuženičke klupe ponovno došli u UDB-u. Arsen je bio veoma inteligentan i obrazovan čovjek, široke kulture i znanja. Pričao je da je on zajedno sa Aleksejem Tolstojem, još koncem dvadesetih godina, pristupio pokretu ruskih emigranata, čiji je cilj bio saradnja sa

Sovjetskim Savezom. Za vrijeme noćnih sati, kad bi se ugasilo svjetlo, on nam je pričao događaje iz svog života u Travniku. Bilo je vrlo interesantnih stvari iz tužilačke i sudske prakse. Mnogo nam je svima pomogao da kroz njegovu priču donekle zaboravimo strahovitu stvarnost.

Odlično je poznavao rusku literaturu. Sjećam se priče Ljermontova o mađarskoj revoluciji 1848. godine. Mladi mađarski plemić, jedinac kod majke, učestvovao je u revoluciji i kad su mađarski revolucionari poraženi, medu ostalim je i on uhapšen i osuđen na smrt. Njegova majka je pokušala na sve moguće načine da ga spasi, ali nije uspjela. Nije joj pomoglo ni to što je pripadala visokom mađarskom plemstvu. Noć uoči izvršenja kazne, koja je trebala da se izvrši na jednom trgu u Budimpešti, ona je dobila dozvolu da posjeti sina. Bila je jako ponosna i hrabra žena. Bojala se za njega kako će podnijeti izvršenje kazne. Bilo bi grozno da on klone kad dođe pod vješala. Bio je ljubimac mađarskog naroda. Njeno majčinsko srce krvarilo je od boli za sinom. Ali njen ponos je bio veoma velik. Ona je željela da joj sin umre dostojanstvenom smrću. Slagala mu je da je pomilovan, da će ga sutra izvesti na vješanje, postaviti na stolicu, staviti mu omču oko vrata i tada pročitati ukaz o pomilovanju. Ohrabren tim, njen je sin sa osmjehom došao do vješala. Mnoštvo građana je bilo zadivljeno njegovim držanjem. Pozdravljao je svoje prijatelje i sugrađane sa osmjehom. Tako se popeo i na stolicu. I u trenutku kad je očekivao da će biti pomilovan, stolica je izmaknuta ispod njegovih nogu. On je ostao visiti sa licem začuđenim, zgrčenog osmijeha. Tu tajnu između njega i njegove majke znali su samo njih dvoje. Majka je bila ponosna što je sin junački poginuo.

FLAJS! FLAJS!

Bio je prvi dan Bajrama. Bilo je vedro i sunčano. Mir i tišina. Nikog ne pozivaju na saslušanje. Ivan (meni se čini da mu je bilo tako ime) Barbarić, moj susjed koji leži do mene, pričao mi je svoju ispovijest: njegov sin je bio ustaški tabornik za Novo Sarajevo. Prije ulaska partizana u Sarajevo, otišao je u ilegalu, a zatim se prebacio u križarski odred, koji je djelovao na području Kiseljaka, Fojnice i Kaknja. Tražila ga je UDB-a nekoliko puta kući i vršili su pretrese. Njegovi roditelji su znali samo da je negdje u šumi i ništa više. Koncem 1948. godine, da li je to bio Badnjak, ne sjećam se više datuma, neko je pokucao na vrata na Ivanovoj kući u Novom Sarajevu. On je otvorio i gle: pred njim je bio njegov sin. Zagrlili su se i pogasili svjetla. Majci i ocu je rekao da je došao samo na kratko da ih vidi. Želio je da tu

Badnju veće provede sa roditeljima. Sapčući su pričali do kasno u noć. On je već trebao slijedećeg dana da se vrati u križarski odred.

Pred zoru čulo se jako lupanje na vratima: "Otvarajte UDB-a! Stipe, (koliko se sjećam tako se je zvao) predaj se i baci oružje!" neko je snažnim glasom pozivao Stipu na predaju. On na to nije ni pomišljao. Izvadio je pištolj i počeo pucati. Majka i otac su legli na pod a UDB-a je otvorila vatru. Kad je istrošio gotovo sve metke, osim jednog, Stipe je oprostivši se od roditelja pucao sebi u glavu. Dok mi je to pričao, Ivanove oči su se zasuzile. Sad je bio pod istragom već nekoliko mjeseci. Interesirali su se da li on išta zna o križarima. Teretili su ga i zato što Stipu nije prijavio UDB-i. Pričao mi je da je Stipe bio jako dobar, vjerni katolik, ali je uvijek govorio da nije grijeh ubiti se ako postoji mogućnost pada u ruke neprijatelja. Bojao se da živ ne bi mogao izdržati muke. Bojao se da će početi prokazivati drugove.

Dok mi je to pričao, već je bilo podne. Začusmo lupu kanti. Dolazio je ručak. Čuli smo standardno otvaranje vrata i lupanje kutljača i kanti. Milorad se nešto uznemirio. Ustaje i miriše široko otvorenim nozdrvama. Još jedna ili dvoja vrata i mi smo bili na redu. Milorad priđe vratima i poče razdraženo vikati:"Flajš! Flajš!" Stvarno se osjećao miris suhog mesa. Kad su se otvorila vrata mene je zasupnuo dah kuhanog "špeka". Grozno mi je bilo. Zar poslije ovoliko gladovanja prvi dan Bajrama dobijamo "špek". Jasno, nisam mogao ni prići hrani i sve sam dao Ivanu. I pored sve gladi, sada ovaj udarac. Koliko će trajati ovaj "flajš" nisam znao. Morao sam se pripremiti. Ostali su mi samo jutarnja kafa i hljeb. Odlučio sam se da čuvam energiju. Legao sam na pod i uopće više nisam šetao po ćeliji. Dan za danom, samo je dolazio "špek". Bilo mi je jako teško. Molio sam Boga "Bože, smiluj mi se, mene je nevolja snašla a Ti si od milostivih, najmilostiviji." Slijedećih dana se opet sve isto ponovilo. Veoma sam se zabrinuo. Mislio sam da je gotovo sa mnom. Konačno šestog dana dobili smo grah. "Špeka" više nije bilo. Olakšanje je došlo. Bog zna šta bi sa mnom bilo da se to produžilo dalje.

POZIVI NA ISLJEĐENJE SU POČELI

Koncem jula prozvaše inženjera Mrzljaka:"Bez stvari!" Ovo mu je bilo prvo isljeđenje poslije duge pauze od nekoliko mjeseci. U ovoj sobi se inaće išlo vrlo rijetko na salušanje. Prozvali smo je "ćelija zaboravljenih". Čitav niz uhapšenika u ovoj ćeliji nije bio na saslušanju po četiri-pet mjeseci. To je strahovito depresivno djelovalo.

Isljeđenja su teška i velika kušnja, ali se jedino preko isljeđenja moglo ići kući ili na sud. Život u ćeliji nije bio nimalo lagan. Pored svih problema sa glađu, nečistoćom, ušima, stjenicama, buhama, bila je tu prisutna i psihoza straha, neizvjesnosti, sa stalno prisutnim pitanjem: Dokle još?

Sve ove okolnosti pogodovale su razvoju sujevjerja, gatanja i tumačenja snova. U svakom iole prisutnom znaku tražio se spas. U našoj ćeliji se naveliko gatalo sa grahom (bobama graha). Tumačenje položaja zrna, koje su djevojke gonetale, tražeći u grahu neku nadu za mladića, svoga dragog, sada je u ćelijskim uvjetima transformirano. Tako, na primjer, stope (dva zrna graha) ovdje nisu bile stope dragog, nego stope ka isljedniku. Ono što je bilo brzo u grahu, to nije bio brzi susret sa dragim, kod nas je to bio brzi susret sa isljednikom. Što su nekada za djevojke značila tri puta sa tri zrna kao sreća, ovdje je tumačeno kao sretan ishod u razgovoru sa isljednikom ili možda odlazak kući (u što je malo ko vjerovao).

I kad je Mrzljak pošao ka vratima vidio sam mu sretan izraz na licu. U sebi sam mu poželio sreću. Radovao se je, iako nije mogao ni slutiti kakav će ishod biti. Ali deviza: neka se samo kreće, neka se samo nešto dešava - u ovoj situaciji je bila dominantna.

Nekako pred zoru je ušao u našu ćeliju. Inž. Mrzljak je bio blijed kao kreč. Svi smo bili već budni. Na hodniku se čuo zveket kanti. Koloman se držao rukom za grlo. Pitali smo ga šta je bilo. Nešto je pokušavao da kaže, ali je govorio veoma teško i nerazgovijetno. Nije plakao, ali su mu suze curile niz lice. Legao je na svoju strunjaču i nekoliko sati nije ni riječi progovorio. Kad bi ga nešto upitali, pokazivao je prstom na grlo. Tek pred večer je progovorio, ali jedva.

Pričao nam je:"Milicioner me je doveo u kancelariju. Tu su bili četiri oficira isljednika. Jedan od njih me je pitao za ime i prezime i tome slično. Drugi je rekao da je on Ijekar za uho grlo i nos i da je čuo da sam bolestan od upale grla, pa je želio da me pregleda. Ja sam mu rekao da sam zdrav i da me grlo uopće ne boli. Zahvalio sam mu se na brizi. Ali on je insistirao na pregledu. Morao sam otvoriti usta i vikati "a, a, a...". Isljednik "Ijekar" uzeo je sa stola mali linijar od cea 30 cm i stavio mi ga u usta na jezik, sa izgovorom da navodno ne otvaram usta dovoljno. Držeći tako linijar, insistirao je uporno, da vičem "a, a, a..." Pri tom je tražio, da teretim jednog mog poznanika i da ga optužim za neke stvari koje su potpuno izmišljene i lažne. To nisam mogao. Isljednik je tada počeo da mi linijar gura u grlo vičući :"govori a,...". Ja sam govorio "a, a...." a on mi je gurao linijar i svo mi je ždrijelo izranio. Pojavila se krv. Prokrvarile su mi desni.

Isljednik je bjesnio "govori, govori" a ja više uopće nisam mogao govoriti. Oštetio mi je glasnice. Ostala trojica isljednika su se grohotom smijala. "Eh Kolomane, Kolomane, kako si zločest. Doktor hoće da te pregleda i da ti popravi grlo, a ti to nećeš. Neposlušni Kolomane, za kaznu što si bio zao stani uza zid. I tako sam stajao sve do zore. Poslali su milicionera da me kontroliše. Krv mi je curila sa pljuvačkom niz usta a nisam smio da je očistim rupcem. Koloman nam je pokazao ždrijelo i nepce. Sve je bilo u ranama.

Inž. Mrzljak je bio vrlo uglađen gospodin, ugledan inženjer, direktor fabrike, otac porodice, a tako je nemilosrdno i nepravedno ponižavan. Njegove suze su najbolje govorile o strahovitoj povredi njegove ličnosti. To je bio nijemi protest protiv nasilja, koji je nama svima u ćeliji više govorio nego bilo kakve riječi. I mi, koji smo duboko suosjećali sa njim, bili smo uvrijeđeni. Nikome se nismo mogli žaliti ili protestirati. Bili smo potpuno obespravljeni i naše ljudsko dostojanstvo bilo je i ovaj put nemilosrdno pogaženo.

Nekoliko dana nakon ovog događaja sa inženjerom Mrz-Ijakom, opet oko deset sati navečer milicioner pozva Milorada. On se trgao iza sna. Zbunio se. Već šest mjeseci ga niko nije zvao na salušanje. U brzini je navlačio cipele.

Već je svanulo kad Milorad uđe na vrata. Milicionar ga gurnu, on se zatetura i pade na pod. Sav je drhtao. Ruke su mu se tresle. Riječi nije mogao da progovori. Sav je bio u šoku.

Kad se malo smirio počeo je pričati: U isljedničkoj kancelariji su bila dva oficira. Kasnije su došla još dva. Tražili su od Milorada da optuži jednog svog poznanika, kojeg je sreo u Njemačkoj, da je američki obavještajac. Taj mladić, čim je došao u Jugoslaviju, odmah je uhapšen. Milorad je odbio da svjedoči jer, kako on kaže, stvarao nije imao šta svjedočiti. Kad su isljednici vidjeli da od svjedočenja Miloradovog nema ništa, naredili su mu da stane na vrata i raširi ruke. Zaprijetili su mu da se ne smije maknuti. Izvadili su iz đepova čakije i gađali u vrata pored njega. Svaki put je očekivao pogodak, ali se najviše bojao za oči. To

bacanje je trajalo dosta dugo, tako da je Milorad doživio nervni slom. Još nekoliko dana iza toga tresle su mu se ruke i podrhtavala brada, a govorio je kao da skandira.

PRIPREME ZA SUĐENJE

Sredinom jula neko u ćeliji povika:"Gledajte, neki mladi zatvorenici šetaju u dvorištu." Desni prozor ključar nije mogao kroz "boketu" kontrolisati. Popnem se i uhvatim za željezne rešetke i ne mogu se načuditi: vidim Halida Kajtaza, seta. Čuvao ga je milicioner. Kad je on izašao iz dvorišta, došao je Hasan Biber, a iza njega Nusret Fazlibegović, pa Omer Stupac.

Sutradan isto. Svi su imali svaki dan po petnaest minuta šetnje. Čulo se već o budućem velikom suđenju Mladim Muslimanima. Zaključili smo da su ovo šetnje pred suđenje, da se malo oporave. Nisu smjeli podignuti glavu, lica su većinom bila okrenuta prema zemlji. Pokušavao sam da dam neki znak, ali me niko nije primjećivao. Bojao sam se da me milicioner ne primijeti.

Tih dana pred veče uđe u našu ćeliju isljednik F.M. i obrati se meni: "Možda ćeš uskoro na suđenje," Obradovao sam se, samo da se riješim istražnog zatvora, noćnih krikova i stalnog iščekivanja isljedenja. Sutra dođe brijač zatvorenik, osuđen petnaest godina zbog učešća u Crnoj legiji. Brijao me je i pričao je da je počelo suđenje prvoj grupi Mladih Muslimana u Okružnom sudu u Sarajevu. Misli da ću i ja uskoro na sud, jer su naredili da me brije. Usput mi je pričao kako je brijao bivšeg javnog tužioca iz vojnog zatvora, koji ga je optuživao 1945. godine, a sada leži pod istragom zbog Rezolucije Informbiroa. Reće da nikog nije slade brijao. Brico mi je pri završetku brijanja šaptao da je čuo kako je Ranković došao u Sarajevo povodom suđenja Mladim Muslimanima i da su tada na sastanku određene kazne. Navodno on je insistirao na nekoliko smrtnih presuda. Takve direktive su prenesene sudiji i Javnom tužiocu. Ovo je sve čuo dok je brijao nekog isljednika, a nekoliko isljednika je o tome razgovaralo u susjednoj kancelariji.

NUSRET

Počeo je mjesec august. Poslije gotovo šest dana gladovanja nisam više imao snage. Molio sam Boga da mi u ćeliju pošalje Omera Stupca ili Nusreta Fazlibegovića, da mi sa njima bude lakše i da se duhovno osnažim. U ovim teškim trenucima bio mi je veoma potreban pravi prijatelj i brat.

I jedne večeri, moglo je biti oko ponoći, vrata se otvoriše i uđoše dvojica uhapšenika. Stražar nije palio svjetlo. Bio sam bunovan. Čujem nekog od njih dvojice kako pita ima li ovdje Hercegovaca. Nisam mogao u mraku da prepoznam lice, ali mi se glas učinio jako poznat. Njih su dvojica sa stvarima ispod ruku još stajali uz vrata. Učini mi se da je jedan od njih Nusret Fazlibegović i kad sam ga zovnuo: "Nusrete", on se odazva i prepozna me. Priđe mi i zagrli smo se svom snagom. Bog mi je uslišao molbu. Pomakao sam se malo i ustupio Nusretu mjesto do mene. Drug koji je sa njim došao bio je fra Gaudencije Ivančić, fratar iz Mostara. I on se smjestio pored Nusreta a do Barbarića. Presretan sam bio. Sad smo dvojica - sve će biti lakše, ako Bog da. Na spavanje nismo ni mislili. Toliko smo jedan drugom imali što reci. Među prvim njegovim pitanjima je bilo: "Iskreno mi reci, je li ti žao?". Mislio je na zatvor i sve muke koje smo prošli. Rekao sam mu da mi ni u snu nije pomisao da se žalim. Opet me zagrlio.

Pričao mi je o svom hapšenju. Već u početku godine neko ga je "provalio". UDB- a ga je tražila. Krio se po raznim stanovima. Noću je izlazio i održavao sastanke organizacije. Do tada je UDB-a već uveliko provalila u mostarski dio organizacije. "Čelovina" (zatvor u Mostaru) je bio pun Mladih Muslimana. Razmišljao je da pokuša bijeg preko granice. Skanjivao se. Na svakom ćošku je očekivao agente. Teški su to bili dani puni neizvjsnosti.

Ni sam nije znao zašto, odlučio je 8. aprila da ode u studentsku menzu na ručak. Smjestio se u jedan mračniji kut menze. Međutim kad je upravo završavao sa ručkom, osjetio je ruku na ramenu. Okrenuo se. Pred njim su sa uperenim pištoljima stajali Rolović, njegov kolega sa godine, koji je bio istovremeno aktivan agent UDB-e i još dva udbaša u civilima. Tu su ga pretresli i izveli iz menze. Odmah su ga strpali u samicu Centralnog zatvora.

Pošto nije htio da govori, odveli su ga u podrum, u "bazen", lb je bila u stvari ćelija ukopana u pod podruma. Stepenica nije bilo i milicioneri su ga samo spustili u vodu dubine oko 1.5 m . Prethodno su mu skinuli odijelo i ostavili ga u gaćicama. U tom bazenu je mogao samo stajati. Voda je bila toliko duboka da nije mogao sjediti. Kad bi ga san uhvatio, išao bi u kut ćelije i tu se oslanjao o zid da zaspe bar pet-šest minuta. Bilo mu je jako hladno. Iz sata u sat bivalo je sve ne-izdržljivije. Pošto je samo stajao, noge su mu otekle već prva dva dana. Vani je bilo hladno pa se mrznulo. Na moment bi zaronio i sjeo na dno bazena samo na tren da odmori noge. Taj odmor je trajao toliko dugo (nekoliko sekundi) koliko je mogao biti pod vodom bez zraka. Počeo je osjećati bolove u predjelu slabina. Masirao se po tijelu rukama, da se malo zagrije. Pio je vodu iz bazena. Na plafonu je žmirkala žarulja od 25 svijeća obložena žičanom mrežicom. U toj grobnici punoj vode problem je bio nevjerovatno jak psihički pritisak na zatvorenika. Beznađe, neizvjesnost, neodređenost dužine boravka u ovoj grobnici za žive, stalna polutama i mogućnost teškog oboljenja usljed neodrživih uslova po fizički opstanak, izoliranost od bilo kakvog dodira sa vanjskim svijetom - sve je to strahovito depresivno djelovalo.

Nusret je dalje pričao da je peti ili šesti dan boravka u bazenu odlučio da u znak ovakvog postupka stupi u štrajk glađu. U početku, stražari nisu obraćali pažnju na njegovo odbijanje hrane, a kad se to produžilo na dva dana, obavijestili su dežurnog oficira UDB-e. Ovaj je ubjedivao Nusreta da uzme hranu. Međutim, Nusret je nastavio sa štrajkom. Počeli su da ga hrane prisilno. Došla je i komisija u kojoj su bili upravnik zatvora, zamjenik i isljednici. Izvukli su Nusreta iz vode i premjestili ga u suhu ćeliju. Prozebao iznemogao od gladi premoren od nespavanja, dobivši odijelo zaspao je kao mrtav. Ipak, mladi zdrav organizam nije klonuo.

Pričao mi je dalje da je Kemo K. postao izdajnik i da je njega teško teretio. Nusret nije htio, da prizna Kemine optužbe i tražio je suočenje sa njim. Kemu su doveli. U kancelariji su bila dva isljednika, major Ješa i još neki mladi oficir. Kemu su postavili u ugao kancelarije, a Nusreta u drugi. Bili su okrenuti oba ka zidu. Na komandu "Sad!" morali su se okrenuti jedan prema drugom i gledati pravo u oči. Kemo je oborio pogled i ponavljao je ranije izrečene optužbe protiv Nusreta. Kad je Kemo završio, Nusret mu je rekao da ga gleda u oči i pri susretu očiju pitao ga je, kako može toliko bezobrazno lagati. Kemo je počeo da se trese i rekao je isljednicima: "Sve sam slagao." Oni su podivljali. Bacili su ga na pod i udarali ga čizmama po glavi i tijelu. On je urlikao i plakao. Nusreta su poslali u ćeliju.

Prepuni smo oba bili utisaka koje smo doživili zadnjih mjeseci. Sjećali smo se Mostara i Počitelja i njegove posjete Zagrebu. Dok smo mi tiho pričali u ćeliji su već svi pospali. Nusret

mi je nastavio priču iz istrage. Strahovito ga je tukao Husa. H. iz Mostara, udbaš i njegov bliski rođak. Tukli su ga i ostali isljednici, ali ovaj najviše.

Pričao mi je o pripremama za suđenje. Mjesec dana prije početka suđenja svaku noć su ga saslušavali po desetak sati o ciljevima organizacije, metodama rada, istorijatu organizacije. Po njegovom mišljenju, tako su saslušavani još nekolicina, koji su pripremani za suđenje.

Nusret kaže da je UDB-a bila zatečena brojnošću, disciplinom i organizovanošću Mladih Muslimana. Preplašilo ih je hrabro držanje najvećeg broja članova organizacije. Nisu mogli vjerovati da je bilo moguće organizovati ovako dobar ilegalni rad pod uslovima totalne diktature, sveopće kontrole policijskih organa i bezbroj doušnika. U početku su sa nevjericom primali činjenicu da su sve to organizovali mladi ljudi. Mislili su da neko stoji iza organizacije i daje joj uputstva.

UDB-u je preplašio entuzijazam i idealizam ovih mladića, spremnih na žrtve. Njima je bilo čudno da jedna takva organizacija djeluje, širi se i obuhvata preko hiljadu članova, uglavnom mladih ljudi od 18 do 25 godina života. Nije im također bilo jasno kako je uopće mogla raditi organizacija kad je totalitarni režim prodro u sve pore života. Ove svoje utiske nisu krili pred Nusretom. Mrzili su Mlade Muslimane, želili nas uništiti, ali su osjećali izvjesno poštovanje.

Suđenje je počelo 1. avgusta. Prvooptuženi je bio Hasan Biber zatim Halid Kajtaz, Omer Stupac, Nusret Fazlibegović, Ismet Serdarević i drugi. Kad su sjeli na optuženičku klupu, Omer je stisnuo ruku Nusretu i Halidu, koji su sjedili do njega i rekao: "Halalimo se, - prenesite dalje."

Optužnica je proširena u toku suđenja na još nekoliko članova organizacije, medu kojima je bio i K. Kemal, koji je teško teretio organizaciju za nekakve terorističke namjere, koje je on izmišljao ili su mu sugerisali da ih iznese. Radilo se i po njegovom iskazu samo o namjerama, ali učinjenih djela nije bilo. Sud je prihvatio njegove tvrdnje, koje su u stvari bile bez osnova i potpuno lažne. Konačno, kakvo je to Pravo i kakav je to Sud koji sudi ljude zbog neprovjerenih namjera, koje je mogao bilo ko izreći.

Za dokaz terorizma čitali su na suđenju članak "Kako ćemo se boriti", pisan tokom rata u kojem nije bilo govora o komunistima niti o terorizmu. Na koncu su čitali stihove pjesme "U Džihad". I jedno i drugo je čitao Halid Kajtaz. Na sudu je izneseno da sam ja pisao tu pjesmu i Nusret mi je čestitao. Sud je pjesmu "U Džihad" uzeo kao fizičku borbu, ne poznavajući i ne htijući da zna suštinu značenja te riječi. Džihad u prvom redu znači borbu čovjeka protiv svojih strasti. Općenito, Džihad je borba na Božijem putu, to jest za svo dobro na ovome svijetu, a ne isključivo i samo oružana borba. Muhamed a.s. kad se je vratio iz jedne bitke rekao je ashabima: "Vratili smo se iz malog Džihada, a sad pred nama stoji veliki Džihad." Pri tom je mislio na borbu protiv svojih strasti i zala koji se u čovjeku nalaze. Međutim, to govoriti javnom tužiocu i sudiji bio bi razgovor sa gluhim. Evo teksta pjesme "U Džihad":

Zemlja drhti i brda se tresu Prostorom trepti naš borbeni glas Čela visoko stari i mladi, U svetom Džihadu leži naš spas.

Vrijeme je došlo, naprijed braćo, naprijed junaci, U Džihad, u Džihad, pođimo svi!

Gordo se vije naš zeleni stijeg, Zbijmo se pod njim u čelični stroj, Islamsko bratstvo neka nas veže, Prezrimo smrt i naprijed u boj!

Vrijeme je došlo, naprijed braćo, naprijed junaci, U Džihad, u Džihad, pođimo svi!

S našim poklikom "Allahu ekber", Rušimo stari i truhli svijet, Za sreću, za spas čovječanstva, Smjelo junaci, naprijed u boj svet!

Vrijeme je došlo, naprijed braćo, naprijed junaci, U Džihad, u Džihad, pođimo svi!

Kad su u jednoj pauzi osuđeni izlazili iz sudnice, Omer Stupac je prolazeći pored Keme K. pljunuo ga i rekao mu: "Izdajničko pseto!". Suđenje je bilo završeno. Za dan-dva se očekivala presuda. Još smo nas dva pričali a kroz prozor su se naz-irali prvi znaci zore. Bili smo umorni i jedva smo zaspali.

Poslije doručka Nusret se upoznao sa ostalim u ćeliji. Poslije podne smo opet nastavili priču: "Omera Stupca je prokazao jedan od dječaka koji su bili obuhvaćeni organizacijom u Mostaru. To je bilo u ljeto 1948. U grupi tih dječaka je jedan bio sin trgovca. Tokom ljeta se je vršila nacionalizacija svih privatnih radnji. Tako su ocu ovog dječaka oduzeli radnju i izvršili mu pretres kod kuće pod sumnjom, da drži zalihe robe. Tokom pretresa u bašti su pronašli "Pravilnik" organizacije Mladi Muslimani, koji je davao uputstva o ilegalnom radu. Dječak je uhapšen i podvrgnut torturi. On nije mogao izdržati mučenje i odao je trojicu svojih drugova, a među njima vođu svoje grupe.

Ovaj je provalio Omera Stupca. Njega nisu našli kod kuće i za njim je raspisana potjernica. Omer je napustio Mostar i došao u Sarajevo. Tu se jedno vrijeme skrivao a zatim otišao za Banja Luku i Zagreb. Nusret ga je pratio na sarajevskoj željezničkoj stanici i kad su se opraštali Omer mu je rekao: "Nusrete, nema više moga tijela. Postoji samo duša koja živi za Islam."

SMRTNE PRESUDE I BUKAGIJE

Jutros je Nusret trebao da ide na sud radi izricanja presude. Sjedili smo i čekali kada će ga ključar pozvati. Vrlo brzo poslije doručka ga odvedoše. Sa zebnjom sam očekivao šta će biti. Prisjećao sam se prijetnji mog isljednika da će biti više smrtnih kazni, a i Nusret mi je pričao da su njemu prijetili da će biti četiri smrtne kazne. Sad, kad sam ga očekivao da se pojavi na vratima, razmišljao sam o onome što mi je on pričao, kako mu je Omer Stupac stegao ruku i rekao "Halali, Nusrete!"

Moje misli su tada bile u sudnici, gdje su ovi divni mladići bili svoj odlučni boj. Kako li je sada tamo? Kako li se svi osjećaju? Roditelji, optuženi i prijatelji?

Minute su mi se otegle: Konačno se vrata otvaraju. Ulazi Nusret nasmijana lica. Prvo što je učinio kada su se vrata za njim zatvorila bilo je: pokazujući rukom prema nama pitao je: "Hajde pogađajte koliko sam dobio!"

Osmjeh sa njegovog lica nije silazio. Neko reče jednu godinu, neko pet, neko tri neko deset a ja sam rekao dvadeset godina.

"Niko nije pogodio, smrtna kazna strijeljanjem!" Svi smo zanijemili. Nismo mogli vjerovati da je ovaj čovjek, koji se smije, upravo prije nekoliko minuta bio osuđen na smrt strijeljanjem.

Bože, kad se sad sjetim kakvu je duhovnu snagu imao taj divni mladić. On nije pokazivao ni trun klonuća ili straha. U ovim teškim trenucima izbijao je iz njega ogromna snaga duha koji je nosio u sebi, snaga vjere u Boga i u Islam. On je sebe nesebično žrtvovao. Nikakvog privatnog života on nije imao. U njegovom životu su postojali samo ideali. Dok smo razgovarali, pokušao sam da pokrenem pitanje o njegovim eventualnim simpatijama prema djevojkama, ali ničega nije bilo. Dalje, on u svom srcu nikakvih materijalnih prohtjeva nije imao. I sa tog aspekta treba se diviti njemu i ogromnoj većini iz pokreta. Sve su od sebe davali, pa i ono najdragocjenije: zdravlje i živote, a ništa za sebe nisu tražili. To je ona ogromna snaga koja je pokret Mladih Muslimana nosila, koja se iz ovog i ovakvih srca pretakala u jednu ogromnu i neuništivu snagu vjere. Mogli su biti ubijani, mučeni ali duh, koji su zapalili u srcima hiljada mladića i djevojaka morao je uz Božiju pomoć, dati plod. Ovakva vjera ne može umrijeti, a da ne ostavi dubokog traga u duši svoga naroda. Bio sam ponosan što pripadam ovom pokretu i što imam ovakvog brata i braću. Sjeo je Nusret do mene i detaljno mi pričao o presudi, kako je dvorana suda bila prepuna i kako su pojedinci pljeskali kada su pale presude. Ovim drastičnim kaznama udovoljeno je zahtjevima javnog tužioca na početku suđenja. On je na završetku čitanja svoje optužnice rekao: "Zahtjevani takve presude koje će slediti krv u žilama svima onima koji i pomisle da počnu raditi kao Mladi Muslimani."

Prvu noć poslije presude smo čitavu probdjeli.

Za dan ili dva, ne znam tačno, ali znam samo da je bila nedjelja poslije podne pozvali su Nusreta. Ostao je možda dva sata. Brinulo me je što ga nema. Uskoro se čuo hod kroz hodnik i zveket lanaca. Otvorila su se vrata i ulazio je Nusret okovan "bukagijama" na nogama. Vidio sam po izrazu lica da mu je bilo veoma teško. Ipak nasmijao se. Sjeo je do mene i pričao mi: uveli su ga u neku veću kancelariju. Bilo je prisutno oko tridesetak isljednika. Svi do jednog su ga vrijeđali, psovali mu, nazivali ga najpogrdnijim imenima. Naročito su grozni bili kad su mu navlačili "bukagije". Prijetili su mu kako će njega, Ha-lida, Hasana i Omera prvo mučiti, a onda postepeno ubijati.

Ne sjećam se više mojih riječi, ali pokušao sam koliko je to uopće bilo moguće da mu u razgovoru pomognem. Suosjećao sam s njim i mogao sam zamisliti kako je on bio povrijeđen. Bože, kakvoj su kušnji bila izložena ta četiri divna mladića! Nimalo nisam sumnjao u namjere udbaša da će ih ubiti kako su govorili. Oni nisu krili da su bili začuđeni hrabrim držanjem Mladih Muslimana, a posebno Hasana, Halida, Omera i Nusreta. Pitali su se: Odakle tolika duhovna snaga, poslije sve torture koju su prošli istragom.

Na momente bih pogledao Nusreta i nešto me je u grlu stezalo. Htio sam da zaplačem, ali sam se otimao da on ne pri-mjeti. Veoma mi je bilo žao njega i ostale trojice. Žao mi je bilo njihove mladosti, njihovih majki i očeva. Težak je to udarac za njihove najbliže. Sjetio sam se Kur'anskog ajeta:

"Ne govorite za one koji su poginuli na Božijem putu da su mrtvi; Ne, oni su živi ali vi to ne znate." Te Božije riječi su bile utjeha u ovom teškom trenutku moje tuge.

KONAČNO SASLUŠANJE ZA SUĐENJE

Poćeo je septembar. Nusreta su zvali da mu kažu da mu je potvrđena smrtna kazna. Omer Stupac nije htio da se žali. Roditelji osuđenih su poslali još jednu žalbu sada Prezidijumu SFRJ. Ja sam očekivao suđenje. Nisam znao kada će biti. Jednu noć opet ključ u bravi i svjetlo se upali: "Ko je od vas Mu-nir?" Ustanem i pođem za milicionerom.

Uzlazio sam uz stepenice, moleći Boga da me spasi. Vrlo nelagodno sam se osjećao. Vjerovatno je nešto novo iskrslo kada me sad zovu, tri mjeseca poslije potpisanog i završenog zapisnika.

Ušao sam u isljedničku kancelariju. Za stolom je sjedio mlađi oficir UDB-e. Ponudio mi je da sjedem na stolicu uz sto, tačno preko puta njega.

"Pozvao sam te da ovaj stari zapisnik preradimo i da ga pripremimo za suđenje. I još, u toku ova tri mjeseca dobili smo neke nove činjenice o tebi. To ćemo razmotriti."

Jeza me prođe po leđima. Ozbiljno se zabrinuh. Počeli smo kucati tekst. Poslije mojih osnovnih podataka morao sam mu dati podatke o ocu i bratu. Počeo sam da ponavljam zapisnik iz juna. Bojao sam se da nešto ne dođe u koliziju sa mojim ranijim iskazom. Pišući, bio sam zadovoljan. Spomenuo sam samo četvoricu Mladih Muslimana. Od te četvorice jedan je bio mrtav već godinu ranije, jedan je uhapšen prije mene dva i pol mjeseca i već suđen, a druga dvojica su uhapšena istu noć kada i ja. Isljednik je vrlo često izlazio iz kancelarije. Tad sam morao ustati a on bi pozvao milicionera i ovaj bi me čuvao.

Tek pred zoru je odlučio da ponovo nastavimo sa pisanjem. Vrlo je teško pisao. Ponekad je dugo tražio slova. Malo smo napisali a zora je već svitala. "Gledaj sviće. Zora puca, biće dana." Prekri mašinu kožnim prekrivačem i zapali cigaretu.

On je pušio i direktno gledao u mene. Pravio je kolutove od dima.

"A sada idi. Sutra nastavljamo."

Pošao sam umoran. Već se čuo zveket konzervi i kanti. Dolazio je doručak. Nusret se odmah interesovao šta je bilo. Ispričao sam mu. On me je hrabrio da se ne brinem za ta nova pitanja.

"Šta hoće sada kad je glavno suđenje završeno. Završena je i kompletna istraga?" - reče.

Sjedeći sam pokušavao da zaspem, ali malo sam uspio. A leći nisam smio.

Slijedeću noć, tek što su svjetla zagašena, mene opet prozvaše. Opet penjanje i opet isti isljednik.

"Sjedi!" Ispijao je kafu i pušio.

"A sada mi pričaj o tvom djetinjstvu, o školi, o tvojoj porodici."

Počeo sam od rođenja, o mom djetinjstvu u ulici Kralja Tvrtka, o Bistriku. Interesovao se o istorijatu moje porodice. Jako ga je interesovao moj motiv za učlanjenje u omladinsku sekciju "El-Hidaje". On je pričao o svom djetinjstvu, o odlasku u partizane. Ni slova nije napisao, a već je ustao iza stola, protezao ruke i zijevao.

"Ti sada idi pa ćemo sutra nastaviti."

Jedva sam čekao da što prije okončam zapisnik, jer samo tako mogu čekati prelaz u sudski zatvor i napuštanje UDB-e.

Premoren sam došao u ćeliju. Opet cijeli dan nisam spavao. Sljedeću noć u isto vrijeme opet sam sjedio pred njim. Ovaj put smo nešto i napisali. Opet je izlazio i po sat-dva, negdje se zadržavao. Ja sam u zapisniku opisao kako sam se povezao sa Organizacijom u Zagrebu, preko lozinke "Kalkuta-Bom-baj". On je oko jedanaest sati na večer telefonom zvao neku djevojku i tražio da se upoznaju. Rekao joj je kako će u reveru nositi crveni karanfil a ona neka u ruci drži bijeli. On će joj prići, reci "Kalkuta" a ona treba da odgovori "Bombaj".

Tu noć smo završili sa mojim radom u Organizaciji. Rekao je: "Sutra nastavljamo."

Slijedeći noć pozvao me je nešto kasnije. Možda je moglo biti oko ponoća. Ovaj put nije bilo stolice za sjedenje. Stao sam pred njegov sto. Izgledao je kao pripit, umoran i blijed.

Počeo je odmah: "A sada mi reci šta si to pričao o napadu Angloamerikanaca na Jugoslaviju."

Nešto me presjeklo. Ne sjećam se da sam to uopšte negdje pričao. Rekao sam da nisam nikada govorio o napadu Angloamerikanaca na Jugoslaviju, lb je neko slagao ili u mukama izmišljao. Istina je da ja lično imam simpatije prema slobodi i demokratiji kakve su na Zapadu.

"Znači, vi bi terorom protiv nas" - i počeo je nešto kucati na mašinu.

"Ja nisam ništa rekao o teroru, govorio sam samo o mojim simpatijama prema slobodi."

"Pa mi smo donijeli slobodu. Ali nema slobode za njene neprijatelje kao što si ti i tvoja banda. Iz tvojih simpatija prema Zapadu, u tebi bi se rodila ideja o borbi protiv nas. A svaka borba protiv nas je teror."

Mi govorimo besmislene stvari kao, na primjer, šta bih ja radio kada bi Angloamerikanci napali Jugoslaviju. Oni je neće nikada napasti. Oni je mogu samo braniti od Rusa. Rusi su ti koji prijete."

"Je... te u glavu, blesane. Mi o svemu vodimo računa."

"A sada mi reci zašto si u dosadašnjoj istrazi prikrivao imena nekih Mladih Muslimana (spomenuo mi je njihova imena)."

"Nisam ih prikrivao. Nisam ni znao da su Mladi Muslimani. Ja ih znam samo kao čestite i poštene mladiće. Drugo ništa. Pa vi ste ih sve pohapsili, neke ste već i osudili. Vi bolje o njima znate nego ja."

Šutio je i kucao na mašinu. Ponekad bi zastao da zapali cigaretu. Ispijao je crnu kafu.

"A sada mi odgovori zašto si pred istražnim organima zatajio da si bio veza između Zagreba i Sarajeva. Znamo da je prije tebe ta veza bio I.S., ali si tu funkciju preuzeo poslije njegova hapšenja."

Ja sam stvarno nekoliko puta prenosio neki materijal iz Zagreba za Sarajevo i obrnuto, ali mu to nisam htio priznati. Razljutio se. Bio je bijesan na mene.

"Ma što lažeš. Pa evo ovdje piše sve o tebi" i pokaza mi neki papir. Ustao je i hodao po ćeliji. Zovnuo je milicionera, a meni naredio da stanem uza zid. Izašao je. Vratio se poslije jednog sata.

Počeo je vikati: "Znaš li gdje si, budalo jedna. Ti si u UDB-i. Zapamti to jednom zauvijek. Ovo je UDB-a. Zašto la-žeš i petljaš? Hoćeš li opet da te stavimo medu revidirce-in-formbirovce?" Urlao je kao lud. Psovao je strašno.

Zora je svitala. "Vodite ga" - naredio je milicioneru.

U ćeliji su već svi bili budni. Od sna su mi se oči same sklapale. Bio sam veoma zabrinut. Nusret me je hrabrio i tješio - moj dragi brat.

Sutra navečer već u devet sati sam bio kod isljednika. Pored njega su bila još tri isljednika. Jedan je imao visok čin -činilo mi se da je bio potpukovnik UDB-e.

"Čujemo da nas zaje.....To ti nećemo dozvoliti. Zgaziće-

mo te k'o crva." Prvi poče govoriti potpukovnik.

"A sada potpiši naloge za pritvor sa datumom 25. maj za otvaranje istrage sa datumom 27. maj 1949. godine, za produžetak istrage sa datumom 27. avgust."

"Kako ću to potpisati unazad. To je falsifikat, lb je protuzakonito."

"Ma šta ti znaš šta je protuzakonito. Mi smo ti zakon. Ako to ne učiniš, produžićemo ti istragu još nekoliko mjeseci. A tad si naje.. za čitav život. Moći ćeš se popisati u njega. Treba da znaš da smo kivni još uvijek na tebe što si odbio sarad-nju s nama. Znaš li idiote s kim imaš posla?"

Bio sam na kraju svojih snaga. Odlučio sam da im pot-pišem te naloge za istragu. Oni su svakako bili nevažni. Mogli su ih i oni potpisati umjesto mene. Bojao sam se revidiraca, bojao sam se pacova, bojao sam se gušenja u bazenu. Samo da ih se riješim. Opet su me teško teretili, ali i to je lakše - samo ne mučenje i kapitulacija pred njima.

Moram sačuvati dostojanstvo! Važno je bilo za mene da niko zbog mene nije bio uhapšen. To mi je bila najveća utjeha. Osim toga, nisu uspjeli da od mene naprave poganu krpu. Sačuvao sam svjetao obraz. To su bile moje misli, tih sekundi kad su svi stajali oko mene. Rekli su milicioneru da me vodi. Silazio sam niz stepenice. Bio sam kao u nekom bunilu. Nisam bio siguran jesam li potpisao zadnju stranu zapisnika. Možda su mi i nju podmetli sa nalozima. Bojao sam se slijedeće noći. Nisu me zvali. Ni drugu, ni treću. Ipak su me se okanili. Nusret mi je rekao da na suđenju obavezno iznesem ciljeve pokreta. Neka ostane zapisano da mi nismo bili "Društvo mekušaca" ili "Društvo planinara" nego ozbiljan islamski pokret.

DIZENTERIJA

14. septembra na mene je došao red da ribam pod u ćeliji. Skinuo sam košulju i zagrnuo nogavice od pantalona. Pranje sam počeo od vrata ka prozorima. Kako sam išao od jednog kraja ćelije ka drugom, ispred mene su bježali čitavi rojevi buha. Nikad ih u životu nisam vidio toliki broj i da mogu postići toliku visinu u skoku. Prao sam pod oko dva sata. lb me

jako izmorilo. Legao sam na strunjaču pored Nusreta. On mi je pričao o svom djetinjstvu na Neretvi, o skokovima sa starog mosta, o pećinama. Pričao je o svojoj porodici ocu, majci i sestri. I ja sam se tada prisjetio Počitelja i divnih uspomena iz djetinjstva kad sam u Počitelju provodio ljetovanje. Izmjenjujući uspomene na te lijepe dane, na trenutak smo zaboravljali ove sumorne ćelijske zidove, rešetke, patnje ovih ljudi oko nas pa i naše patnje i sve naše neizvjesne sudbine. Poslije ručka sam pio mnogo vode. Odmah sam zaspao. Bio sam jako umoran. U noći me je probudio potmuli bol u stomaku, kao grč. Požurio sam do zahodske šolje. Nije prošlo možda ni sat a opet se javio bol koji para po stomaku. To se sve ponavljalo u istim razmacima do jutra. Vrlo sam slabo spavao. Poslije doručka bolovi i nagoni za stolicom su se stalno izmjenjivali. Nusret je pretpostavljao da je to dizenterija.

Najvjerovatnije je bacil mogao doći od vode iz zahodske šolje. Možda je neko među nama u ćeliji bio kliconoša dizenterije.

Kako su sati promicali bolovi su postajali sve jači i nagoni za stolicom sve jači. Prestao sam da uzimam ručak i večeru. Treći dan pojavila se krv u stolici. Svi su se u ćeliji brinuli za mene. Vidjeli su me kako se patim, ali ništa mi nisu mogli pomoći. Kucali su stalno na vrata i molili milicionera da me vodi liječniku. Ovaj samo proviri kroz okno na vratima, sasluša šta se govori i spusti poklopac na oknu. Više uopće nisam mogao da spavam. Kako su sati prolazili sve mi je bilo gore. Četvrti dan 'bio sam već strašno iscrpljen. Samo je krv curila iz mene. Milorad je stalno kucao na vrata. Čuo sam ga kako govori: "Molim vas otvorite, vodite čovjeka doktoru. Umrijet će."

Ja sam postao pomalo odsutan. Nisam bio ni svjestan svoje teške situacije. Međutim, na sve pozive i kucanja odgovora nije bilo. Više nisam mogao sam da ustajem na zahod. Dizali su me i vukli Milorad i Nusret. Po danu dok Nusret sjedi ja stavljam glavu na njegovo krilo, a on mi drži ruku na čelu. Dobio sam temperaturu. Ključar ponekad pogleda i buni se što ležim: "Moraš sjediti. Znaš da je zabranjeno ležanje." Ja mu nisam mogao odgovarati, ali čujem kako mu iz ćelije odgovaraju da strahovito krvarim. Šesti dan sam bio već potpuno odsutan od zbivanja u ćeliji. Bog zna kako sam loše izgledao kad su se svi u ćeliji oko mene okupljali i bodrili me. Vidim, Nusret je bio ozbiljno zabrinut. Sedmog dana Arsen Boremo-vić je bio pozvan isljedniku. Zadržao se oko jedan sat. Kad je došao rekao mi je da je govorio isljedniku za moje krvarenje i da sam teško bolestan te da mi je potrebna hitna pomoć. Isljednik mu je obećao da će me poslati do liječnika. I stvarno, nije prošlo ni pola sata od tada, a otvorila su se vrata i milici-oner me je prozvao.

Prozvao je i Šalabalić Branka. Nusret, Milorad i Savo su me podigli. Nusret me je otpratio do vrata. Milorad i Savo su me vukli do ćelije koja je u stvari bila zatvorska ambulanta. Za stolom je sjedio mladi čovjek u uniformi, zastavnik po činu. Po plavim oznakama na reveru se je vidjelo da je to podoficir UDB-e. Imao je na sebi bijeli mantil. Pogledao me i pitao šta je sa mnom. Rekao sam mu svoje tegobe. Tu je bio i milicioner također obučen u bijeli mantil.

"Ovom mladiću davaćeš tri puta na dan po jednu tabletu, davaćeš mu toz od crne kafe i čaj. A sada ga vodi u ambulan-tu-stacionar!"

Milicioner pozdravi i povede me u stacionar, lb je bio isti onaj milicioner koji mi je ispirao i čistio rane devetog jula kada su me informbirovci pretukli. Ćelija stacionara je bila istih dimenzija kao i ćelija broj 21. U njoj su bila četiri željezna kreveta prsvučena čistim bijelim čaršafima i dekama uvučenim u bijele navlake. Skinuo sam svu svoju odjeću, stavio je u ugao sobe i obukao dugu bijelu košulju. Lijek, toz a zatim čaj su me okrijepili. Osjetio sam blagu

toplinu u stomaku. Već za dva tri sata su mi se bolovi ublažili. Branko Šalabalić je ležao u susjednom krevetu. Imao je oteklinu sa desne strane rebara i podmukli bol. Nismo razgovarali mnogo jer sam ja odmah zaspao. Milicioner me je budio na večeru, dao mi je lijek, toz i čaj. Drugo nisam ništa jeo ni pio. Čim je on izašao iz ćelije odmah sam zaspao. U toku noći sam išao tri do četiri puta na zahod. Ujutro mi je već bilo mnogo bolje. Osjećao sam da mi temperaturaa postepeno opada. Činilo mi se kao da mi se vrućina spušta prema nogama. Neprekidno sam spavao. Budio sam se samo kad sam dobijao lijekove. Nisam znao kako se smjenjuju dan i noć.

Oko četvrtog dana mog boravka u stacionaru milicioner me pozva. Bio sam bunovan i pošao sam za njim u dugoj bijeloj košulji.

"Ali ne tako. Obuci se i sa svim svarima van." Obukao sam se za čas i pošao za milicionerom. Odveo me je u neku malu ćeliju. Tu su me slikali u profilu i anfas. Bog zna kako sam izgledao na tim slikama poslije teške dizenterije i obilnog krvarenja. Tu sam dao i otiske prstiju i dlanova desne i lijeve ruke. Milicioner me je poveo dalje.

PRELAZ IZ UDB-e U SUDSKI ZATVOR

Milicioner je išao iza mene. Prolazili smo kroz dugi hodnik. Sa desne strane su bili prozori sa rešetkama, a sa lijeve ćelije. Bili smo u prizemlju. Na kraju hodnika vrata ćelije su bila otvorena. Milicioner me je ugurao u ćeliju. Na sredini ćelije je bio široki sto prekriven ćilimom. Na desnom kraju stola je stajala vaza sa cvijećem. Iza stola su sjedila dva oficira. Prepoznao sam ih. To su bili poručnici Luka i Ilija "Gromovnik", njegov pomoćnik. Luka je ustao i poćeo mi govoriti:

"Sada odlaziš u sudski istražni zatvor. Mi te njima predajemo. Uskoro će ti biti suđeno. Evo ti tvojih stvari."

I predao mi je kovertu sa oduzetim novcem i legitimacijama, slikama i knjigom. Ilija mi je dobacio: "Za mjesec il' dva ćeš na sud. Ukoliko porekneš ovaj zapisnik koji je napravljen ovdje u UDB-i, mi ćemo te vratiti u naš podrum "ledaru". Pre-bićemo ti sve kosti. Zapamti to dobro. Naši će biti prisutni na suđenju. Nemoj se usuditi, da bilo što kažeš što se ovdje dešava. Ako nešto pisneš, tvoj život više neće vrijediti ni pišljive pare. A sada: "Marš napolje!" Na trenutak se sjetih da mi je Nusret pričao da su mu upravo u ovoj ćeliji-kancelariji saopćili da mu je odbijena žalba. Frapantno je da je nekoliko dana prije toga upravo sanjao tu kancelariju kakva je bila i kako se na njega ruši ogromno brdo.

Okrenuo sam se i izašao u hodnik. Milicioner je otključavao jedna za drugim vrata i ponovno zaključavao. Napustili smo UDB-u i prešli u sudski zatvor. Sad je bio 26. septembar znači ovdje sam proveo četiri mjeseca. Vremenski nije puno, ali je bilo užasno. Mislio sam: ne daj Bože više nikada u UDB-ine kandže. Došli smo u prizemlje sudskog zatvora. Lijevo su bile kancelarije, a desno ćelije. Taj prazni prostor od zida do zida je bio širok 4 do 5 m. Po komandi, stao sam uza zid. Još su trojica bili okrenuti prema zidu. Prepoznao sam Zuhdiju i Dževada. Sudski milicioner je odnio naše lične stvari u kancelariju. Bio sam do krajnosti iscrpljen. Počelo mi se je nesvjes-titi. Čuo sam korake iza leda. Okrenuo sam se iako to nisam smio učiniti. Vidio sam da neki čovjek u civilu prolazi pored nas. U ruci je nosio fascikle.

Njemu sam se obratio: "Gospodine, jako sam slab, svaki čas mogu pasti u nesvijest. Molim vas, mogu li sjesti na pod i opet ću sjedeći gledati u zid?"

"Ma kako da ne. Samo sjedi, slobodno!"

To su poslije četiri mjeseca psovki, uvreda, tučnjave, poniženja, prve blage riječi čovjeka. Vidio me je. Izgledao sam kao avet. Sigurno se sažalio. Kasnije sam saznao da je to bio Muhamed Nožić, Mostarac, sekretar sudskog zatvora. Poslije, kad sam izašao iz zatvora, susretao sam ga ponekad na ulici. Uvijek bi se lijepo pozdravio sa mnom.

I ja sjednem. Odmah mi se vratila snaga. Buljio sam u onaj memljivi zid. Krišom sam pogledao Zuhdiju i Dževada. Izmjenjivali smo poneki osmijeh upućen jedan drugom, lb je bio i znak ohrabrenja poslije onih strašnih dana.

Stajali smo tako, odnosno ja sjedio, možda još jedan sat. Prozvaše Dževada i odvedoše ga. Zatim Zuhdiju i onog trećeg. Ja sam došao na red najzadnji. Milicioner me uvede u ćeliju broj 47, na spratu.

ĆELIJA BROJ 47

Moja nova ćelija je bila broj 47 sudskog istražnog zatvora na prvom katu. lb je isti tip ćelije kao broj 12 i broj 36 u UDB-i. Tu sam zatekao : hafiz Mustafu Erkočević, vjerskog službenika. Imao je oko četrdeset godina. Optužen je za učešće u organizaciji "Mladi Muslimani". Bio je rodom iz Trebinja. Do njega je sjedio Osman Dobrača, student prve godine šumarstva u Sarajevu. I on je bio Mladi Musliman. Tu je bio i Hajrudin Serdarević, mašinbravar. Dr Šutej je premješten iz UDB-e u ovu ćeliju. Upoznao sam se i sa Miroslavom Varo-šom, službenikom. Optužen je da je bio član ustaške nadzorne službe. On je već hapšen 1945. godine i poslije nekoliko mjeseci istrage pušten je na slobodu bez suđenja. Ali, ostala je optužba u njegovom dosijeu. U jesen 1948. godine ponovno je uhapšen i već leži gotovo deset mjeseci. I on čeka suđenje. Pričao je da mu je otac pošao u ribolov na Željeznici u proljeće 1942. godine. Nikada se nije vratio kući i nikada nisu našli njegovo tijelo. Miroslav je prije rata kao gimnazijalac pripadao "Križarskom bratstvu", katoličkoj vjerskoj omladinskoj organza-ciji. Tik uz prozor se smjestio neki obućar iz Visokog, navodno optužen zbog Informbiroa. Pričao je da je stari član partije iz 20-ih godina. Ovo je bilo lijepo društvo. Vrlo brzo sam se njima sprijateljio. Saznao sam od Miroslava da je sa njim u isti razred išao moj rođak Hikmet Salihbegović. On je pripadao ustaškoj sveučilišnoj omladini. Mobilisan je odmah kad su partizani došli u Sarajevo. Njegova je jedinica bila stacionirana u Goraždu.

U toj jedinici je bio oficir OZN-e, Hikmetov školski drug. On je odmah bez presude likvidirao Hikmeta. To je Miroslavu pričao taj njihov drug. I on je bio pod istragom zbog Rezolucije Informbiroa.

Svaki zatvorenik koji je iz UDB-e prešao u sudski zatvor imao je pravo na dopisnicu, da se javi svojima, da je živ i zdrav. Imao je pravo i na paket sa hranom od kuće i to jedanput u mjesec dana. Međutim, V.G. tada upravnik Sudskog zatvora, zabranio je nama, Mladim Muslimanima, pravo na javljanje porodici i pravo na paket. On to nije smio činiti, ali je to bila njegova lična osveta i izraz njegove mržnje. U Sudskom zatvoru je sebi prigrabio svu vlas't. Nekoliko mjeseci kasnije uhvaćen je kako sebi prisvaja novac iz zatvoreničkih depozita a optužen je bio i da je iznuđivao od žena, čiji su muževi bili uhapšeni, da mu se podaju a za to im je obećao da će dati prijedlog da se njihovi muževi uslovno puste. Nudio je i razgovore više puta mjesečno i pakete više puta mjesečno. Bio je jako debeo, nosio je pantalone koje nose jahači na konjima i obavezno dugi kožni kaput, koji je u to doba otvarao sva vrata i nudio sve moguće privilegije. Sreo sam ga na gradilištu broj 5, šest mjeseci kasnije. Bio je žut

u licu. Kožni kaput mu je bio gotovo sav pohaban. Uplašeno je gledao. Pitao sam ga šta se to desilo sa njim. "Bio sam u UDB-ninom istražnom zatvoru četiri mjeseca. Isljeđivao me je Buđoni." Tako je tiho govorio, bio je pun straha. Neprirodno se osvrtao na stranu , čas na jednu čas na drugu. Toliko je bio smršao da je kaput visio na njemu.

Pomislio sam tada: "Ja šta li bi od onog silnika!" Nekoliko godina kasnije čuo sam da je V.G. dva puta išao na robiju zbog pronevjere i utaje društvene imovine. Ne znam je li to bila istina!?

U blizini naše ćelije bila je ćelija broj 49. Tu su izvršenje kazne očekivali osuđeni na smrt. Sjećam se jedne nedjelje, bio je radio-prenos neke međunarodne utakmice. Glas spikera je dopirao u svaku ćeliju. I iz ćelije broj 49 čuo bi se pljesak kad god bi Jugoslavija dala gol. Pri otvaranju vrata njihove ćelije, prilikom primanja hrane čuo se zveket bukagija. Pitao sam se kasnije: da li je iko od njih ostao živ.

U ljeto '50. godine na građevini sretnem mladića koji je bio osuđen na smrt zbog učešća u četničkoj jedinici. Kazna mu je bila smanjena na 15 godina. Pričao mi je da je očekivao kaznu smrti u ćeliji broj 49. S njim je bio jedan osuđenik koji je pričao kako je bio zajedno sa osuđenim Mladim Muslimanima: Halidom, Omerom, Hasanom i Nusretom. Jednu noć su ih izvodili u podrum i tamo ih ubijali jednog po jednog. Ukrcali su ih u kamione sa ceradom i odveli ih u nepoznatom pravcu. Nekoliko dana po mom dolasku u ćeliju broj 47, čuo sam kako neko pita po ćelijama: "Gdje je Gavran iz Počitelja?" To je bio Ahmed Tbpić, komandir milicije u Hercegovini, osuđen na dvanaest godina kao Mladi Musliman. On je bio raznosač hrane -"pucer". Kad me je našao, poslije večere mi je dao kantu punu čorbe, tako da smo se dobro najeli. Prva kanta sa hranom je bila vruća pa, pošto je Ahmed rekao da požurimo, jer će doći druga kanta, mi smo jeli čorbu i ispržili usta. I u ovoj čeliji se pila voda iz zahoda po istom principu. Pošto sam obišao nekoliko ćelija do sada a u svakoj se voda pila na isti način, zaključio sam da tako vodu pije čitav zatvor. Pravo je čudo, da nije došlo do masovnih proljeva, tifusa, dizenterija i sličnih bolesti.

OPTUŽNICA

Primio sam optužnicu na dan prije suđenja, koje je zakazano za 26. oktobar 1949. godine. Rasprava se treba održati u sudskoj dvorani. Bili smo optuženi Dževad Ćurčić, ja i Zuhdija Njuhović. Javni tužilac nas je teretio za ilegalni rad organizacije "Mladi Muslimani". Organizacija je okvalifikovana kao teroristička, sa ciljem rušenja postojećeg poretka oružanim puteni. Za ovakvo djelo predviđena je kazna od tri godine do smrti strijeljanjem.

JAVNO TUŽILAŠTVO GRADA Odelenje bezbjednosti B. broj: 405, 404, 403/49 5. oktobra 1949. godine Sarajevo

OKRUŽNOM SUDU SARAJEVO

U krivičnom predmetu protiv ČURČIĆ DŽEVADA, GAV-

RANKAPETANOVIĆ MUNIRA, i NJUHOVIĆ ZUHDLFE, radi krivičnih djela iz čl.3 t.8 Z.K.N.D., na osnovu čl.35 t.5 i čl.181 Z.K.P. u vezi cl. 13 Z.K.N.D. Javno tužilaštvo grada Sarajeva

OPTUŽUJE

I. ČURČIĆ DŽEVADA sina Muhamedovog i majke Atife rođene Krzović, rođen 1922. godine u Sarajevu, hrvata, državljanina FNRJ, studenta medicine, siromašnog imovnog stanja, nekažnjavanog, nalazi se u istražnom zatvoru od 25 maja 1949 godine.

II. GAVRAN-KAPETANOVIĆ MUNIRA sina Ismetovog i majke Ismete rođene Kapetanović, rođenog 1928 godine u Sarajevu, hrvata, državljanina FNRJ, studenta građevinarstva, nastanjenog u Sarajevu, nekažnjavanog, nalazi se u istražnom zatvoru od 25 maja 1949 godine.

III. NJUHOVIĆ ZUHDLFU sina Ahmetovog i majke Aiše rođene Čećo, rođenog 1925 godine u Foči, hrvata, državljanina FNRJ, studenta agronomije, nastanjenog u Foči, neosuđivanog, nalazi se u istražnom zatvoru od 24 maja 1949 godine

ŠTO SU, I TO:

I. Optuženi ČURČIĆ DŽEVAD

Ljeta 1946 godine u Sarajevu stupio u ilegalnu-teroris-tičku Organizaciju "Mladi muslimani", pJo tom zajedno sa Ser-darević Ismetom i Camdić Sulejmanom bio član glavne grupe ove Organizacije u Zagrebu, te kao takav: održavao i učestvovao na nekoliko sastanaka, učestvovao u organizovanju i rukovodio jednom osnovnom grupom, vrbovao i primao nove članove u Organizaciju, radio na učvršćenju i proširenju Organizacije, učestvovao početkom maja mjeseca 1948 godine na sastanku sa Biber Hasanom kada je okrivljeni podnijeo referat o stanju Organizacije i radu iste, položio zakletvu i postao rukovodilac organizacionog sektora; po preporuci Biber Hasana primio je za člana glavne grupe Behmen Omera; sakrivao kod sebe ilegalnu štampu i organizovao i omogućio izlazak prvog broja ilegalnog lista "Muđahid";učestvovao i na drugom sastanku januara 1949 godine sa Biber Hasanom i po tom poslao po Gavran-Kapetanović Muniru izvještaj u Sarajevo i najzad, plaćao 5% svojih prihoda kao članarinu Organizaciji.

II. Optuženi GAVRAN-KAPETANOVIĆ MUNIR

Početkom januara 1947 godine u Sarajevu stupio u ile-galnu-terorističku Organizaciju "Mladi muslimani" u kojoj je sa kraćim prekidom ostao kao član sve do dana hapšenja i znajući za cilj i karakter ove organizacije učestvovao u radu iste na slijedeći način: u Sarajevu i Zagrebu bio član jedne osnovne grupe u kojoj je radio na proradi ilegalne štampe, radio referate po pojedinim temama, učestvovao u diskusijama na sastancima koji su održavani u njegovom stanu i u stanovima ostalih iz grupe, plaćao članarinu, upravljao se po propisima "Pravila" ove Organizacije i davao mišljenja po organizacionim pitanjima, radeći na proširenju Organizacije vrbovao druge da u istu stupe i bio kurir i veza između Organizacije u Zagrebu i Sarajevu.

III. Okrivljeni NJUHOVIĆ ZUHDIJA

Februara ili marta mjeseca 1947 godine, u Zagrebu, stupio u ilegalnu terorističku Organizaciju "Mladi Muslimani", bio član iste sve do dana hapšenja plaćajući 5% prihoda kao članarinu; nalazeći se u grupama pod rukovodstvom Curčića, Čamdića i dr. učestvovao na sastancima grupe na kojima je prorađivan ilegalni materijal, saradivao je na izdavanju ilegalne štampe, na omasovljenju Organizacije kao i u propagandi za istu.

Dakle, bili članovi i pomagači u organizovanju udruženja koje ima za svrhu vršenje kriv. dela iz čl.2 ZKND. čime su počinili krivična dela iz čl.3 tač.8 ZKND., kažnjivih po čl.4 st.l istog zakona.

Zasnivajući nadležnost tog suda na cl. 13 ZKND. u vezi čl.22 ZKP.

PREDLAŽEM:

da se pred većem tog suda održi glavni pretres protivu Okrivljenih: ČURČIĆ DŽEVADA, GAVRANKAPETANOVIĆ MUNIRA i NJUHOVIĆ ZUHDIJE, radi napred iznetih kriv. djela,

da se na pretres pozovu Javni tužilac i okrivljeni, koji se nalaze u istražnom zatvoru.

da se na pretresu pročitaju iskazi okrivljenih u prethodnom postupku, ukoliko ih isti budu mijenjali.

da se okrivljeni proglase krivim za tužena djela i strogo po zakonu kazne,vda se osude na plaćanje troškova kriv. postupka, a da se i nadalje zadrže, u istražnom zatvoru.

RAZLOZI

Napred navedena grupa pripadnika terorističke Organizacije "Mladi muslimani" delovala je medu studentskom omladinom u Zagrebu na ostvarenju ciljeva ove Organizacije - obaranju postojećeg poretka u FNRJ. putem nasilja i oružane intervencije.

Okrivljeni priznaju da su u ovu Organizaciju stupili dobrovoljno podvlačeći, da im je bio poznat cilj i karakter Organizacije i Gavrankapetanović na str.8 i 9 zapisnika o saslušanju u istrazi to detaljno opisuje. Uostalom notorno je, da je ova Organizacija imala za cilj obaranje poretka u FNRJ nasiljem i terorom. Okrivljeni Čurčić navodi, da je po prijemu u Organizaciju od Kozarić Vahida dobio instrukcije za rad u Zagrebu, da je u Zagrebu stupio u vezu sa pripadnicima Organizacije, oformio glavnu grupu i organizovao rad. Održavali su česte sastanke kako u stanu okrivljenog tako i u stanovima ostalih pripadnika grupe. Na sastancima su rešavali pitanja Organizacije uopšte, organizovanja rada po osnovnim grupama, delili funkcije i zadatke za rad, vrbovali i vršili prijem novih članova itd. Okrivljeni Čurčić je izvrbovao Hadić Ejuba i pri odlasku u Bosansku Krajinu u cilju formiranja i proširenja Organizacije primio Felić Munira u Tržiču za člana Organizacije. Vrbovao je Takode i Delić Selima iz Bihaća. Nastojao je i zalagao se da učvrsti Organizaciju i na sastanku sa Biber Hasanom referisao o stanju u istoj. Kasnije on postaje rukovodilac organizacionog sektora i tu funkciju vrši sve do hapšenja. Dostavljao je izvještaje rukovodstvu u Sarajevu preko kurira Gavrankapetanović Munira. Sakrivao je kod sebe sav ilegalni materijal i njegovim zalaganjem uspelo je da se izda jedini broj "Muđahida" u Zagrebu.

Iz rukovodeće funkcije ovog krivca i njegovih ličnih svojstava vidi se i veliki stepen društvene opasnosti dela izvršenog od strane ovog krivca.

Gavran-Kapetanović Munir, kao i prvooptuženi, u potpunosti priznaje izvršeno delo izuzev činjenice, da je bio kurir i veza između Zagreba i Sarajeva. Međutim, iz iskaza Čučić Dževada vidi se da je Čurčić po Gavran-Kapetanoviću poslao izvještaj iz Zagreba u Sarajevo, iz čega

nesumnjivo proizilazi kurirsko svojstvo Gavran- Kapetanovića. Pa je radi toga njegova odbrana u dokazivanju suprotnog neumesna.

Obzirom na svestan i predan rad u okviru ove terorističke Organizacije, kao i na lična svojstva okrivljenog, izvršeno delo pokazuje da se kao društveno opasno u većem stepenu, pa je radi toga i predložena stroga kazna.

Okrivljeni Njuhović u potpunosti priznaje izvršenje dela, odnosno svoj rad u okviru ove Organizacije, pa se i inkriminacije iznete u dispozitivu ove optužnice na tom priznanju zasnivaju. Obzirom na cilj i karakter Organizacije, kao i na lična svojstva okrivljenog, društvena opasnost izvršenog dela je velika, radi čega je i predložena stroga kazna.

Najzad, valja istaći i to, da su okrivljeni znajući za cilj i karakter Organizacije, dobrovoljno stupili u istu, čime su otkrili svoj neprijateljski stav prema današnjem poretku i državi u kojoj žive.

Kako je napred iznetim dokazana krivnja okrivljenih kako u objektivnom tako i u subjektivnom pravcu, to je i ova optužnica opravdana i na zakonu osnovana.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

; ZAMENIK JAVNOG TUŽIOCA

/Kavezon Mosko/

SUĐENJE 26. I 27. OKTOBRA 1949. GODINE

Rano ujutro 26. oktobra došao je milicioner po mene. U hodniku su već stajali uza zid i okrenuti prema njemu Zuhdija i Dževad. Kad sam ja stigao poveli su nas kroz sporedni dvorišni prolaz. Sjeli smo nas dvojica jedan iza drugoga. Iza svakog od nas stajao je milicioner. U istoj sobi-čekaonici, čekala je grupa četnika iz istočne Bosne, koji su takođe trebali biti suđeni. Njih je bilo desetak. Zuhdija i ja smo se mimikom pozdravili, Dževad također. Uskoro su nas pozvali u salu za suđenje. Odmah sam prepoznao majku, sestru i rodicu. Vidim mati me ne prepoznaje. I kad je sestra pokazala na mene, mati je očiju punih suza izašla iz sudnice. Nije mogla da gleda suđenje. Strahovito kao kakva munja pogodio ju je moj fizički izgled. Nije mogla vjerovati, da se za šest mjeseci čovjek može tako promijeniti. Mi smo sjeli na optuženičke klupe. Iza nas su sjedili milicioneri. Dok je javni tužilac Mosko Kavezon, čitao optužnicu vidio sam dvojicu udbaša kako ulaze u sudnicu i sjedaju u zadnji red. Došli su, kako su obećali, da vide da li ćemo na sudu poricati zapisnik. Pa ako ga budemo poricali da izvrše svoje obećanje. Od Dževada i Zuhdije sam kasnije saznao da su i njima zaprijetili, da ne smiju mijenjati ništa iz zapisnika.

Prvo su ispitivali Dževada. Čitali su njegov zapisnik. Poslije toga prešli su na mene. Neke rečenice iz svog zapisnika teško sam prepoznao. Siguran sam bio da nisu bile moje. Prešli su onda na Zuhdiju. I kod njega je bio isti slučaj. Prvo je pitanje bilo da li se osjećamo krivim. Mi smo rekli djelomično, zato što smo kršili postojeći zakon, jer smo se bavili ilegalnim radom a nismo se osjećali krivim jer smo po svom odgoju i ustrojstvu sve ovo činili, za što smo optuženi jer je Islam bio duboko usađen u našu dušu i mi drugačije nismo mogli postupiti. Sve mogućnosti da se iskažemo kao Muslimani bile su onemogućene i nama je preostao samo ilegalni rad. Javni tužilac nas je optuživao da smo htjeli da srušimo postojeći

poredak, a to je i sudija Peko Jokanović prihvatio. Sudija se pozivao na štampu i na dokaze sa prvog suđenja u Sarajevu o terorističkom karakteru Organizacije.

Diskutovao sam sa njim o dužnosti našeg opredjeljenja za Islam o čitavom našem ustrojstvu. Branili smo se da mi po Ustavu imamo pravo da budemo vjernici i da tu vjeru ispovijedamo. On je govorio da smo mi zloupotrijebili vjeru.

Sudija nas je krivio za simpatije prema Zapadu. Sjećam se da je govorio da će uskoro zapadni kapitalizam propasti jer je svjetska revolucija na pragu. Pitao je mene: "Znaš li pjesmu: Amerika i Engleska biće zemlja proleterska?" Sva trojica smo šutili.

"Budite uvjereni, to će uskoro biti!" Ubijeđen u to, on je povišenim glasom to govorio. Niko nas nije teretio, nije bilo svjedoka protiv nas. O Islamu, Džihadu, o Bosni i Hercegovini, o zapadu i našim simpatijama prema demokratiji, vodila se diskusija. Jokanović je nastojao da utvrdi da smo teroristi, ali mi smo mu dokazivali da nigdje ni jedan teroristički akt nije postojao. I to ne samo nas trojica nego niko iz čitave organizacije to nije počinio. Pošto je to tako i pošto je to istina, kako je uopće bilo moguće suditi Mlade Muslimane za terorizam i nasilje i izricati tako visoke kazne. Mi smo tvrdili da je nepravedno primijenjen član po kojem mi treba da budemo osuđeni (3. 8) koji predviđa čak i smrtnu kaznu. U tom članu se optužuje za rušenje postojećeg poretka oružanim putem.

Prvi dan procesa je trajao od 8 do 15 sati. Milicioneri su nas izveli na glavna vrata. Izašli smo na ulicu. Prvi put poslije šest mjeseci. Bio je divan oktobarski dan - Miholjsko ljeto. Negdje je muzika svirala.

Kad sam ušao u ćeliju svi su zavikali: "Šta je bilo? Šta je bilo?" "Sutra nastavak." Bio sam umoran od psihičkog napora. Moji prijatelji u ćeliji su mi nasuli čorbu u konzervu. Ohladila se, ali mi je ipak prijala, jer sam jako bio ogladnio. Pričao sam im detalje sa suđenja. Sviju je to interesiralo jer im je svima predstojalo suđenje.

Sutra u osam sati smo ponovo bili u sudnici.

Pošto smo nas trojica već bili ispitani od sudije prethodni dan, slijedio je nastavak idejnih optužbi protiv Mladih Muslimana, kao i naša odbrana. Pitao je sudija: "Šta su bili ciljevi vašeg pokreta?"

Odgovorio sam mu približno ovako: "Mi smo propovjednici vjere u Jednog Boga. Kur'an je naš ustav. Mi smo započeli velik i ambiciozan pohod na osvajanje ljudskih srca. Ali, prije toga, mi smo navijestili borbu nama samim, borbu protiv svega lošeg što se nalazi u nama. Želili smo da odgojimo što više mladih ljudi koji bi po svojim unutarnjim duhovnim vrijednostima, predstavljali uzore, koji bi mogli da razgore plamenove vjere u hiljadama i hiljadama novih mladića i djevojaka. Naš pohod na osvajanje duše i srca nije imao granice. Cilj nam je bio da Kur'ansku Riječ prenesemo na sve krajeve svijeta. Naša ambicija na svjetskom planu je bila uspostava Božije vlasti nad ljudskim srcima i dušama. Idealisali smo o uspostavi islamske vlasti na svim teritorijama gdje u većini žive muslimani. Ali nikad tujvlast nismo zamišljali kao vlast nametnutu terorom i nasiljem. Za nas je bila zakonita samo ona vlast koju je narod svojom slobodnom voljom u punoj slobodi izabrao. A na našim prostorima željelii smo samo slobodu i demokratiju u slobodnoj i demokratskoj Bosni i Hercegovini, u kojoj bi svi narodi bili slobodni i ravnopravni."

Sudija je konačno dozvolio da na kraju kažemo našu završnu riječ. I kad je Dževad počeo da čita tekst o pokretu Mladih Muslimana, sudija ga je prekinuo i rekao da možemo govoriti samo ako sebe branimo pokajanjem i priznanjem da smo pogrešno radili. Tražio je da se u završnoj riječi odreknemo naših ideja. Na traženje sudije da mu Dževad preda pismenu odbranu, Dževad je rekao da će on taj papir radije kod sebe zadržati. Na takav stav sudije, Zuhdija i ja smo se odrekli završne riječi. Zatim su se sudija i dvojica porotnika povukli na vijećanje.

Publika i mi smo čekali u sudnici. Poslije petnaest minuta sudija je ušao. Rekao je da optuženi ustanu. Ustali smo i mi i milicioneri. Peko Jokanović je čitao presudu: kazne su bile sljedeće Dževad Ćurčić: jedanaest godina lišenja slobode sa prinudnim radom i gubitkom građanskih prava u trajanju od tri godine. Munir Gavrankapetanović: osam godina lišenja slobode sa prinudnim radom i dvije godine gubitak građanskih prava. Njuhović Zuhdija : sedam godina lišenja slobode sa prinudnim radom i gubitakom građanskih prava.

Mi smo imali advokate određene od suda. Ali su oni bili jako ograničeni u svojim mogućnostima. Kao olakšavajuću okolnost isticali su činjenicu da u zagrebačkoj organizaciji Mladih Muslimana nikada nije bilo govora o borbi protiv postojećeg poretka. Advokati su se trudili, ali je uzalud bilo, jer su nama kazne bile određene već ranije, dok smo bili pod istragom.

PRELAZ U ĆELIJU ZA OSUĐENIKE -BROJ 120

Slijedeći dan oko deset sati prozvan sam: "Sa stvarima." Na hodniku su već stajali Zuhdija i Dževad. Milicioneri su nas poveli kat više. Tu su jedan pored drugoga stajali četnici, uhapšeni tek 1949. godine. Četiri godine su bili u šumi, krili se kod jataka i u zemunicama. Glavni optuženi je bio Vlado Goveda-rica. lb je ona grupa četnika, koja je suđena kad i mi. Svi smo stajali jedan pored drugog. Uskoro je naišao upravnik sudskog zatvora V.G. u pratnji pomoćnika Slavka. Prošetao je dva do tri puta ispred nas u napoleonovskoj pozi. Ogrnuo se kožnim kaputom. Čizme su sijale. Stao je pred stroj i počeo govoriti: "Vi Mladi Muslimani ste pravi zlikovci i banditi. Vi ste htjeli da našoj narodnoj vlasti zabijele nož u leda iz potaje. A ovi pored vas, ovi četnici oni su časni borci koji su se prsa u prsa borili sa nama. Mi smo pobijedili i oni su priznali našu pobjedu. A vi ste, iako je rat završen, počeli svoju prljavu rabotu."

Iza njega je počeo Slavko:" Treba da vam uvijek bude na pameti ako neko od vas pokuša da ponovo rovari, mi ćemo prema njemu tako postupiti da će se svima krv u žilama sledi ti. A sad marš svi u svoje ćelije."

Iz ćelije su upravo izlazili neki zatvorenici u dronjcima. Bilo ih je i na štakama. Na njihovo mjesto smo dolazili mi i četnici. Ćelija u koju smo ušli bila je velika, sa tri prozora. Zidovi su bili ruinirani. U uglu sobe stajala je stara šolja od gu-sanog čelika. U ćeliji je bilo od 15 do 20 ljudi. Zuhdija, Dževad i ja smjestili smo se uz prozor. Ovo je prvi put bilo da smo mogli birati mjesto. U ovoj ćeliji su bile smještene najveće ka-zne.Čak je bilo i nekoliko osuđenika na doživotnu robiju. Uskoro su se vrata otvorila, dobili smo čorbu i hljeb. Naši prvi robijaški dani su počeli... 28. oktobar 1949. godine.

OPET NOVA POZNANSTVA

U ovoj ćeliji su se sticala mnoga nova poznanstva. Prvi mi je prišao Ante Bagarić, katolički svećenik iz Mostara. Osuđen je na tri godine zbog neprijateljske propagande. Bio je visok oko dva metra. Koščat i mršav Hercegovac. Uvijek je bio raspoložen i nasmijan. Vrlo brzo smo-se sprijateljili. Neprekidno je uz sebe nosio Brevijar-molitvenik. Poznavao je Didaka Čorića. Pričao sam mu o našem stradanju u ćeliji broj 36. Ante je ostavio vrlo lijep utisak na mene. Do vrata je sjedio Stipe S. bivši ustaški satnik. Osuđen je bio petnaest godina robije zbog sudjelovanja u ustaškim postrojbama. Mnogo je mučen u OZN-i. Zarobljen je kod Dravograda i slučajno izbjegao strijeljanje. Obukao je bio domobransku uniformu i to ga je spasilo. Pokazivao mi je ruke između lakta i ramena. Vidjeli su se duboki urezi na rukama. Oštećeni su mu bili nervi i mišici, tako da su mu obje ruke počele atroGrati. Teško je stezao šake. Sve je to bila posljedica vješanja za rešetke na prozorima. Danima je tako visio privezan za ruke na leđima. Kivan je bio na svog školskog druga sa kojim je godinama sjedio u školskoj klupi. Taj njegov drug je bio isljednik OZN-e i on ga je najviše mučio. Stipe ga je cijelo vrijeme proklinjao. Ali tog oznaša nije mimoišla kazna. Uhapšen je pod optužbom da je simpatisao Informbiro i sad je ležao u Centralnom udbinom istražnom zatvoru. Stipe mi je pričao o strašnoj pogibiji hrvatske vojske kod Dravograda, kad su ih Englezi razoružali i izručili partizanima.

U ovoj ćeliji su bili i tri brata Sirnica, osuđena zbog učešća u ustaškim jedinicama i u križarskim odredima poslije rata. Najstariji je bio osuđen na doživotnu robiju, srednji na 20, a najmlađi na 15 godina robije.

Mnogo je bilo osuđenika iz istočne Bosne, od Žepe i Rogatice, zbog učešća u muslimanskoj miliciji, lb su bile formacije naoružane lakim oružjem i one su djelovale samo na području svojih sela. Imale su čisto odbrambeni karakter. Dobili su ogromne kazne, čak je jedan bio sa doživotnom robijom.

Četnik Rade osuđen dvadeset godina, koji je ležao pored mene, usljed života zimi u zemunici (sklonište ukopano u zemlju, koje je bilo tako kamuflirano da se teško moglo otkriti), u vlazi, obolio je teško od tuberkuloze. Stanje mu se pogoršalo pod istragom. Lice mu je bilo zemljano-sive boje. Vrlo je često kašljao i izbacivao krv iz pluća. Pošto je ležao pored mene nekad je u noći direktno izbacivao krv na mene. Interesantno je to da je on u avgustu 1942. godine učestvovao s četničkim jedinicama u napadu na Foču. On i još nekoliko četnika zatvorili su brvnima put Foča-Ustikolina, kojim je tada išao glavni zbi-jeg Muslimana iz Foče.

Tada se u Foči sa roditeljima i sestrama nalazio i moj prijatelj Zuhdija Njuhović. Pričao mi je da su bili za ručkom kad je počeo opći napad četnika. Pljus tali su meci po krovovima kuća i ulicama. Ljudi su ginuli, žene sa djecom su skakale u Drinu. Zuhdija se među prvim probio preko mosta i sa grupom građana Foče i sa nekoliko domobrana i žan-daft trčao prema Ustikolini. Naišli su na barikadu, na kojoj je bio Rade. Četnici su pripucali , domobrani su izvršili juriš, bacali bombe, rastjerali četnike i otvorili put ka Ustikolini. Rade je pričao kako je tada pobjegao u šumu i sakrio se. Kasnije su u Ustikolinu pristigli roditelji i sestre Zuhdijine. Kakva je to slučajnost i put sudbine da se poslije sedam godina Zuhdija i Rade nađu u istoj ćeliji.

Kad sam tek došao u ćeliju, pitao me je jedan muslimanski milicioner koliko sam dobio godina i kad sam mu rekao osam, on se nasmijao:" Pa ti si kokošar! Kad čovjek pogleda kroz "boketu" dobije osam godina."

Narednih dana su počele da pristižu grupe tek osuđenih Mladih Muslimana. U grupi bravara u tzv "udarnoj grupi" su bih' Akif Pecar iz Sarajeva, osuđen deset godina, Hasib Bran-ković iz Višegrada osuđen devet godina, Hajrudin Serdarević poznanik iz ćelije 47, osuđen na osam godina robije, Alija Ima-mović iz Sarajeva sedam godina robije, Mustafa Jusufović pet godina robije. Sve su to bili mladići od dvadesetjednu godinu.

Sa Mustafom Jusufovićem sam išao u osnovnu školu u isti razred. Rastali smo se u julu 1939. godine i evo sada deset godina kasnije našli smo se u istoj ćeliji. Bio je to srdačan susret. Ko je mogao pomisliti 1939. godine da će poslije toliko dugog rastanka biti susret pod ovakvim okolnostima. Mustafa je dugo bio pod istragom sa Hasanom Biberom.

U slijedećoj grupi su bili Halid Trtak, đak srednje medicinske škole, dobio je trinaest godina robije, Mehmed Arapčić, takođe đak srednje medicinske škole, dobio je deset godina robije i Kemal Duvnjak srednjoškolac, dobio je osam godina robije. Iz vojnog zatvora su nam došli Atif Delalić iz Borca, mašinbravar, dobio dvanaest godina robije i Fehim Hadžiosmano-vić šest godina robije. Iz Visokog je došao Hamdo Hadžiome-rović, srednjoškolac, osam godina robije. Imali smo i tri mili-cionera Mlada Muslimana, sva trojica Hercegovci: Ahmed lopte, zatim Adem Gerin, vodnik, radio kao milicioner u Čelovini u zatvoru u Mostaru, dobio je trinaest godina, Ćamil Hodžić, dobio je osam godina robije.

Iako nisu imali nikakve veze u organizaciji, zajedno su suđeni moji prijatelji iz sobe 47: Osman Dobrača i haGz Mustafa Erkočević. Osman je dobio šesnaest godina robije a Mustafa sedam godina.

Sam je suđen Ahmed Resulović, službenik na željeznici. Dobio je dvanaest godina robije. Nešto kasnije nam je došao iz Foče Mujo Granov, osuđen devet godina robije. Brat mu je takođe bio Mladi Musliman, ali je otišao na društveno koristan rad sa kaznom od dvadeset sedam mjeseci.

Svi smo mi manje ili više prošli kroz torturu istražnog zatvora. Glad je učinika svoje, bili smo živi skeleti. Još uvijek smo nosili u sebi atmosferu istrage, pričali smo međusobno šapatom. Bojali smo se provokatora i cinkera. Grupu bravara je saslušavao isljednik T., čija je specijalnost bila da žrtvi veže ruke i noge, a zatim - kad je položi na pod - skače na stomak i prsa. Drugi isljednik je primjenjivao udarce cipelom u cjevani-cu. Jedan od ovih mojih prijatelja je pričao da je tokom islje-đenja zamolio isljednika da se napije vode. Isljednik je naredio da donesu flašu sa vodom. Dali su mu da pije. Morao je svu vodu popiti, a zatim ga je milicioner prihvatio za ruke na leđima, a isljednik mu gurao flašu u usta. Grlić od flaše je prodro duboko u grlo tako da je gubio dah i na trenutak gubio svijest. Neki su mi pričali da su stajali uza zid deset petnaest pa i dvadeset dana. Ahmed Tbpić mi je pričao da je petnaesti dan počeo halucinirati. Učinilo mu se da se nalazi na livadi, a u suret mu ide majka sa jelom. Čak je i govorio sa njom. Poslije tolikog stajanja pucali su krvni sudovi na nogama, a noge oticale kao direci. Većina je prolazila kroz "ledaru". U toj ćeliji, u podrumu, skidali su im odijela. Ostajali su samo u gaćama i košulji i pri otvorenom prozoru u zimskim danima, pa i proljetnim, osobito noću. Nekoliko njih je prošlo kroz mračaru, ćeliju vrlo malih dimenzija u koju se nije moglo ni leći ni sjesti sa ispruženim nogama. Kad su se otvarala vrata, pa dopirao mlaz svjetlosti, čovjeku se učini, da je potpuno oslijepio. Jedan od Mladih Muslimana je pričao da je ubačen u septičku jamu u zatvorskom podrumu. Fekalije su bile duboke l metar. U toj jami su se nalazili ogromni pacovi, koji su bijesno nasrtali na njega. Pričao mi je, da je to bio pravi užas, pakao, nešto što ljudska pamet ne može da shvati. Boravkom tu, od nekoliko dana, umalo nije poludio.

Tada sam saznao da su Hasanu Biberu vezali tegove na testise i sa tegovima je morao da hoda. Uvlačili su mu žicu u polni organ. Neki su morali da stoje na jednoj nozi satima.

U sobi 120 zatekao sam još jednog mog druga iz osnovne škole iz istog razreda u kojem smo bili Mustafa Jusufović i ja. Osuđen je zato što je u garderobi hotela "Evropa" pokušao da ukrade zimski kaput Rodoljuba Čolakovića. Dobio je četiri godine zatvora.

Nekoliko dana po našem dolasku u ćeliju nakrcalo se po pedeset ljudi. Ne samo da je bilo zagušljivo, nego je bilo nemoguće spavati na leđima - nije bilo prostora. Spavali smo postrance. Ako bi jedan ili dvojica htjeli da mijenjaju položaj, čitav red je morao da se pomjera. Po noći odlazak na zahod je bio gotovo nemoguć, pošto je postojala opasnost, da se na nekoga nagazi. Usljed ležanja na bokovima, i na lijevom i na desnom boku mi je koža strahovito otvrdla i postala rožnata. lb su postala bolna mjesta.

PRVI ROBIJAŠKI DANI

Mi Mladi Muslimani smo odmah organizirali zajedničku ishranu. Osnovali smo ekonomat. Šef ekonomata je bio Dže-vad a njegov zamjenik Atif Deialić. U ekonomatu su radila još dvojica. Sve pakete koje smo dobijali od kuće stavljali smo na jedno mjesto, a ekonomi su hranu razvrstavali i dijelili na jednake dijelove. To je bila prava bratska raspodjela. Solidarnost medu nama je bila razvijena do maksimuma. Povremeno smo izlazili na vanjske radove. Ako bi neko dobio na neki način hljeba nikad nije pojeo sam, nego je donosio u kolektiv. Divno je bilo gledati nas dvadesetak kako svi sjedamo za sofm, bilo da se radilo o doručku, ručku ili večeri. Iz našeg ekonomata smo izdvajali hranu i za neke robijaše koji nisu bili Mladi Muslimani, a bili su siromašni i rijetko su dobijali pakete od kuće, ili ih nisu nikako dobijali. Organizirana ishrana je tada bila veliki rizik, jer su nas cinkeri, kojih je sigurno bilo u našoj ćeliji, mogli prijaviti da se ponovo povezujemo. I pored toga, mi smo odlučili da istrajemo u zajedničkoj ishrani, sve dok ne pođemo u Kazneno popravni dom ili neko gradilište.

U početku se naš kolektiv sastojao samo od Zuhdije, Dževada i mene. Kako su novi Mladi Muslimani pristizali, kolektiv je rastao. Bilo je prijedloga da se zbog opasnosti od cin-kera podijelimo na dvije ili tri grupe. Svi ti prijedlozi su otpali i ostao je najispravniji i najradikalniji stav: ostati do kraja zajedno. Sada, kada poslije toliko godina pišem o ćeliji 120, s ponosom se sjećam našeg hrabrog držanja u tim teškim danima kušnje.

Teško se udubiti u tu situaciju u kojoj smo mi tada živjeli. Svježa su bila u nama sjećanja na istragu, na strašne torture kroz koje smo prošli. Iznad sviju nas, još uvijek je lebdio dah smrtnih presuda, koje su očekivali Omer, Hasan, Halid i Nusret. Zbog svega toga atmosfera je bila prenapeta. Naše fizičke snage su bile pri kraju. Svi smo zazirali od povratka u UDB-u i njene podrume. Mi smo bili svjesni da nam je sve ovo što smo zajednički radili, moglo tada biti pripisano u organi-zovanje. Jasno, bio je to apsurd, jer zajednička ishrana nije bila ništa drugo do bratska solidarnost. Sva je ćelija bila u teškoj psihozi. Stalno su nam milicioneri prijetili.

Druga važna stvar koju smo proveli u ćeliji 120 je vršenje namaza. Jedan kut sobe smo tako zaklonili od pogleda sa vrata, izgradivši zid od dušeka, da smo slobodno naizmjenice obavljali normalan namaz. Problem je bio abdest. Uzimali smo ga vodom iz konzerve. Posipali smo vodu jedan drugome. Gadilo nam se što je voda bila iz zahoda. Divno je bilo ujutro vidjeti kako dvadeset mladića čeka u redu da uzme abdest, da bi klanjali sabah.

Prali smo sude naizmjenično. Svaki dan su bila druga dvojica dežurni. U toku dana smo diskutovali o Islamu. Svaki od nas je pričao o svom doživljavanju istrage, o životu prije zatvora i o stupanju u organizaciju. Tad sam saznao za sudbinu Omera Kovača, đaka sedmog razreda Gazi Husrevbegove medrese. Imao je samo sedamnaest godina. J3io je član organizacije "Mladih Muslimana". U aprilu 1949. godine prehladio se i ležao u ambulanti Medrese. U krevetu je Omer čitao neko predavanje koje je štampala organizacija. Iznenada je upao u sobu direktor sa još jednim službenikom i zatekao Omera kako čita neki tekst kucan mašinom.

"Daj mi to što čitaš!" povikao je direktor.

"Ne dam" uzviknuo je Omer.

Tad je direktor srdito zaključao vrata, otišao u kancelariju i nazvao UDB-u da smjesta dođu. Omer je otvorio prozor i izbacio tekst u dvorište pored medrese. Agenti UDB-e su začas stigli i poveli Omera. Bolesnom kolega u sobi, Omer je rekao: "Poručite mom babi da će Omer umrijeti, ali neće progovoriti!" Odveden je u gradsku UDB-u u ulici Cemaluša (Sa-loma Albaharija). Tučen je i mrcvaren. Teško je obolio. Iznijeli su ga u sanitetska kola i otpremili u bolnicu. Tamo je umro. Pokopan je na Grlićića Brdu. Pošto nije bio suđen, njegovo tijelo je predato ocu. Imam i babo su mu klanjali dženazu pored tek iskopanog kabiira. Prije nego što će ga spustiti u mezar, otac ga je htio još jednom poljubiti. Otkrio je čefin sa Ome-rova lica. Cijela jedna strana je bila modra. Sa suzama je vratio čefin i spustio sina u kabur, a zatim sa imamom zasuo kabur zemljom.

Pričali su mi o strašnoj sudbini Hilme Muftića, studenta medicinskog fakulteta u Sarajevu. Usljed torture i drogiranja doživio je potpuni nervni slom. Njegova psiha je bila uništena. I dan danas Hilmo leži u duševnoj bolnici kraj Zagreba.

Adem Gerin, bivši milicioner, ujutro kad se začuje zveket kanti po hodnicima prvi ustaje i u šali nam dovikuje: "Ustaj bando!" Povremeno su nas počeli izvoditi izvan zatvora na manje radove, kao na primjer preseljavanja i nošenje namještaja službenicima MUP-a, cijepanje drva, istovarivanje i utovariva-nje uglja i tako dalje.

Jedno poslijepodne sviju nas ispod petnaest godina kazne, izveli su na kopanje temelja stambenoj zgradi na Grbavici. Kiša je lila kao iz kabla.

Prokisli i promrzli kopali smo zemlju za temelje i izvlačili civarama i "trogama". Kad je pao mrak radili smo pod reflektorima. Oko nas je stajalo dvadesetak mili-cionera. Vratili smo se kasno noću. Bili smo mokri do kože, premoreni i prljavi od blata. Nismo imali rezervnog veša, pa smo na mlakim radijatorima pokušavali da osušimo našu odjeću, lb poslijepodne i danas mi je u lošem sjećanju.

Nekoliko dana iza toga probudiše nas oko jedanaest sati navečer. Svi smo izašli na ulicu, osim doživotnjaka. Ulica JNA bila je blokirana na po desetak metara od vrata centralnog zatvora. Bilo je oko pedeset milicioner a koji su nas čuvali. Isto-varivali smo ugalj iz kamiona i unosili ga u podrume zatvora. Milicioneri su zabranjivali prolaznicima da nas gledaju. Lopatom sam ubacivao ugalj u podrum, kad pored mene prođe mladić u civilu. Imao je rubac svezan na glavi i držao je ruke u džepovima. Zviždukao je. Nesmetano je prošao kroz kordon milicionera i ušao u vrata zatvora, lb je bio isljednik koji me je isljeđivao koncem juna.

U bolnom sjećanju mi je ostalo istovarivanje vreća brašna iz kamiona pred centralnim zatvorom. To su bile vreće od 80 kg. Nekoliko zatvorenika se popelo na kamion i stavljali su vreće na zatvorenike koji su stajali u redu. Ispred mene u redu za vreće je bio Maso, moj drug iz osnovne škole. Postavljaju Maši vreću na leda a on odmah padne na ulicu. Dolazi Esad i on pada pod vrećom, vreća ga poklopi. I Maso i Esad se pre-vijaju od bolova u leđima. Dolazim ja na red stavljaju mi vreću. Učini mi se kao da mi nešto puče u prsima. Teturam sa vrećom od zida do zida hodnika i sručim se u skladište zajedno sa vrećom. Slijedeći koji dolaze, padaju pod vrećom ili se teturajući dovlače do skladišta. Neko od milicionera pozva upravnika V. G. i on naredi da se obustavi istovar. Vjerovatno se bojao da će biti teško povrijeđenih, što bi se moglo okvalifikovati kao zloupotreba zatvorenika. Izgladnjeli, izmršavjeli robijaši nisu bih* u stanju da nose vreće od 80 kg. Mene su prsa i leđa iza toga boljela nekoliko dana.

Jedno jutro su Maso i Esad otkrili da jedan robijaš osuđen na doživotnu robiju ujutro dostavlja cedulje milicioneru. Pročitali smo cedulju. On je prijavljivao neke iz sobe da su imali nož, da su razgovarali o UDB-i i tome slično. Esad i Maso su pričali da već deset dana oni sumnjaju na njega. On je vršio funkciju sobnog starješine. Odlučili smo da ga smijenimo. Predloženo je nekoliko kandidata za tu funkciju. Osnovali smo izbornu komisiju. Kape su nam bile glasačke kutije. Kod svake kape je bio po jedan čuvar. Glasači su dobili po jedno zrno graha koji je bio dio inventara ove sobe. Njime se gatalo i igralo miče. lb su bili pravi demokratski izbori. Najviše glasova je dobio Šerif, hrvatski oružnik, dvanaest godina osuđen. Bio je vrlo čestit i pošten čovjek. Mi Mladi Muslimani smo dali njemu svoje glasove.

U ćeliji smo jednom prikazivali kratki šaljivi skeč. Glavni glumac i režiser je bio Maso, pošto je on bio glumac Narodnog pozorišta u Sarajevu. Glavnu žensku ulogu je igrao Hamdo Hadžiomerović. Improvizirali smo neku suknju, namazali ga crvenom olovkom po licu, a na glavu je stavio neki šešir.

Po noći mi je moj susjed Rade pričao o teškim danima života u šumi. Jedanput su došli vojnici KNOJ-a do same zemunice. Rade, koji se nalazio u zemunici, čuo je njihov razgovor i bat čizama. Svi u zemunici su ušutjeli. Niko se nije smio nakašljati. Zagasili su vatru u ognjištu. Da su napravili i jedan propust, bili bi otkriveni.

Za mene je bilo vrlo indikativno to da svi ljudi mogu biti dobri, samo ako to i žele. U našoj ćeliji, pri tolikoj gužvi, iako smo bili gladni i izmučeni, vladao je potpuni mir i sklad. Treba imati na umu da nas je bili svih dobnih uzrasta, religija, narodnosti i različite idejne pripadnosti, kao i djela zbog kojih smo osuđeni. Ovakav suživot među nama, pa i prošla druženja u ćelijama (izuzetak su revidirci informbiroa) uvjerili su me da je potrebno vrlo malo, da medu ljudima bude mir, tolerancija i sklad. Rade, koji je bio osam godina u šumi, sjedio je do mene mjesec i pol dana i nikada se nismo porječkali, naprotiv, čak smo se dobro slagali. Posmatrao sam ustašu iz crne legije, Karla, kako tolerantno kontaktira sa četnicima, a bili su u različitim bojnim redovima. Zajednička patnja nas je sve zbližila.

Početkom decembra, u noći kad smo već bili legli, otvo-riše se vrata i ključar upali svjetlo. Na vratima je stajao mili-cioner i major milicije. Njega nismo viđali u zatvoru. Odavao je utisak pijanog čovjeka.

"Koji su od vas Mladi Muslimani neka dignu ruke" - upita. Mi dignemo ruke.

"Zar vas je toliko? Kolike su vam kazne?" I kad smo mu odgovorili on je samo uzvikivao "Oh, oh".

"E, pa sad glođite ove zidove i truhnite u ovom memu. Čemu se vi uopšte možete nadati, u šta uzdati?"

A Hasib Branković, kao da je pogađao naše misli, u ime svih nas odgovori: "Mi u Boga vjerujemo!"

U novembru je bila obavijest preko štampe (mi smo mogli kupovati novine u ovoj ćeliji) da je počelo suđenje grupi sovjetskih građana, koji su optuženi za špijunažu u korist Sovjetskog Saveza. Čitajući o procesu, primijetio sam jedan ograđeni pasus unutar teksta. U njemu je pismo jednog sovjetskog građanina, koji je trebao biti suđen. U tom pismu se on zahvaljuje organima UDB-e na lijepom postupku prema njemu u toku istrage i obavještava rodbinu da će počiniti samoubojstvo svojom slobodnom voljom. Ispod pisma sud izražava žaljenje zbog njegovog postupka.

DOLAZAK NA GRADILIŠTE BROJ 5

13. decembra ujutro u našu ćeliju uđoše upravnik, njegov zamjenik Slavko i Muhamed Nožić, sa nekoliko milicionera. Slavko je prozivao nas koji smo osuđeni na manje od petnaest godina robije.

"Spremite stvari. Idete na gradilište broj 5." Svi mi prozvani pokupismo stvari. Od naših Mladih Muslimana ostade u ćeliji samo Osman Dobrača. Iz susjednih ćelija su pristizali još neki osuđenici, tako da se formirala mala kolona. Gradilište broj 5 je bilo u susjedstvu. U Radićevoj ulici su se gradile stambene zgrade sa lijeve i sa desne strane. Blok blizu Centralnog zatvora je bio uglavnom gotov, preostali su bih" još samo unutrašnji radovi. To su bile trokatnice, jedna uz drugu. Sa druge strane su počinjali zemljani radovi - iskopi temelja. Prostor između je bio zatrpan građevinskim materijalom: opekom, armaturnim željezom, pijeskom drvenim gredama, daskama, crijepom itd. Na uglovima gradilišta su postavljene stra-žarske kule.

Kad smo izašli van zgrade Centralnog zatvora zapahnuo nas je svježi zimski zrak. Snijeg je padao. Gledao sam lica svojih drugova. Sva su bila preblijeda. Posebno se isticala bljedoća kao kontrast licima zatvorenika koji su već duže na ovom gradilištu. Kroz naša lica izbijala je sva naša patnja i sve naše muke koje smo preživjeli.

Svrstavaju nas u jednored u krugu gradilišta. Počinje prozivka i brojanje, zatim jedan po jedan ulazimo u kancelariju-baraku, gdje dajemo osnovne podatke o sebi i o visini kazne. Smjestili su nas u veliku baraku. Desno i lijevo su takozvane "palače", na dva sprata. Naša grupa je dobila smještaj na gornjim palačama, blizu vrata. Na sredini je ogromna peć o kojoj dvojica robijaša vode brigu. Oni donose drva, ugalj i lože. Zuhdija, Dževad i ja smjestili smo se jedan uz drugog. Hrana je u odnosu na Centralni zatvor mnogo bolja. Ovdje smo dobijali po 60 dkg hljeba a u Centralnom smo do-bijali po 40 dkg. Ručak i večera su ovdje obilniji i kvalitetniji. Tu prvu noć nas trojica smo proveli komentarišući sve što smo preživjeli od dana hapšenja. Odlučili smo da nastavimo sa namazom, ali opet ležeći i sjedeći zadubljeni u misli. Nismo ovdje poznavali situaciju. Bojali smo se cinkera. Prvi poznanici nam pričaju da cinkera ima mnogo, naročito među kriminalcima. Sve prijavljuju. Na osnovu njihovih prijava mnogi su sa gradilišta vraćeni u UDB-u. Pri ponovnom povratku na gradilište bili su preplašeni i nisu

htjeli ni sa kim da razgovaraju. Ponovni boravak u UDB-i ostavio je na njih duboki trag. Toga me je bilo najviše strah. Na večer i u jutro vrši se prebrojavanje. Ustajanje počinje sa znakom udarca željeznom šipkom o metar dugu šinu, koja je visila o jednoj gredi. Primitivno sredstvo, ali se daleko čulo. Prvu veče sam jeo puno i pretjerao. U noći su me probudili bolovi u stomaku. Povraćao sam i dobio proliv. Sam sam sebe kritikovao. Zar sam zaboravio dizenteriju i patnje sa njom. Kako mi nije bila na pameti i Stankova priča u ćeliji 36 o sremskim seljacima. Ujutro sam smješten u ambulantu - stacionar, lb je u stvari bila mala baraka sa dva reda palača. Pio sam samo čaj i jeo suhi hljeb.

FIZIČKI RAD NA GRAĐEVINI

U toku suđenja Mladim Muslimanima, pred suđenje i poslije suđenja sva štampa i radio su nastojali da nas prikažu u najgorem svjetlu. Nazivani smo agentima zapadnih imperijalista, agentima GESTAPO-a, nazivani smo teroristima, šovinistima i tako dalje. Ta propaganda nije ostala bez efekta.

Pored toga, optuživali su nas da želimo osvojiti vlast. To je bio apsurd pod uslovima pod kojima smo mi živili. Međutim, i pored njihovih optužbi mi nismo ni pomišljali na vlast, mi smo se borili samo za ljudska srca. Zbog svega toga, laži i podvala kad smo došli na gradilište naišli smo na vrlo hladan prijem kod ostalih zatvorenika. Međutim, dan po dan mi smo svojim primjernim ponašanjem i u razgovorima uspjeli da za vrlo kratko vrijeme razbijemo tu zlu propagandu o nama. Dokazivali smo istinu o nama, ko smo mi Mladi Muslimani. I tako je postepeno, ali sigurno, nastao preokret. Ljudi su nas zavoljeli bez obzira kojoj su nacionalnosti i ideologiji pripadali. Sklopili smo velika nova prijateljstva.

Raspoređen sam u radnu brigadu. Vođa brigade bio mi je Ahmed Tbpić. Sa mnom je bio i Zuhdija. Bilo je divno raditi sa Ahmedom. On Zuhdiji i meni kaže: "Ja ću na vas vikati "Požurite! Naprijed! Udarnički! Ne stojte!" A vi uzmite po jedno malo prozorsko krilo, pa ga nosajte kao da ste u velikom poslu." On je na nas vikao, a mi smo nosali krila u krug, u zgradu i iz zgrade, po dvorištu. I tako je to trajalo desetak dana.

U zgradi smo imali jednu prostoriju u koju se moglo doći samo preko drvenih ljestvi. Kad bi pao mrak Ahmed, Zuhdija i ja popeli bi se u sobu povukli sebi stepenice, tako da niko više nije mogao nama doći. U uglu smo imali gomilu drva-ot-padaka od tesarskih radova. Grijali smo se i pričali sve do "zvona" koje nas je pozivalo na počinak. Tih zimskih dana mi smo radili od 6 ujutro do 10 navečer sa pauzom preko podne od pola sata. Kasnije su Zuhdiju i mene prebacili na prosijavanje pijeska. Radili smo pored Obale.

Kroz tarabe, koje su bile loše napravljene, mogli su se vidjeti prolaznici. Gledali smo đake kako se kući vraćaju iz škole. Primicala se nova godina 1950. Snijeg je propadao. Prava, lijepa sarajevska zima.

Zuhdija mi je pričao o Foči 1941. godine. Ušli su četnici u decembru i počeli pokolje nad muslimanskim življem. Provaljivali su u kuće, pljačkali i otimali novac, nakit, zlatninu, silovali. Zuhdijin otac, Zuhdija i još deset petnaest ljudi sklonili su se u prosjek između dvije kuće. Četnici su dolazili i pretraživali kuće ali nikad ih nisu otkrili. Ukućani su uvijek govorili na četničke upite da su muškarci pobjegli prema Metaljki. Bila je ciča zima, smrzavali su se, mučili glađu. Tiho su govorili, a niko se nije smio zakašljati, jer uvijek su tu mogli biti četnici i otkriti ih.

Iz te njihove prostorije, skloništa vidio se fočanski željezni most. Svaki dan su četnici dovodili žrtve i klali ih. Tako je Zuhdija mogao da vidi i kadiju Djelana kad su ga zaklali. Objesili su ga za noge o most tako da je glavom visio prema dole.

Zuhdija ga je prepoznao po džubi, koje je uvijek nosio.

Na njega je bolan utisak ostavila i tragedija porodice Isa-nović. Oca porodice su uhvatili četnici i poveli da ga zakolju.

Doveli su ga do samog mosta, on im se otrgao i počeo da bježi.

I upravo kad je mislio da je uspio, naleti na četničku patrolu.

Uhvatili su ga, sakupili gomilu drva i svezanog su ga položili na tu gomilu, koju su onda mzapalili. Prisilili su njegovu ženu i sasvim malu djecu da gledaju, kako im muž i otac gori i kako u teškim mukama umire. Stravičan je to bio prizor. Kad su partizani ušli u Foču, Zuhdija i ostali su izašli iz skloništa. Posjetio je i most na kojem se odvijala tragedija Muslimana. Sav je most bio crven od krvi nevinih ljudi. Led debeo 30 - 40 cm na mostu bio je obojen krvlju. Sa mosta su se mogli vidjeti zaklani ljudi bačeni u Drinu koji su sleđeni u vodi, bili u stojećem položaju.

Zuhdijini roditelji su kasnije otišli u Bosansku Gradišku. Otac mu je umro, a majka ostala sa sestrom. Poslije rata vratili su se u Foču. Zuhdija je počeo da studira agronomiju u Zagrebu. U zimu početkom 1948. godine došao je kući da posjeti majku. Bio je tu nekoliko dana. Noć uoči polaska u Zagreb upravo kad su večerali kod kuće, čuo je kako ga neko zove sa sokaka. Pošao je da vidi ko ga traži. Odjednom je osjetio strahoviti udarac u glavu i pao je u nesvjest. Sva mu je glava bila krvava. Tek za pola sata je došao svjesti. Saznao je kasnije da su ga mjesni skojevci htjeli likvidirati.

Sjećam se, kad je došao u Zagreb u menzu u Mihano-vićevoj ulici, sva mu je glava bila umotana u zavoje. Po snazi udarca pravo je čudo da je ostao živ.

Poslije je Zuhdija morao ići u bolnicu na povremene preglede.

U razgovoru su nam sati tekli. Zaboravljali smo na vrijeme. Trgnuli bi se samo kad bi čuli znak "zvona", za ručak i večeru. Ponekad, zbog zime, zapalili bi malu vatru u tek iskopanoj jami za temelje i tu bismo se grijali. Ja sam Zuhdiji pri-^čao o tragediji porodice Batotić iz Čajniča.

U decembru 1941. godine dvojicu braće Batotića, Dedi-bega i Mustajbega, uhapsili su četnici. Tad su obadva mogli imati preko sedamdeset godina. Dedibega su potkovali konjskim potkovama na tabane i dlanove, stavili mu samar na leđa, stavljali su mu ular u usta i jahali ga. Sve je to gledao njegov brat. Smjenjivali su se u jahanju, pjevali su i urlali. Pri tom su ispijali rakiju iz flaša. Htjeli su i Mustajbega, da potkuju ali nisu imali čime. Obadvojicu su zaklali u isto vrijeme.

Spomenuo sam Zuhdiji ranije slučaj iz Počitelja u vezi sa mojim rođakom. lb ga je interesovalo.

Nekome u vlasti u Čapljini bila je potrebna dramatična afera, kako bi uklonili nekoliko vrijednih ljudi iz Počitelja i Ta-sovčića. Smislili su paklen plan: U Počitelju je tada živio demobilisani obavješatajac dvadesetdevete divizije, koji je redovno izvještavao o političkoj situaciji u Počitelju i okolini. Dvojica oficira OZN-e, koji su bili na službi u Čapljini, kao i njihova sekreatrica, krenuli su jedne vjetrovite kišne jesenje noći u Počitelj. Bila je 1946. godina na izmaku. Tamo su pošli do dvojice svojih doušnika. Nisu dolazili do njihovih kuća, nego su ih ugovorenim znakom pozvali. Ovi su im se priključili i onda su sve petoro pošli do jednog malog zaseoka na brdu iznad Počitelja, gdje je stanovao taj obavještajac. Kad su došli njegovoj kući opet se nisu približavali nego su ga zvižducima i imenom zvali. Nisu htjeli da ukućani znaju ko ga traži. Obavještajac je izašao van i našao se sa ovom grupom. Rekli su mu da idu na jedan važan zadatak. Šutke su krenuli kraticom prema Tasovčićima. Na ulazu u to selo Italijani su izgradili armirani betonski bunker, koji je tu i poslije rata ostao. Obavještajac je išao prvi u koloni. Neko od ovih oficira iznenada je udario obavještajca po glavi šmajserom. On je pao, ali nije izgubio svijest. Pošto je bila mrkla noć i ništa se nije vidjelo, on je začas navukao šinjel preko glave. Službenica OZN-e je pucala pištoljem u glavu. Međutim, nije pogodila direkno u glavu nego u ruke koje su podigle šinjel. Opalila je još nekoliko rafala u njegovo tijelo. Ovaj mladić se je napravio, kao da je mrtav. Prihvatili su ga za noge i ubacili u bunker, a zatim se žurno razišli. On, čim je čuo da su oni otišli izvukao se iz bunkera i počeo je puzati prema kući. Imao je nekoliko rana na sebi i postepeno je krvario. Kad je prišao kući, više nije imao snage da puže i počeo je dozivati u pomoć. Njegovi ukućani su čuli poziv i sakrili ga u kuću. Neko od rodbine je odmah otišao u Mostar, da prijavi štabu divizije čitav slučaj. Odmah su došla sanitetska koia i odveli ga u Mostar, a zatim u Beograd. Kasnije, preko jednog starog člana partije saznalo se za čitav scenarij, koji je OZN-a u Čapljini pripremila. Oni su htjeli da povedu istragu povodom ubistva tog obavještajca i da optuže sve one koji im nisu bili po volji, tzv. reakciju ili tzv. protivnarodne elemente. Medu tom reakcijom bio je na spisku i moj rođak iz Počitelja. Ali, desila se nevjerovatna stvar: obavještajac je ostao živ i čitava stvar je izašla na vidjelo. Sve troje oznaša su premješteni iz Čapljine bez nekih posljedica. Moj rođak mi je više puta kasnije ponavljao da ga je samo spasila materina dova upućena Allahu i ništa drugo.

Zuhdiji sam pričao o strašnim događajima 1941. kad su nedužne stanovnike sela Prebilovac kod Čapljine ustaše jedne noći pokupili i bacili u jamu kod Šurmanaca. Hvatali su žene i djecu i starce. Tako su bacili u jamu starog Mihu Toholja, starca od devedeset godina.

U blizini naše kuće je jedna visoka zgrada. Na njoj je natpis "Vila Rifka". Vlasnik te kuće bio je Židov Baruh. Tu je živio sa ženom i kćerkom. Jedne jesenje noći 1941. došli su Nijemci, ubacili ih u kamione i otjerali ih u logor. Pošto je bila lijepa noć još dugo se čuo vrisak djevojke. Moja mati je plakala jer ih je dobro poznavala, bili su veoma prijatni ljudi i mirne komšije. Samo zločinački um se je mogao odlučiti da im oduzme živote.

Tako su dani prolazili. Zuhdija i ja smo ulazili u kolotečinu robijaškog života. Mislili smo: samo da ovako ostane do kraja kazne...

Stomak mi se već privikao na bolju hranu. Mi kupatila nismo imali pa smo se kupali u podrumu nedovršene zgrade. Prozori na podrumu su bili otvoreni. Hladno je bilo gotovo kao vani. Pozajmili bi kantu iz kuhinje, grijali vodu i tako se kupali.

Šišali su nas do nule. Posipanje DDT praškom oslobodilo nas je ušiju i buha, tog strašnog balasta i more. Dani rada na prosijavanju pijeska ostali su mi u lijepom sjećanju, a posebno razgovori sa Zuhdijom. Uvijek smo bili na oprezu da neki cinker ne bi čuo naš razgovor. I

najmanja riječ sumnjiva za cin-kera mogla nas je odvesti ponovno pod istragu. U susjednoj baraci, do naše, jedno veće su se čuli strašni krici. Dugo nije trajalo, brzo su utihnuli. Ujutro smo saznali da su neki robijaši premlatili cinkera. Uhvatili su mu u džepu papir u kojem su bile napisane dostave o razgovorima koji su se vodili u baraci.

U susjedstvu mojih roditelja stanovala je sestra građevinskog tehničara Mihajla Prpića, koji je bio šef našeg gradilišta. On je bio osuđen godinu dana. Pošto je odležao kaznu ostao je da radi na gradilištu kao slobodan građanin, lb je bio divan čovjek. On je obećao mojim roditeljima da će mi pomoći. I stvarno, vrlo brzo me je pozvao u kancelariju da pregledam građevinske knjige i dnevne tehničke izvještaje. Sto mi je bio pored velike limene peći. Vatra je pucketala. Povremeno sam ubacivao drva. Poslije snažne zime i rada napolju ovo je bio pravi raj.

U tom razdoblju bila je na snazi direktiva uprave zatvora da mi Mladi Muslimani moramo raditi na najtežim fizičkim poslovima. Mihajlo me je i pored te zabrane smjestio u kancelariju, čime se izložio riziku. Međutim, cinkeri nisu mirovali. Neko prijavi upravi zatvora da ja radim u kancelariji. Odmah je iz Centralnog zatvora došao komandir Miloje. Poznat je bio kao veoma opak i surov prema zatvorenicima. Naredio je, da me izbace iz kancelarije i vrate na težak fizički posao. Mihajlo je ukoren. Meni se izvinuo ali ja sam to primio sasvim lahko i rekao sam da to nije ništa. Zahvalio sam mu se na dosadašnjoj pomoći.

Komandir Miloje odredio je, da guram ogroman kameni valjak dužine 1.5 m i promjera l m po osnovi. Taj sam valjak gurao sa jednog kraja dvorišta na drugi i obrnuto.

Ovo dvorište se nalazilo uz objekte koje smo zidali. Valjak sam morao da guram od 6 sati ujutro do l sat popodne i onda od dva sata do deset sati naveče. Ruke su mi se smrzavale pošto nisam smio navući rukavice. Tih dana je temperatura dostizala -20°C pa se je i valjak ledio.' lb sam nazvao Sizifovim poslom. Moj rad je kontrolisao milicioner, koji je stajao pored mene. Miloje bi ponekad navratio da prekontroliše moj rad. Kad je vidio kako kotrljam valjak zadovoljno se cerio, "bod-reći" me: "Samo naprijed". Zamrzio sam ga i prozvao Ebu Džehl. Taj moj rad u stvari nije imao nikakvog smisla jer sam valjak gurao po betoniranom dvorištu. Njegov je cilj bio da me obezvrijedi i ponizi. Teško je čovjeku kad vidi da nešto radi, a rad je potpuno beskoristan. Iznuren i promrzao dolazio sam u baraku. Primicao se kraj februara. Na tom poslu sam ostao deset dana. Dok sam bio na tom radu jednog jutra mi priđe hafiz Erkočević i reče mi da za mene ima dobre vijesti. Klanjao je Istiharu namaz i u snu vidio znak koji mu je rekao da ja u zatvoru neću odležati više od dvije godine.

Vjerovao sam u hafizove riječi ali sam se bio i pomirio da ću odležati punu kaznu.

RAD VAN GRADILIŠTA BROJ 5

Koncem desetog dana mog rada na guranju kamenog valjka dođe Mihajlo Prpić i reće mi da ostavim taj kamen. Uvrstio me je u radnu brigadu koja je uređivala prostor oko Šumarskog fakulteta. I Zuhdija je bio uvršten u tu brigadu. Bilo nas je ukupno pet. Šef brigade je bio neki Kemo, osuđen šest godina robije, zbog navodne pronevjere. Još se sjećam Ante Pavlovića osuđenog na tri godine zbog neprijateljske propagande. Bio je pun duha i vedrine. Cijelo vrijeme dok smo radili zajedno šalio se je. Treći je bio Vojo, četnik osuđen dvanaest godina radi učešća u četničkim jedinicama. Pričao mi je kako su četnici teško stradali u maju 1945. godine na Zelengori. Ovaj rad na Šumarskom fakultetu bio je vrlo lagan. Ujutro smo radili po

nekoliko sati, zatim išli na ručak i ponovno se vraćali na rad. Kopali smo neke manje kanale i urdivali dvorište. Niko nas nije forsirao. Pošto je bila ciča zima, često smo ulazili u baraku i grijali se. Milicioneri koji su nas čuvali bili su vrlo dobri prema nama.

Tu je bilo nekoliko djevojaka osuđenih zbog kriminala. One su čistile baraku. Pričale su nam da je grupa Mladih Muslimanki osuđena na po dvadesetsedam mjeseci na tzv. "Društveno korisnog rada". Ta kazna se nije evidentirala u sudskim dosijeima i smatralo se je da takve osobe nisu ni kažnjavane. Isto se desilo i sa oko 700 - 800 Mladih Muslimana za koje je također ocijenjeno da njihov prestup nije za sud. Godine 1949. donesen je taj propis o društveno korisnom radu, po hitnom postupku, i to najviše zbog informbiroovaca i Mladih Muslimana. Mlade Muslimanke su otpremljene u sjevernu Bosnu, u Kopanicu kod Brčkog. Mladići su otpremljeni u radni logor Ri-lić kod Bugojna.

Suđenja Mladim Muslimanima su bila u Tuzli, Banjoj Luci, Mostaru i Sarajevu. UDB-a je ocjenjivala koga će uputiti na sud a koga na društveno koristan rad.

Kemo, Ante i Vojo su voljeli popiti rakije. Milicioner je bio vrlo popustljiv i to je tolerisao. Svaki dan njih trojica su kupovali rakiju u jednom bifeu kod Skenderije. Na poslu su pomalo pijuckali. Kemo se jedanput toliko napio da smo se svi zabrinuli kako ćemo proći pored straže, a da se to ne primijeti. Milicioner se također bio prepao. Da bismo zaštitili milicionera mi smo odlučili da kažemo da on o tome pojma nema, a da je Kemo flašu rakije našao u baraci, lb sve pod uslovom ako Ke-mu uhvate da je pijan. Kad smo pošli kući bio je već duboki mrak. Dvojica su držali Kemu ispod ruku i sve je sretno prošlo.

Počeo sam dobivati posjete od kuće. Nastojao sam da majku razvedrim i ohrabrim. Tad sam saznao da su uhapšeni moji bliski rođaci, braća Ešref i Midhat Badnjević zbog Rezolucije Informbiroa. Ešref je bio jedno vrijeme ambasador u Kairu. Tad je ta ambasada vršila službu za čitav Bliski istok. Po dolasku u Beograd, postao je pomoćnik ministra za vanjske poslove. Otišao je na Goli otok i tamo prošao kroz strašnu torturu. Midhat je bio politički komesar divizije. Ubijen je pod istragom. Zvanično objašnjenje je bilo da se je objesio. Veoma mi je bilo žao obojice jer sam sa njima, sa njihovim sestrama i sa njihovom braćom bio vrlo blizak. Ešrefova i Midhatova majka je bila sestra mog oca.

Početkom marta završen je jedan dio unutrašnjih radova u stambenoj zgradi pa smo preselili u nju. Kad je rušena stara baraka stotine miševa je bježalo. U jednu sobu smo se smjestili Zuhdija, Dževad,hafiz Erkočević i ja. U sobi su bile postavljene dvostruke "palače". Imali smo na sredini sobe malu pećicu i ložili je drvima. U zgradi je osnovan zidarsko-tesarski kurs u večernjim satima nakon radnog vremena. Naš "cimer" Hasan Vatrić, tesar na grdilištu, osuđen osam godina i pohađao je kurs.

Nastavnik na kursu je govorio kako je Zemlja okrugla i kako se vrti oko svoje zamišljene osi. Hasanu je to bilo čudno: kakva to može biti osovina oko koje se vrti Zemlja.

Objasnio sam mu da je stvarno Zemlja okrugla i da se vrti oko svoje zamišljene osi. Ni završio nisam rečenicu a sa gornje palače me napade neki poluhodža po imenu Danijel, osuđen godinu dana zbog protivljenja skidanju žara.

"Laže ko pas, ko kaže da je zemlja okrugla. U Kur'anu azimušanu stoji: "More je, a na moru riba, na ribi tepsija, na tepsiji vo, a na volovom uhu zemlja, kad muha oko volovog uha poleti, vo zatrese uho i zemlja se zatrese" - siktao je sa palače Danijel. Ja sam rekao: "Moj efendija,

to što kažeš nije istina i to ne piše u Kur'anu, to su priče." Nikad više nije sa mnom ni riječi progovorio. Prestao me je pozdravljati.

Pred kraj radova na uređenju dvorišta Šumarskog fakultet obavijestio sam svoju porodicu preko jednog zatvorenika koji je išao kući da me mogu posjetiti kod Šumarskog fakulteta. Očekujući posjetu, napisao sam jedno pismo u kojem sam izložio ciljeve pokreta "Mladi Muslimani" i moju radost što trpim nevin za jednu pravednu stvar. Molio sam oca i majku da se ništa ne sekiraju i da budu potpuno spokojni. U večer slijedećeg dana majka mi je došla. Sastali smo se iza barake. Dao sam joj to pismo. I upravo kad smo pričali vidje nas milicioner i napade nas oboje. Meni je prijetio da će me poslati pod istragu. Majka ga je molila da me ne kažnjava. Milicioner je oklijevao, ali me ipak nije prijavio. Imao je nešto dobro u svom srcu. Sreća da majkinu tašnu, u kojoj je bilo pismo, nije pretraživao.

DOŠLO JE PROLJEĆE

Prvo proljeće na robiji 1950... Sva je priroda živnula. Oko nas su samo zidovi od cigli, armirani beton, gomile šljunka i pijeska. Gledamo sa gradilišta padine Trebevića. Bašče su počele zeleniti. Te 1950. godine proljeće je došlo ranije. U meni se budio neki optimizam, vedrina i nada da će sve biti dobro na kraju, ako Bog da.

Dobili smo siva robijaška odijela sa brojevima na leđima i okrugle kape, "kolutače", kako smo ih zvali. Dževadu, Zuhdiji i meni su snižene kazne jer je po obrazloženju Višeg suda kazna bila previsoka s obzirom da se nije moglo utvrditi, da je zagrebačka organizacija djelovala kao teroristička.

Pošto su radovi počeli da se razvijaju intenzivnije, stigla je velika grupa robijaša iz KPD Foča, kao ispomoć. Upoznao sam tada Zdravku Miloševića, osuđenog u jesen 1945 godine, na šest godina robije u grupi "Križara", sa svećenicima Šlafhau-zerom i Čondrićem na čelu. Oba su osuđena na smrt strijeljanjem i kazna je izvršena. Ni ta grupa nije imala ni jedno krivično djelo terorizma. Ipak su kazne bile drastične. Zuhdija i ja smo se sa Zdravkom jako sprijateljili i sve do mog odlaska bili smo stalno zajedno. On je proveo jedno vrijeme u KPD Stolac kada je tamo vladala velika glad. Mnogima je bilo zabranjeno primanje paketa sa hranom. U Zdravkovoj grupi bio je i jedan sredovječni čovjek koji je teško doživio tu glad u Stocu. Strah da ponovno ne ogladni natjerao ga je da je uvijek sa sobom nosio punu kutiju suhog prepečenog hljeba. Nikada se od njega nije rastajao. Čuvao ga je kao najveću dragocjenost.

Zdravko mi je pričao o svom dobrom drugu Zvonimiru Debi, koji je zajedno sa Zdravkom suđen na sedam godina robije. Kad su u Foči vršili pretres stvari osuđenicima, našli su kod Zvonimira molitvenik. Oduzeli su mu ga. On je strahovito reagirao i tražio da mu se vrati. Međutim, o tome nisu htjeli ni da govore. I pored strogog režima, Zvonimir im je rekao: "Možete mi oduzeti molitvenik, ali ga nikad ne možete iščupati iz mog srca."

Na gradilištu sam upoznao dvojicu Mustafa, jedan je bio suđen jednu i po godinu zbog manjkavosti u radu preduzeća, a drugi je suđen kao politički krivac na šest godina robije. Oba su bila oženjena. Prvi Mustafa, o kome sam govorio, imao je malog sina od godinu dana. Čim je osuđen, žena je povela brakorazvodnu parnicu. Tada su se davali razvodi bez ikakvog problema i procedure ako je muž bio osuđen preko tri godine i bio politički zatvorenik. Pošto kod ovog Mustafe to nije bio slučaj, parnica se rastegla. Na kraju, ipak je došlo do pomirenja.

Ovaj Mustafa je volio svoju ženu i dijete. Meni se jadao kako čitave noći ne spava. Sve je to teško preživljavao.

Međutim, drugi Mustafa, koji je bio politički zatvorenik i osuđen preko tri godine nije mogao da zadrži brak. Već na prvoj raspravi je došlo do razvoda. Bio je ogorčen na takvu vjernost.

Za vrijeme mog boravka u zatvoru susreo sam mnogo slučajeva gdje su žene napuštale muževe. Ipak, bilo je i svjetlijih likova. Zdravko mi je pričao o jednom svom prijatelju, mladiću, ustaši iz crne legije, koji je bio osuđen na petnaest godina robije. Imao je djevojku u Sarajevu. Po osudi ona mu je poslala pismo u Zenicu. "Ne deset, petnaest ili dvadeset godina da ću te čekati nego bih te čekala i kad bi bio osuđen na doživotnu robiju. Moja ljubav nema granica. Bog je nju usadio u moje srce i niko i ništa neće je moći istrgnuti iz njega", pisala je ta vjerna djevojka.

Osnovan je projektni biro MUP-a na našem gradilištu. Šef biroa je bio inž. Grgić iz Zagreba. Povijest njegovog hapšenja i osude je bila vrlo zanimljiva. Upućen je iz Zagreba 1947. godine na izgradnju Fabrike celuloze u Prijedor. S njim je tada radio građevinski tehničar Vukadin iz Beograda. Pošto je armirano-betonska konstrukcija bila veoma komplikovana, za izradu oplate bili su potrebni vrsni tesari. U građevinskim normama koje su tada bile u upotrebi, nije bio tačno određen broj norma-časova za objekte kakvi su se gradili u Fabrici celuloze. Bile su moguće samo ocjene utroška norma-časova između dvije stavke, jedne koja je davala povoljniji broj časova za one koji bi radili na objektu i druge koja bi radnike teško oštetila pri isplati njihove zarade. Tesari iz Zagreba, koje je doveo inž. Grgić, pristali su da dođu u Prijedor, samo pod uslovom da im se isplati broj norma časova za koji su oni smatrali da je realan, a to je gornja stavka. Bez tih tesara došla bi u pitanje dalja izgradnja fabrike. Grgić je pristao na njihove zahtjeve. Godine 1948, godine koja se smatra godinom hajki, kad su se izmišljali neprijatelji i svuda tražili saboteri, neki tehničar Pri-jedorčanin optuži inž. Grgića i njegovog pomoćnika Vukadina da pogrešno isplaćuju radnike i da time vrše sabotažu. UDB-a je to jedva dočekala, Grgić je osuđen na osamnaest godina robije, a Vukadin na sedamnaest godina. Oba su došla na naše gradilište. Kasnije im je Viši sud snizio kazne na osam i sedam godina. Mihajlo Prpić je mene i Zuhdiju zaposlio u birou. To je do tada bilo najljepše mjesto u zatvoru na kojem sam radio. Zuhdija je radio u računovodstvu, a ja u tehničkom odjelu.

Radovi na bloku zgrada bili su u punom jeku. Završavao se čitav jedan niz zgrada i pripremao za useljenje. Postavljali su se podovi, bojili se stanovi, postavljali prozori i vrata. Stigla je velika grupa zatvorenika iz Zenice. S njima su došla trojica Mladih Muslimana: Esad Karabeg iz Mostara, osuđen na procesu u Mostaru na 15 godina robije. Studirao je veterinu u Zagrebu. Safet Tbkić student orijentalistike u Beogradu, osuđen na dvadeset godina u procesu Mladim Muslimanima u Tuzli. Treći je bio Omer Nakičević također student orijentalistike u Beogradu, osuđen kao i Safet na dvadeset godina robije na procesu u Tuzli. Tada je u Tuzli palo šest kazni po dvadeset godina.

Svi zatvorenici iz Zenice radovali su se što su došli na gradilište. Uslovi života su bili mnogo bolji nego u KPD Zenica. Robijaši obično ne vole da se mnogo sele, boje se svake promjene. Standardno je pitanje kad se dođe u novu sredinu: "Kakva je hrana i tuku li?"

U ovoj grupi sam upoznao i Vinka Perišića iz Čapljine osuđenog zbog "Križara" na petnaest godina zatvora. U Ćelo-vini u Mostaru je bio zajedno sa Rušidom Prgudom, koji je postao legenda po tome kako se junački držao pod istragom i kakvu je strašnu torturu izdržao. Svi napori isljednika da slome Rušida nisu uspjeli, ostao je nepokolebljiv.

Na sudu, dok je javni tužilac čitao optužnicu, Rušid je izvadio jabuku iz đepa i jeo je. Dobio je dvadeset godina robije. Rušida sam upoznao poslije zatvora. Pričao mi je kako su četnici htjeli da izvrše pokolj nad Muslimanima u Gacku i okolini 1943. godine. Rušidov otac Abid, veoma ugledan u tom kraju, smogao je hrabrosti i otišao do četničkog komandanta, objasnio mu je da bi taj pokolj izazvao krvoproliće na obje strane i savjetovao mu da četnici odustanu od te namjere. Rekao je da su Muslimani naoružani i da će se boriti za svaku stopu zemlje. Taj bi sukob bio uzaludan i besmislen, zapravo luđački poduhvat. Komandanta je impresionirala hrabrost Pr-gude i on odustane. Time je spašen čitav ovaj kraj od velikog zla. Poslije rata 1945. godine uhvaćen je ovaj četnički komandant i suđeno mu je u Gacku. Rušidov otac je otišao na suđenje i tražio da svjedoči u korist četničkog komandanta. Rekao je da je njegovom zaslugom spriječeno krvoproliće i spašeni mnogi životi. Pri izlasku iz sudnice neko od vlasti nahuškao je huligane i oni su napali Rušidovog oca, kamenovali ga i na ulici je izdahnuo. Četnički komandant je osuđen na strijeljanje i kazna je izvršena.

Rušid je bio čovjek vanrednih ljudskih kvaliteta: hrabar, pošten, čestit, moralan, inteligentan i sposoban. Pokret Mladih Muslimana može biti ponosan što je u svojim redovima imao jednog tako divnog čovjeka.

U naš ured došao je sedamdesetogodišnji inžinjer Bulga-kov. Završio je fakultet građevine i arhitekture u carskoj Rusiji u Petrogradu. Za vrijeme prvog svjetskog rata bio je major ruske carske vojske. Služio je u elitnom puku. Kad je izbila Oktobarska revolucija 1918 i počeli pregovori mlade Sovjetske republike sa Njemačkom o miru i kad je počelo opće rasulo ruske vojske, oficiri iz nekoliko pukova su formirali jurišnu diviziju od šest hiljada očajnika. Pad cara ih je potpuno dotukao. Odlučili su se da umjesto da izvrše kolektivno samoubojstvo, krenu na juriš smrti u kojem će svi izginuti. Govorili su: "Kad nema cara neka nema ni nas." To je bila osnovna misao koja ih je sve povezivala. Na puške su stavili bajonete i sa poklikom: "Živio car, živila Rusija !" jurnuli su na Nijemce, lb je bio tako silovit udarac da su se Nijemci i pored ogromne vatrene moći morali početi povlačiti. Bulgakov i ostali su dalje jurišali. Ginuli su, ali su jurišali. U tom jurišu je izgubio prst na ruci. 1918. godine je došao u Jugoslaviju.

Godine 1949. u hotel "Evropi" pričao je viceve. Jedan se odnosio na zeca koji je pokušao, da pređe granicu prema Austriji, ali su ga naši graničari uhvatili. Pitali su ga zašto bježi, a on im je rekao da u Jugoslaviji štroje konje.

"Pa kakve ti veze imaš sa konjima?" pitali su graničari.

"E dok ja dokažem isljednicima da nisam konj, biću ustrojen."

Za tri vica dobio je godinu dana zatvora. Kad je pošao u sudsku dvoranu zapjevao je pjesmu ruske carske mornarice, koju su pjevali ruski mornari kad su se borili kod Čušime na Dalekom istoku protiv Japanaca. U optužnici su bila samo tri vica i kad je tužilac čitao njihov sadržaj čuo se prigušeni smijeh u sudnici.

SUBOTARI

Na našem gradilištu je bilo uhapšenika koji su ispovijedali različite kršćanske sekte. Tu je bilo "Subotara", pristalica sekte "Jehovini svjedoci" i još neki.

Subotari su uglavnom bili vojnici koji su odbili da uzmu oružje u ruke i da jedu svinjetinu i ostalo što im je bilo zabranjeno po vjeri. Pretežno su bili iz Vojvodine i graničnih oblasti prema Rumuniji. Držali su se uvijek zajedno. Bili su neobično pošteni i čestiti mladići, veliki vjernici. Subotom nisu htjeli da rade. Sakrili bi se u baraku i čitali Bibliju od petka uveče do subote uveče. To nije moglo biti nezapaženo. Neki cinker ih prijavi i uprava zatvora ih kazni tako što su morali da stanu na sami rub ravnog krova zgrade, koju smo sagradili. Tu su morali stajati po dvanaest sati a nekad i više od početka radnog vremena pa do kraja. Tu se vrlo lako mogla dobiti nesvjestica. Svaki pad sa zgrade bi značio smrt. Uprava ih je nagovarala da počnu raditi, ali oni su bili uporni. Nisu se nimalo pokolebali. Imao sam utisak da su postali još čvršći u svojoj vjeri. Ti mladići su bili vrijedni divljenja.

Komandir milicije našeg gradilišta osobito se okomio na jednog subotara iz okoline Sarajeva. On je uporno odbijao da radi subotom, a hranu nikako nije uzimao. Hranio se samo hljebom i paketima koje je dobijao od kuće.

Milicioneri su mu stavili na leda vreću cementa od pedeset kilograma, vezali je i natjerali ga, da je nosi. O vrat su mu objesili karton na kojem je pisalo: "Ja sam 'subotar' i subotom neću da radim." Tu vreću je morao, da nosi cijelo radno vrijeme. Davali su mu pauzu samo preko podne, kad je bio odmor za sve robijaše. Ruke su mu vezali na leda uzetom. Iza njega je išao jedan milicioner i tjerao ga podužom šipkom i dovikivao mu je:" Marš, naprijed, ha konju!" Ovom mladiću je postalo neizdrživo. Uveče bi klonuo kao mrtav. Sutra ga je opet čekao težak dan. Kad mu je sestra došla na razgovor, on joj se potužio i rekao da više ne može da izdrži. Molio ju je, da pita propovjednika, smije li prekršiti zavjet subote.

Ona mu je odlučno rekla:" Ako to učiniš, svi ćemo te se odreći i bićeš proklet."

Taj odlučni sestrin stav, dao mu je novu snagu i on joj je obećao da se neće kolebati, makar umro pod vrećom. U međuvremenu sam otišao sa gradilišta. Ne znam šta je bilo sa njim.

GLASOVI O USTANKU U KRAJINI

Na gradilištu se radilo punom parom po šesnaest sati. Izvjesne grupe radnika su radile čak i noću. Preostalo je još samo čišćenje zgrada. Tridesetog aprila je bio spreman stambeni blok za useljenje. Prvog maja su dijeljene nagrade najboljim radnicima. Dijelile su se košulje. Bilo je i novčanih nagrada. Uprava je obećavala da će najbolje i najpožrtvovanije radnike predložiti za uslovni otpust. Te 1950. godine vladala je neka čudna psihoza da će uskoro biti velika amnestija. Neki su čak spominjali i opću amnestiju za sve političke zatvorenike. Govorilo se da će u Jugoslaviji biti provedeni slobodni izbori. Sve su to bile nestvarne želje, ali ipak svima nam je godilo da se o tome priča. Budilo nam je nadu da bi uskoro mogli ići kući.

Upoznao sam se tog prvog maja sa željezničarom Ivanom sa Stupa. Ubrzo smo se sprijateljili. Pričao mi je kako je radio prije i za vrijeme rata na željezničkoj stanici u Sarajevu. Preživio je teško bombardovanje Stupa i Alipašinog mosta u jesen 1944. godine. Amerikanci su bombardovali tu željezničku raskrsnicu da bi onemogućili kretanje transporta njemačke vojske. Ostali su ogromni krateri od avionskih bombi od 500 i 1000 kg. Kad su partizani došli u Sarajevo, jedno vrijeme su te rupe zjapile otvorene. Bilo je pravo umijeće proći između tih rupa noću a da čovjek ne padne u njih. Koncem aprila, jedne noći Ivan se vraćao obavivši svoju smjenu. Bio je mrak pa je išao oprezno, bojeći se da ne upadne u rupu. Međutim, ti krateri su bili zatrpani. Sigurnije je počeo da korača čak i preko nasute zemlje, kad mu odjednom nešto zape za noge. Zamalo što nije pao. Pipao je okolo kad se podizao kad dotače

nečiju ruku koja je virila iz zemlje. Malo dalje se vidjela noga. Plitko su bili zatrpani ti Ješevi. Krateri od bombi bili su grobnice strijeljanih uhapšenika. Oni koji su ih kopali u brzini nisu primijetili da vire ruka i noga. Ivan se osvrnuo oko sebe. Bojao se da neko ne naiđe. Počeo je da rastura zemlju. Interesiralo ga je ko su ti ljudi. Pošto su bili zakopani vrlo plitko, nije se mnogo mučio. U džepovima je našao legitimacije, lb su bila dva civila Muslimana sa Vratnika. Uzeo je legitimacije i ponovno je Ješeve pokrio zemljom. Već sutradan je otišao njihovim kućama, obavijestio ukućane o smrti njihovih bližnjih i predao im legitimacije. Pričao mi je da je sav u strahu došao tu noć kući. Iako je to bio veliki rizik, smatrao je svojom ljudskom dužnošću da obavijesti rodbinu.

Početkom maja kružili su glasovi o nekakvom ustanku u Bosanskoj krajini. Navodno je napadnuta i milicijska stanica. Istovremeno je neko pronio vijest o ustanku seljaka u okolini Tuzle. Nismo znali kako je ta vijest prodrla do nas. Pričalo se o borbama, o mrtvim, o ranjenim, o uhapšenim. Primijetili smo pojačanje straže kod nas na gradilištu. Mi smo svi normalno radili i pošto se ništa nije dešavalo posumnjali smo u te vijesti. Ubrzo, nekoliko dana poslije tih uznemirujućih vijesti dođe komandir milicije iz Centralnog zatvora sa nekoliko milicionera. Prozvaše sve nas koji smo bili osuđeni preko pet godina. Bilo nas je mnogo, Projektni biro i gradilište su opustjeli. Skupiše nas i pod stražom provedoše u dvorište Centralnog zatvora. Dvorište je bilo puno. Gledao sam ćelije u kojima sam boravio za vrijeme istrage. U ovom dvorištu su šetali Halid, Hasan, Omer i Nusret.

Noćili smo u dvorištu na otvorenom prostoru. Sreća da nije bilo kiše. Među nama paničari počeše širiti lažne glasine: Te pobiće nas , te vode nas na neki otok, te u neki logor izvan Bosne... Prvu noć nismo mogli dugo zaspati. Isljedničke kancelarije su radile po čitavu noć. Čulo se famozno "Govori! Govori!" Pljuštali su udarci čuli se jauci. Neka isljeđenja smo mogli pratiti u potpunosti pošto su prozori bili otvorenLSjetio sam se svega što sam doživio prije nekoliko mjeseci u ovom zatvoru. Drugi dan boravka vidim isljednika oficira kako gleda kroz prozor i nekome u kancelariji govori:"Što ovo više ne odvedu odavde?"

Hranu smo primali iz velikog kazana koji je donošen u naše dvorište. Najgora nam je bila neizvjesnost - šta će biti sa nama. Četvrtog dana dođe sekretar Nožić i poče prozivati nas koji smo radili u projektnom birou, zatim zidare, tesare, mo-lere i još neke zanatlije. Bilo nas je oko pedeset. Rekao je da spremimo stvari i da idemo na gradilište. Kad smo došli, gradilište je bilo pusto. Smjestili smo se u boksove garaža i u veliku drvenu baraku.

PONOVNO NA GRADILIŠTU BROJ 5

Naši prijatelji koji su bili na gradilištu srdačno su nas dočekali. Međutim, bilo je i tuge jer su mnogi ostali u Centralnom zatvoru. Čuli smo kasnije da su otišli u rudnik u Zenici. U toj grupi otišao je i Dževad. Moje novo mjesto je bilo u jednom malom odjelu velike barake, tačno iznad zahoda. Strašno je smrdilo. Baraka je imala tri spra ta palača. Noću se zaključavala, a na sred barake je bilo veliko bure u koje se vršila nužda preko noći. Vidio sam jedanput, kako je neki stariji čovjek sa trećeg sprata palača dobio proljev. Nije mogao stići do

bureta i njegove fekalije su curile na one ispod njega. Pošto je bilo ljeto a vrata zatvorena strašan je bio zadah. Oni ispod njega su psovali i vikali na njega.

Problem u našem malom odjelu su bili miševi-pacovi. Cijelu noć su skakali po nama. Morali smo se pokrivati dekom po glavi. Nismo znali šta ćemo sa hranom koju smo dobijali od kuće. Nasrtali su na kutije, bušili ih, tako da smo morali baciti dosta hrane. Gadilo nam se da jedemo sve ono čemu su se oni približili. Bili su se toliko oslobodili da su napadali na našu hranu kad smo ručali i večerali. Nekad davno sam pročitao, da se miševi mogu tamaniti tako, da im se stavi istucano staklo u sasvim male kuglice hljeba. Ispričao sam to svojim "cimerima". I svi smo počeli razbijati staklo i stavljati u kuglice hljeba. Razmjestili smo ih po policama. Već za dan-dva primijetili smo pozitivno djelovanje naše akcije.

Postepeno se smanjivao njihov broj. Urijedilo je njihovo cijukanje i trčanje, za sedam dana ih je potpuno nestalo. Tako smo se oslobodili teške more.

U međuvremenu su završeni radovi na adaptaciji betonske garaže koja se nalazila na našem gradilištu. lb su bile garaže koje je nekada koristila njemačka vojska za svoje potrebe. Preselili smo se a stara baraka je srušena. Ovdje u boksovima, smještaj je bio mnogo konformniji i bilo je mnogo čišće. Opet nas trojica - Zdravko, Zuhdija i ja smo bili zajedno. Na kraju našeg boksa ležaj je imao bivši ustaša Crne legije, osuđen na deset godina zatvora. Na grdevini je bio moler. Na zidu pored sebe je nacrtao palme, slonove, žirafe pravi pejsaž Afrike. Ispod slike je napisao: "Po danu sam na građevini, a po noći u Africi." Iznad naših glava nas trojica smo montirali sijalicu, tako da smo mogli po noći čitati.

U pauzi za vrijeme ručka ulazeći u "garažu" primijetim trojicu kriminalaca kako šipkom tuku malo pseto. Svezali su ga uzetom i udarali. Bolno je cičalo. Upitani šta rade sa tim jadnim psetom, oni odgovoriše u jedan glas:

"Isljeđujemo ga!" - pojam isljeđenja se stopio sa pojmom mlaćenja.

Šaljiv je bio slučaj Kapetana Milana, oficira Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva. 1941. je bio pilot-lovac. Oboren je u zračnoj borbi sa njemačkim lovcima "Meseršmit". Uspio je da se spasi padobranom. Proveo je četiri godine u njemačkom zarobljeništvu. Kući se je vratio u ljeto 1945. godine. Po povratku se nikako nije mogao snaći u novonastalim prilikama. Redovno je slušao Glas Amerike. Zainteresirale su ga emisije o atomskoj bombi. Čudio se ogromnoj razornoj moći bombe. U nekom širem društvu pričao je o tome kako Amerikanci imaju strašno oružje. Spominjao je Nagasaki i Hirošimu te eksperimente na otočju Bikini. Neko iz tog društva ga je prijavio zbog širenja lažnih vijesti u korist zapadnih sila. Uhapsili su ga i osudili na tri godine zatvora. Milan je bio vrlo plemenit, dobar, iskren čovjek, samo jako naivan. Pričao nam je kako ga je isljednik isljeđivao. Razgovor je tekao otprilike ovako:

Isljednik "Milane, čujem da si slušao Glas Amerike"

Milan: "Slušam svaku noć."

Isljednik: "Čujem da si pričao kako Amerikanci imaju atomsku bombu ogromne razorne snage. Ja ne vjerujem to, ti to lažeš. Odakle njima takvo oružje?" (Isljednik je ovdje navlačio Milana)

Milan: "Sigurno je to istina, kažem vam!" Isljednik: "Ponovno ti kažem Milane ne vjerujem ti. To je nemoguće."

Milan: "Dajem vam časnu oficirsku riječ to sam čuo na radiju Glas Amerike. Tvrdim da je to istina."

U međuvremenu isljednik je kucao na mašinu sve što je Milan govorio. Zapisnik je bio gotov vrlo brzo. Epilog je bio da je Milan došao na gradilište.

Na gradilište je došao Jusuf Buzaljko iz Stoca. Studirao je vanredno ekonomiju u Zagrebu. Imao je djevojku studenticu farmacije o kojoj je stalno pričao. Zuhdija je nju poznavao. Odmah smo se sprijateljili. Tada je upravnik gradilišta bio neki bivši brijač, čiji je pretpostavljeni u mjesnoj partijskoj organizaciji bio Jusuf. Pošto se nije dobro snalazio u administraciji, uzeo je Jusufa da mu pomaže, iako je on bio zatvorenik. Meni i Zuhdiji je mnogo pomagao. Tako, na primjer, kad je bila hrana na masti, on nas je obavještavao i mi smo dobij ali hranu bez masti. Jedno nedeljno poslijepodne poslije ručka sjedili smo pred barakama Zuhdija, Zdravko, Ante Bagarić i ja kad nam priđe Jusuf i reče da ga Zuhdija i ja častimo kolačima iz kantine.

"Vaše majke su poslale molbe za pomilovanje. Napisao sam o vama dvojici odlično mišljenje. Takav sam vam tekst sastavio da će vas sigurno pomilovati." Mi smo ga častili, ali nismo vjerovali u pomilovanje.

Jusuf nam je pričao kako je teško doživio sukob SSSR-a i Jugoslavije. Zbog neprijateljske propagande osudili su ga na tri godine zatvora.

On je 1944. godine uhapšen u Zagrebu kao partizanski ilegalac. Pod istragom je strahovito tučen. Ustaška policija mu je povrijedila bubrege. Izveli su ga na prijeki sud i osudili na smrt strijeljanjem, to je bilo koncem 1944. Izveli su njih nekolicinu iz zatvora u Petrinjskoj ulici, strpali u "Crnu maricu" i poveli u Maksimir na strijeljanje. Svim uhapšenicima ruke su bile vezane. Kad su stali pred streljački stroj počeli su bježati na sve strane, kako su se bili u "Marici" zdogovorili. Za trenutak su ustaše bile zbunjene, a zatim su odmah počeli pucati. Jusuf je trčao cik-cak. Meci su oko njega zujali, ali ga srećom nisu pogodili. Jusuf i još jedan od uhapšenika uspjeli su da pobjegnu. Trčao je svom snagom sve dok nije zašao u gustu šumu. Za dva dana je već bio na partizanskoj teritoriji.

VIJESTI O JURI BILIĆU

Jesen je bila na pragu. Zgrada u kojoj je bio Biro bila je potpuno završena. Počelo je useljavanje i mi smo se morali seliti. Počeli smo raditi u jednoj zgradi u ulici JNA. Svako jutro su nas milicioneri sprovodili do našeg novog ureda. U podne smo išli na ručak a poslije podne, opet na rad. Susretali smo ljude na ulici. Ponekad bih vidio pokojeg poznanika, ali se namjerno nisam javljao da ga ne bih doveo u nezgodnu situaciju. Moj prijatelj Salih Karabdić me je jedanput susreo. Bio sam u robijaškom odijelu, kao i svi ostali.

Kasnije mi je pričao, da sam ličio na pravog Žan Val Žana iz Igoovog romana "Jadnici". Došli su nam novi robijaši iz Zenice. Svi djeluju preplašeno.

Upoznao sam jednog Mladog Muslimana, koji je suđen 1948. godine na procesu u Zenici. On mi je pričao o teškom stanju i režimu koji je zaveo Jure Bilić, oficir UDB-e i pomoćnik

upravnika KPD. Navodno da je bio ustaša, pa je kasnije prešao na stranu partizana i postao oficir OZN-e. (Ovo nije Jure Bilić koji je bio visoki funkcioner u rukovodstvu SR Hrvatske.)

U instrukciji KPD, uvijek su pomoćnici upravnika domova bili oficiri UDB-e i oni su imali veću moč od upravnika. Njihova riječ je bila odlučujuća o režimu u KPD, o stepenu strogosti, o postupku prema zatvorenicima, o tome kome će se dati uslovni otpust, ko će ići u kazneni odjel itd. Jure Bilić je učvrstio i proširio mrežu cinkera. Pazilo se ko sa kime seta za vrijeme odmora, ko sa kime razgovara.

Dževad je poćeo da radi u bolnici u Zenici u KPD. Juri nešto nije bilo dobro i Dževada su odveli da ga pregleda. Dževad mi je pričao:

"Uđem u sobu, a Jure leži na krevetu. Uz mene je bio milicioner. Jurin krevet je bio željezni, sa četiri željezne šipke na svakom čošku kreveta po jedna. Na svakoj sipki je bila na-taknuta preparirana vučija glava. Pitao sam se šta li je sa tim čovjekom?"

Jure je imao opsesiju da svugdje vidi neprijatelja i ilegalne organizacije. Tražio ih je medu robijašima. Želio je da napravi neki spektakularan proces. Na njegovu žalost, tih organizacija nije bilo i niko ih nije mogao izmisliti.

Jedan stariji čovjek, advokat iz Banje Luke, pričao je da je došavši na naše gradilište dobio zadatak da pronađe ilegalnu organizaciju. Od novodošlih robijaša iz Zenice nekoliko ih je bilo za to zaduženo. Jednog dana su ga pozvali, da se vrati u KPD Zenica. Na sred kruga je sjeo na svoje stvari i plakao. Tužno je bilo gledati tog jadnog čovjeka, sav je bio očajan. Svom prijatelju Mirku se jadio:

"Bojim se Jure. Ovdje nema nikakve ilegalne organizacije, nema neprijatelja. Ništa nisam otkrio, teško meni."

I kod nas na građevini UDB-a je bila sve prisutnija. Dolazio bi dva puta sedmično u jednu kancelariju na gradilištu isljednik u civilu. Pričalo se je da se zove Slavko. Povremeno je pozivao ljude na saslušanje. Neke je slao u UDB-u na po nekoliko dana. Zavladao je strah. Za najmanju sitnicu išlo se na saslušanje. Tako, na primjer, kad bi milicioner naišao (mi smo ih zvali vodnik iako je bilo milicionera bez ikakvog čina) svaki zatvorenik bi morao da stane mirno i skine kapu. Meni je to jednom slučajno promaklo. Vodnik se počeo derati na mene:

"Hočeš li da te šaljem Slavki?"

Nekoliko dana iza toga sa zebnjom sam očekivao poziv za saslušanje. Ipak me nije prijavio.

PUT NA JAHORINU I RAD NA VRACAMA

Jedna grupa naših robijaša bila je prije dva mjeseca otišla na Jahorinu. Završavali su se radovi na UDB-inom odmaralištu. Kad bi kuriri sa Jahorine dolazili, pričali su da im je tamo jako lijepo, divan zrak i dobra hrana. Dvadesetog decembra, šef našeg Biroa pozva mene i inž. Golicina, Rusa, da idemo na Jahorinu i da tamo napravimo građevinsku knjigu i građevinski dnevnik. Do tada se tamo nije vodila nikakva evidencija. Snijeg se je po ulicama topio. Cipele su mi propuštale. Sa bističke stanice smo krenuli vozom prema Palama. Već je bio prvi mrak kad smo tamo stigli. Do Jahorine i logora imali smo oko 18 kilometara. Snijeg je jako padao. Krenuli smo cestom, usput pričajući. Kao da smo tri druga, koja su pošli na izlet a ne dva

zatvorenika i milicioner. Što smo išli dalje cestom snijeg je bivao sve dublji. Sve smo se teže i teže probijali, inž. Golicin je počeo malaksavati. Snijeg je na putu bio već daleko iznad koljena. Snijeg neprestano pada, mrak svuda oko nas a mi jedva raspoznajemo put. U daljini čuli smo zavijanje vukova, prvo daleko a onda sve bliže i bliže, ini Golicin stalno ponavlja: "Ostavite mene, a vas dvojica se spašavajte." Očekivali smo vukove svakog trenutka, jer je njihovo zavijanje bilo sasvim blizu. Na nesreću, nismo imali šibice, da zapalimo vatru i da ih rastjeramo ako nas napadnu. Milicioner je repetirao pištolj. Golicin je bio sasvim klonuo i nas dvojica smo ga morali vući.

Vodnik je prvi ugledao svjetla u našem logoru. Ispalio je metak u zrak u znak radosti. Čim smo došli, dali su nam topao čaj i bijeli hljeb. Prsa su me boljela od silnog napora. Težak i opasan dan se završio. 23. decemra smo završili radove na gradilištu Jahorina i u dugoj koloni krenuli u Sarajevo. U Birou su bili zadovoljni našim poslom. 24. decembra je bio katolički praznik. Bilo je veliko veselje na gradilištu. Novu 1951. godinu smo burno proveli u pravoj svečanoj atmosferi. Svi su čestitali jedni drugima, lb je veće bilo puno prijateljskih osjećaja. Izraženo je mnogo toplih želja za slobodom i za odlaskom kući. Mi koji smo radili u Birou više nismo išli na rad u ulicu JNA. Radili smo u malim improviziranim kancelarijama. Pričalo se da će se uskoro naše gradilište rasformirati.

Počeli su zemljani radovi na izgradnji škole UDB-e na Vracama. Tamo su bile sagrađene barake i već je jedna grupa robijaša otišla tamo. Zdravko i ja smo određeni da idemo tamo kao normirci. Oprostio sam se sa Zuhdijom i ostalim prijateljima na gradilištu. Zdravko i ja smjestili smo se jedan do drugoga u velikoj drvenoj baraci. Sa desne strane do mene bio je jedan čestit dobar Musliman, osuđen godinu dana zbog neprijateljske propagande. Stanovao je na Širokači i mnogo mi je pričao o starom Sarajevu. Prvi put su mi došli na razgovor zajedno otac, mati i sestra sa kćerkom. Bio sam jako obradovan što sam ih vidio.

Jedan od naših čuvara je bio vrlo opak milicioner. Nikog nije volio ko je nosio naočale. Počeo je svaki dan progoniti Zdravku i mene. Svake nedjelje poslije podne, kad se svi zatvorenici odmaraju, on bi dolazio po nas i tjerao nas da mu donosimo toplu vodu iz kuhinje, da pere noge. Nedjelje i nedjelje nismo imali mira od njega. Kad god bi naišao pored Zdravka i mene zaustavio bi nas i hvatao za kosu. Ako je mogao imalo kose uhvatiti među prstima, vodio bi nas u brijačnicu i tamo su nas šišali do nule. Ali mi smo se snašli i čim bi nedjelja poslijepodne došla mi bismo se popeli na najgornje palače i prekrivali se dekama. Nije znao naša imena, a lijeno mu je bilo pretraživati baraku. Nalazio je neke druge žrtve da mu nosaju vodu.

ČUDESNI SAN

Od prvog dana hapšenja počeo se u meni buditi poseban duhovni rast. Doživljavao sam neko duhovno pročišćenje. Analizirao sam svaki dan svoga života u časovima razmišljanja poslije namaza. Kajao sam se za sve grijehe kojih sam se sjećao. Molio sam skrušeno Allaha da mi oprosti. Poseban duhovni uspon doživio sam u noći 9. jula 1949. godine, kad su me inform-birovci pretukli. Na Vracama sam do duboko u noć razmišljao. Tišina u baraci mi je pogodovala, lb su bili najljepši trenuci mojih molitvi upućenih Allahu dž.š.

Svaka moja molitva je bila kao neki tihi razgovor. Nisam ćuo Božije riječi, ali sam imao osjećaj Njegova prisustva. To se ne može iskazati riječima, to se može samo osjetiti.

U ljeto 1949. godine nisam mogao postiti zbog teških us-lova pod istragom. Odlučio sam da prošli Ramazan napostim sada, u martu i aprilu. Postio sam dvadestčetiri sata - od ak-šama do akšama. Moj susjed, taj divni stari čovjek, kome sam, na žalost, zaboravio ime, čuvao mi je doručak, ručak i večeru. Dogovrili smo se da krijemo moj post i da niko ništa ne primijeti. Samo sam Zdravici rekao. U akšam su svi obroci bili hladni, ali su mi ipak prijali.

Oko polovine mog posta usnio sam čudesni san za koji sam sigurno bio ubijeđen da predstavlja neku poruku.

Sanjao sam kako se nalazim na malom otočiću od pijeska usred Neretve kod Počitelja. Mi smo takve otočiće nazivali "prijespa". lb je u stvari bio jedan sprud oblutaka koji je nastao kad bi ljeti Neretvi opadao nivo. Dakle, stajao sam na pijesku i ugledao pet ili šest debelih zmija kako idu prema meni. Svaka je u prečniku mogla imati oko 15 cm. Uplašio sam se. One prolaze pored mene, a iza njih ostaju ljudske kosti, rebra, lo-banje. U plićaku vidim kako viri neka lobanja spljoštenog oblika. Jasno su se mogli prepoznati vratni pršljenovi. Prošle su me te čudovišne zmije ne dotakavši me. Lijevo od mene pogledam i vidim ljubičasti dragi kamen (ametist) u obliku zarub-Ijene piramide, čija je osnova mogla biti 10 cm a visina 5 cm. Iz dragog kamena su isijavali ljubičasto bijeli zraci. Zmije su se izgubile. Ja pogledam prema počiteljskoj strani Neretve, a na obali čitav niz vrba izrazito sive boje. Moj pogled je išao dalje. Iza vrba se pružila ravna pustinja. Samo žuti pijesak kao u Sa-hari. Na kraju te pustinje uzdiglo se brdo od pijeska. Ispod njega vidim dvije kružne oznake, razmaknute jedna od druge, lb su onakve oznake kakve se daju za gradove na geografskim kartama. Uz oznake je pisalo Meka i Medina. Odjednom, na onom mjestu gdje je Meka, preda mnom izraste Kaba. Vidio sam je jasno. Upravo onaj oblik Kabe koji sam toliko puta na slikama vidio. Oko Kabe je bilo mnogo ljudi. Činili su tavaf. Čuo sam žagor i tekbire. Osjetio sam u sebi neko ushićenje, zanos. Odjednom; čujem vrlo, vrlo jak glas:

"Eto, to je Kaba!"

Snaga glasa me probudi. Trznuo sam se tako jako da sam i mog susjeda probudio. Pitao me je šta mi se to desilo u snu. Ispričao sam mu. On mi je rekao:

"Taj san će, ako Bog da, izaći na dobro."

UHAPŠEN NA GRADILIŠTU BROJ 5

Nekoliko dana iza tog sna, pošao sam sa grupom robijaša uz pratnju milicije na gradilište broj 5. Išao sam do Biroa da podnesem izvještaj o radovima. Ostali zatvorenici koji su išli sa nama, bili su bolesni, pa su očekivali liječnički pregled. Radovao sam se ponovnom dolasku na gradilište. Vidjet ću svoje prijatelje koje nisam vidio već nekoliko nedjelja. Susret je bio srdačan. Izmjenjivali smo utiske. Obavio sam posao u kancelariji i čekao da se vrate zatvorenici koji su otišli na pregled. Bilo je vrijeme ručku kad su došli. Niko nije zadržan u stacionaru. Naši milicioneri su nas pozvali da se spremimo za polazak na Vraća.

Meni priđe upravnik gradilišta i reće mi da ja do daljnjeg ostajem tu. Biću premješten na neko drugo mjesto. Došla je takva direktiva iz Centralnog zatvora, lb me je strahovito pogodilo. Očekivao sam slijedeći dan posjetu od kuće, a sve stvari su mi tamo bile ostale.

Sve sam to rekao upravniku. "Omogu-ćićemo da ovdje razgovaraš sa majkom, a poslaćemo nekog po tvoje stvari." Pitao sam ga da li zna bar kuda idem. Rekao je da ne zna sigurno, ali da će uskoro saznati. Pomirio sam se sa sudbinom.

Sutra sam imao razgovor sa majkom i sestrom i one su mi rekle da su išle u treće odjeljenje MUP-a (odjel za izdržavanje kazni) i molile da ostanem na Vracama. Tamo je neki iz UDB-e saopćio da idem za Zenicu i da o tome ne može biti razgovora. Što li se to desilo da sam na takav način zadržan? -pitao sam se. Pomišljao sam da me je neko cinkao. Pazio sam na svaku riječ. Jusuf Buzaljko mi je nedavno pričao da je u kancelariji upravnika naišao na dostavu protiv mene. Neko me je optuživao: šuti i smješka se. Ništa više nije imao reći. Stotine razloga su mi bili u mislima. Više se ništa nije moglo učiniti. To je bila neka posebna direktiva UDB-e dok su mene našli na zabačenom gradilištu. Čudan je bio njihov postupak da su mi zabranili da idem po stvari.

Ništa nisam radio, samo sam iščekivao naredbu za polazak. Pronašao sam na gradilištu još trojicu zatvorenika koji su trebali ići sa mnom u Zenicu. Njihova prednost je bila što su imali stvari sa sobom, to je bio šezdesetgodišnji Musliman iz Travnika. Rekao mi je, da je studirao medicinu u Stambolu nekada davno, ali da nije uspio završiti fakultet. Čini mi se da se zvao Alibegović, ali nisam siguran. Drugi je bio Ismet Islamo-vić, mašinski tehničar iz Zenice. Osuđen je 1948. godine na procesu Mladih Muslimana u Zenici. Treći je bio Asim-beg Dugalić, osuđen deset godina zbog navodne saradnje sa hrvatskom državom. Asim-beg je bio jako uredan i čist čovjek. Treći dan po mom zatočenju na gradilištu, donesene su moje stvari. Četvrti dan ujutro, vrlo rano, još je bio mrak, neko me je vukao za nogu. Pogledam: milicioner.

"Spremaj se, polazimo."

Ustanem, moji su saputnici bili već vani. Sprovodila su nas dva milicionera. Pješke smo došli na željezničku stanicu. Dan je bio divan. Osjećalo se proljeće i njegovi mirisi. Pošto je bilo rano, susretali smo vrlo malo prolaznika. Za nas je bio posebno rezervisan odjeljak drugog razreda. Milicioneri su spustili zastore prema hodniku. Na vratima je pisalo: "Rezervisano".

Uskoro je voz krenuo. Lijepo je bilo gledati pejsaže uz rijeku Bosnu. Polja su oživjela. Pripremala se sjetva. Iz voza su nas izveli na poseban prolaz. Uskoro smo bili pred kapijom KPD Zenica. Ovdje sam 1945-1946. godine s majkom satima čekao da razgovaram sa ocem i da mu predam paket. Na kapiji su nas milicioneri pregledali. U prijemnoj kancelariji su dati naši papiri.

U STAKLARI KPD ZENICA

Odmah tu odvojiše Asim-bega Dugalića u treće odjeljenje, a Ismetu Islamoviću, Alibegoviću i meni narediše da čekamo. Došao je neki isljednik u civilu i milicioner. Poveli su nas. Polahko smo koračali. Ja razgledam zatvorske zgrade i krug zatvora. Ponegdje se vidio poneki robijaš kako radi u krugu zatvora. Ismet mi šapće: "Idemo u drugi kazneni odjel, u tzv. staklaru." "Stanite uza zid!" - naredi milicioner. Ovaj drugi odjel posjetio me je na sudski zatvor u Sarajevu. Gore stakleni krov. Prizemno desno i lijevo ćelije. Milicioner stade iza nas.

Stajali smo sat,dva ili tri kad čujemo korake i glasove. Neko je naređivao:

"Okrenite se!"

Pred nama su stajali milicioner sa činom, civil u kožnom kaputu i još jedan civil. Prepoznao sam isljednika Vignjevića, koji je sve nas zatvorenike na Vracama jedan dan saslušavao. Za onog u kožnom kaputu Ismet mi je kasnije rekao da je to Jure Bilić. Dakle, to je taj strašni Jure o kojem kruže najgroznije priče. Nas svu trojicu ubacili su u jednu ćeliju prizemno. Nisu nam pregledali stvari, što je uvijek pravilo kad se dolazi u novi zatvor. Začudo, cijeli dan do večere niko nije dolazio u ćeliju. Alibegović nam je pričao kako mu je kod kuće sama žena. Djece nema. Brine se za nju. On je izdanak naših starih patrijarhalnih porodica - uglađen, učtiv i pristojan. Sutradan ujutro "pucer", dostavljajući nam doručak, šapće nam da je staklara puna Mladih Muslimana i da mene selami Safet Tbkić. Valjda su nas primijetili kad smo došli.

Za ovo odjeljenje su se pričale najužasnije stvari. Premlaćivani su ljudi, izgladnjivani su minimalnom hranom, bez mogućnosti da išta dobiju od kuće. Ovaj odjel je odjel izolacije, u kojem su pojedini osuđenici kažnjavani samicom na mjesec, dva, šest pa i godinu dana. Salih Behmen mi je pričao da je poslije izolacije od jednu i pol godinu, žudio da čuje ljudski glas. Ni "pucer", koji je donosio hranu, ni milicioner, koji je otključavao vrata, nisu htjeli s njim progovoriti ni riječi. Uvijek i uvijek samo tišina. Počeo je da govori sam sa sobom da bi čuo ljudski glas.

Ovdje su nekima, koje je kažnjavao Jure Bilić, skidali svu odjeću i ostavljali ih samo u gaćicama i potkošulji. Pri tome su u zimskim mjesecima držali otvoren prozor. Radijatori su vrlo slabo grijali, i to samo po sat-dva.

Moj prijatelj S.T također Mladi Musliman, pričao mi je da bi se on oslanjao uz radijator kad bi došla toplota u njih. No, to je bilo vrlo kratko. Radijatori su bili mlaki, nikada vrući. Tako je jednom zaspao a slučajno su rebra radijatora bila vruća, nego obično. Dobio je opekotine po leđima. Bol ga je probudila. Jure je od njega tražio da revidira stav, a on je to odbio. Zato ga je kaznio samicom bez odjeće i sa otvorenim prozorom u februaru. On je u toku dana šetao po ćeliji masirao se rukama i tijelu da bi se zagrijao. Bojao se da se ne smrzne.

U ovoj zgradi izvršena je i strahovita tortura nad mojim prijateljem Dž. On je bio posebno na meti Juri Biliću. Aktivisti, cinkeri (tu je bilo najviše kriminalaca) su u stvari bili ljudi koji su pristali da rade za UDB-u. Bili su organizirani u grupe koje su premlaćivale sve one koji nisu htjeli da revidiraju stav. Tako je na Dž. nasrnula jedna grupa. Tukli su ga nogama i rukama. Pao je u nesvijest. Po njemu su vršili i veliku i malu nuždu. Ovdje bih spomenuo jednog aktivistu, koji se Dž. onesvješ-ćenom mokrio u usta. Ovaj čovjek, ako se uopšte može nazvati čovjekom, bio je prije rata ugledan advokat u Banjoj Luci. Godine 1945. osuđen je na robiju zbog saradnje sa ustašama. Dok nije došao Jure on se sasvim pristojno ponašao u Zenici. Međutim, Jure ga je pozvao na saradnju i on je pristao. Dž. su potom odnijeli pod tuš, prali ga hladnom vodom i čistili ga brezovim metlama. Poslije toga je bio sav izgreban.

Drugi moj prijatelj, također Mladi Musliman, H.H. šetao je po dvorištu. Čuo je kako neko iz prizemne čelije moli cigaretu. Slijedeći dan on je donio nekoliko cigareta i ubacio ih kroz otvoren prozor između rešetaka. Taj zatvorenik u ćeliji, veliki kriminalac, molio je mog prijatelja da mu kaže ime. U znak zahvalnosti kriminalac to nikada nije zaboravio.

Prošlo je nekoliko mjeseci, kriminalac je postao aktivista i vođa jedne grupe koja je po Jurinom naređenju premlaćivala ljude. Ovaj moj prijatelj je dospio u kazneni odjel. Jure je naredio da on bude premlaćen. Kad je vođa aktiva - a to je onaj kriminalac koji je dobio cigarete - čuo ime mog prijatelja rekao mu je: "Mi te moramo mlatiti.

Udaraćemo te, ali ne jako kako Jure zahtijeva. Ti urlaj što više možeš, da se čuje kroz čitavu staklaru. Cigare su te spasile." I tako je stvarno bilo.

Pričao mi je dr Zdravko Šutej da je on sa jednom daktilografkinjom radio u staklari dane i dane. Za čitav niz imena, na podugačkom spisku (uz svako ime su bili osnovni podaci) koji su ubijeni 1945. i 1946. godine bez suda, morao je da sastavi optužnice i presude, jasno sve fiktivno, jer su ljudi već is-truhli pod zemljom. Trebalo je upravi zatvora ili nekom drugom, da se pravno sankcionišu ta ubistva.

Nas trojica, koji smo došli iz Sarajeva u staklaru, nismo uopće nekoliko dana ometani. Niko nas nije pozivao, niko nam nije dolazio. Peti dan čula se buka van zgrade. Dolazili su kamioni.

SUSRET SA SMRĆU

Do naše ćelije dopirao je žagor. Čulo se otvaranje vrata na ćelijama u našem prizemnom dijelu "staklare". Išli su redom. Pitali smo se šta se to zbiva. Još nije bilo vrijeme za večeru a naša se vrata otvoriše. Ponovno onaj poznati zvuk ključa u bravi i zveket ključeva, koji uvijek donosi nešto novo. Ključar mi-licioner širom je otvorio vrata. Dolazili su novi robijaši. Do tada nas je bilo trojica a sada ih je ušlo sedam. Zbijali smo se. Ipak je ova ćelija bila preuska za desetoricu. Sve su to stari robijaši. Neki tu leže od 1945. godine. Sa njima je i dr Čekada, župnik iz Novog Sarajeva. On i njegov brat biskup suđeni su na dugogodišnju robiju. Sve blijeda i ispijena lica. Upoznavali smo se. Svi su došli iz gornjih ćelija sa prvog i drugog kata ovog kaznenog odjela. Neki su već mjesecima u ovoj staklari pod izuzetno teškim režimom.

Pričali su nam da se sprema transport iz Zenice. Kuda, niko nije znao. Mnogo se nagađalo. Spominjala se Lepoglava, zatvor u Beogradu, Sremska Mitrovica, a neki pesimisti su govorili o mogućnosti naše likvidacije.

Politička situacija u svijetu je bila vrlo teška i neizvjesna. Svaki dan se mogao očekivati rat. Borbe u Koreji su trajale svom žestinom. Zadnjih sedam - osam dana nismo imali nikakvih vijesti iz spoljnog svijeta.

Za nas tako izolirane sve mogućnosti o kojima smo razgovarali i sva predviđanja bila su moguća. Niko od novopridoš-lih nije raspakovao svoje stvari. Sjedili su na svojim dušecima i dekama vezanim u užad. Nama su savjetovali da se spakujemo. Osluškivali smo svaki zvuk iz širokog prostora prizemlja staklare. Ali ništa se nije čulo. Samo čudan neki muk i tišina puna zebnje i neizvjesnosti. Čulo se kucanje u zidu: zatvorska abeceda, zatvorski Morzeovi znakovi: noćas odlazimo... nočas odlazimo. I onda opet tišina. I tako su prolazile minute i desetine minuta, pa sat... dva...tri... i onda odjednom čusmo korake u zgradi. Puno koraka i zvuk lanaca.

Počeli su otvarati vrata na ćelijama, jedna, dvoja, troja. Došli su do naših vrata. Dvojica ključara milicionera su širom otvorili vrata: "Napolje sa svim stvarima!" Polahko smo izašli. U prizemlju su se već formirala dva reda robijaša. Stao sam u drugi red. Dok smo se mi postrojavali, dolazili su novi zatvorenici iz slijedećih ćelija. Pred strojem su stajali Jure Bilić, isljednik Vignjević i još nekoliko milicionera.

"Mirno!" komandovao je Jure Bilić:

"Sad idete na put. Ko pokuša da istupi iz stroja ili pokuša bijeg, biće ubijen na licu mjesta."

"A sada" - obrati se Vignjeviću -"prozivaj!" Ovaj je držao spisak u ruci. Prvo je čitao imena onih koji su suđeni na dvadeset godina. Milicioneri su ih odmah po dvojicu vezali za ruke lisicama, tako da je jednom bila vezana desna a drugom lijeva. Vidio sam Omera i Saliha Behmena. Ismet Islamović je bio u mojoj grupi. Do mene je stajao Vahid Kozarić. Nisam ga vidio od maja 1947. godine kad je uhapšen u Sarajevu. Jedva me je prepoznao. U ovoj grupi za transport, bilo je pet Mladih Muslimana. Uskoro su pozvali Omera Behmena i biskupa mostarskog, dr Čulu, i vezali ih zajedno.

Čuo sam da prozivaju Džemu Konjhodžića. I on je bio osuđen na dvadeset godina robije. Vignjević je ironizirao:

"Džema, kako ćemo Džema bez tebe?"

Kad je nestalo lisica vezali su lancima sa katancima. Kad je i toga nestalo prešli su na vezanje kožnim kajasama i to vezali su svakog pojedinačno, sa rukama naprijed. I to su uskoro potrošili. Ja i Vahid koji je stajao do mene ostadosmo nevezani. Bilo nas je četrdesetdva robijaša od pet do dvadeset godina robije. Svrstali su nas u dvored.

"Marš naprijed!"- komandovao je Jure. Milicioneri su nas okruživali sa strane, naprijed i nazad, sa mašinkama u rukama. Odlazili smo u veliku neizvjesnost. Učio sam u sebi "Kelimei šehadet" i "Ajetel kjursiju". Možda nas stvarno vode da nas pobiju.

Na ulazu u staklaru stajali su kamioni sa upaljenim motorima. Vahid i ja smo skupa ušli u jedan kamion. Četvorica milicionera su se također popeli i zauzeli mjesto na stražnjem mjestu kamiona. Kamion je bio prekriven ceradom, tako da se iz vana ništa nije vidjelo. Napolju je bio gusti mrak. Svjetla u krugu KP doma su bila pogašena. Bilo je nekoliko kamiona. Krenuli smo u koloni.

Bolji poznavaoci KP doma su šaputali:

"Idemo prema glavnoj kapiji."

Čula se škripa željeznih vrata. Prolazili smo kroz Zenicu. Čuo se žagor na ulici. Poslije petnaestak minuta kamioni su se zaustavili. Ugasili su se motori.

Neko je komandovao:

"Izlazi van!"

Iskrcali smo se. Pridržavali smo jedan drugog na izlasku iz kamiona.

Opet komanda:" Tišina! Ni riječi neću da čujem!"

Iskočio sam. Oko nas je mrak. Na stotinjak metara od nas vidio sam željezničku stanicu. I na ulazu u stanicu su bila smanjena svjetla. "Naprijed!" komandovao je oficir-milicioner. Prolazili smo kroz neki improvizirani prolaz u tarabama. Izašli smo na prostor željezničke stanice. Od zgrade smo bili udaljeni stotinjak metara. Svrstali smo se u trored. Okolo nas su mili-cioneri, a ispred seta kapetan voda našeg puta. Pogledao sam prema stanici.

Nigdje nikoga nije bilo, osim nekoliko milicio-nera. Tu smo stajali oko pola sata. Čuo se iz pravca Sarajeva pisak lokomotive. Voz je ulazio u stanicu.

"Spremite se za ukrcavanje!"- komandovao je kapetan.

Voz je usporavao brzinu i zadnji vagon se zaustavio upravo pred nama. Vidim u zadnja tri vagona nema svjetla. Prazni su bili. A dalje su vagoni puni putnika.

"Naprijed! Naprijed! Marš! Marš!"- tihim glasom je komandovao milicioner.

Natovario sam na glavu svoje stvari, ubacio sam ih u vagon i ušao. Stvari smo ostavljali u zadnjem dijelu vagona i iznad nas na policama. lb je bio vagon drugog razreda, sa drvenim klupama. Prolaz je bio po sredini vagona. Desno i lijevo su bile klupe. Po trojica smo sjedali na jednu stranu, a po trojica na drugu. Brzo smo svi ušli. Mrak je bio u vagonu. Milicionari su stajali na ulaznim vratima. Nekoliko ih se je kretalo kroz hodnik-prolaz između nas. Ja sam sjeo odmah do prozora. Pored mene je sjeo Vahid a do njega Šotra, trgovac iz Čapljine, osuđen na dvadeset godina robije. Preko puta mene je sjeo Alibegović, do njega u sredini sjeo je Rešad Kadić, novinar iz Sarajeva, a do njega Salih Spahić iz Puhovca kod Zenice. Sjeli smo i šutjeli. Kapetan se je smjestio u prednjem dijelu vagona.

Rekao nam je:

"Ako neko pokuša da bježi, pucaču! Ako neko pokuša da ustane, pucaču!"

Svi smo zašutjeli. Čekali smo da voz krene. Kroz prozor sam vidio da su se otvorila vrata na željezničkoj stanici. Za pet minuta se čuo pisak lokomotive. Voz je polazio. Čulo se klo-paranje točkova. Ruke sam stavio na leda kao da su mi svezane. Vahid isto tako.

Gledao sam na stanicu. Gužva je bila na vratima, jedni su ulazili drugi izlazili. Kao da se ništa ne dešava. Ljudi imaju svoje brige. Primijetio sam da niko ne gleda u naš vagon. I pored velikog broja milicionera, da sve prođe neopaženo - to naše ukrcavanje nije prošlo kako su oni željeli. Svijet je tih teških godina već naučio na robijaše, kojih je bilo svuda a pogotovo u Zenici, poznatoj robijašnici još iz vremena Austro-Ugarske monarhije. Prolazili smo kroz stanice: Nemila, Žepče, Maglaj, Doboj... Pokušavao sam da zaspem. San mi je polako sklapao oči. Sanjao sam Počitelj, Neretvu, oca, majku, našu kulu na mjesečini...

Probudilo me je naglo kočenje voza. U stanici smo Bosanski Samac. U snu sam promijenio ruke.

Milicioner mi je prišao:

"Pa ti nisi vezan."

"Nisu me vezali u Zenici, nisu imali čime," odgovorio sam.

"Okreni se!". I sveza mi ruke kanafom. I Vahidu također. Veoma me je jako stegao. Poslije pet minuta osjećao sam kako mi trnu prsti. Šutio sam. Voz je dalje išao. Nisam mogao da zaspem. Kako je vrijeme prolazilo, sve mi je bilo gore. Šake su me bolile. Imao sam nagon za povraćanje.

Šapćem Vahidu da mi je zlo.

"Nek ti popusti."

Kad je milicioner prošao pored mene rekao sam mu da mi je strahovito stegao i da mi je zlo od toga.

"Ma kakvo zlo, ne laži. Evo prst se može uvući, tako je labavo!" Mislio sam se u sebi, neću ti više ništa reći pa makar umro. Ruke su traule sve više. Pokušavao sam, da ne mislim na bol. Nastojao sam da mi misli odlutaju negdje daleko. Samo da mi je bilo zaspati. Ali mi ne znamo ni kuda idemo, ni koliko još ostaje vožnje do kraja puta. Kako ću sve ovo izdržati? Voz je truckao. Činilo mi se da puzi. Ipak... Zaspao sam i pored boli u rukama.

Neko me je drmao po ramenima. Pogledao sam. To je bio milicioner:

"Premjesti se na mjesto Šotre, pa neka Šotra gleda kroz prozor. Nije pet godina ništa vidio, osim zidina zeničkog KP doma."

Ustanem i izmjenjamo mjesta. Nazirao se tek prvi tračak zore. Voz je išao. Možda od tada nije prošlo ni petnaest minuta, voz se je zaustavio. Čula se škripa vagona. U našem vagonu je bila tišina. Većina robijaša je spavala. Dva milicionera su dežurala u hodniku. Stajali smo dvadesetak minuta. Vidio sam pored prozora nekog željezničara kako maše fenjerom.

Iako je prozor bio zatvoren čuo sam jasno:

"Stoj, stoj! Jesu li poludili?"- uporno je mahao.

Nisam imao pojma šta hoće. I odjednom strahovit udar u naš vagon. Čula se strašna lomljava. Osjetio sam udarac u potiljak. Spale su mi naočale. Nešto me je stiskalo u prsima i dušniku. Imao sam osjećaj da umirem. Gubio sam dah. I odjed-nom-tišina, ali samo za sekund-dva. Čuli su se krici i pozivi za pomoć. Nešto se je desilo sa nama, ali nisam znao šta. Ležao sam potrbuške. Ispod mene vidio sam prugu, kamenje između tračnica, travu, željezničke pragove. Neko je ležao ispod mene. Na meni je bila ogromna gomila stvari i krša od vagona.

"Upomoć-spasavajte nas!"- neko je vikao. Pokušao sam da se pomaknem. Međutim kao da sam bio uklješten, maknuti se nisam mogao.

Čuo sam viku "Sudar! Sudar!" Robijaši koji su ispali iz vagona kretali su se okolo. Raskrčivali su ruševine od vagona. Vidio sam Ismeta, Omera i Saliha. Traže me i zovu "Munire!" Odazvao sam se. Odjednom neka kutija koja je bila više mene proleti mi pored glave i udari jednog ranjenika koji je bio ispod mene. Dozivao me je:

"Munire, molim te pazi."

Objasnio sam mu da je kutija proletila pored moje glave.

Došli su Omer, Salih i Ismet i počeli su dizati stvari i dijelove vagona koji su bili na meni. U to naiđe željezničar. Molio sam ga da mi odveže ruke.

"Vjeruj mi ne smijem!" Ponovo sam ga molio, ali opet nije htio.

U tome naiđe oflcir-poručnik. Zamolim ga da mi prekine vezove na rukama. On bez riječi izvadi čakiju i presječe ih. Ruke su mi bile slobodne. Otekle su i poplavile. Na mjestu gdje sam bio vezan bili su duboki krvavi urezi. Kasnije sam godinam nosio te ureze na rukama. U međuvremenu su i Vahida oslobodili ispod ruševina vagona. Poslije kratkog vremena i ja sam bio slobodan.

"Hajde, diži se" neko mi je od njih rekao.

Pokušao sam, ali ničim nisam mogao maknuti, ni rukama ni nogama. Čudno da ni pomislio nisam na to da li sam slomio kičmu ili vrat. Kao da se to sve dešavalo nekom drugom, a ne meni. Omer, Salih i Ismet donesoše neku deku i prebaciše me u nju i ponesoše. Spustili su me pored profesora Nametka. Sjedio je on oslonjen na izvađenu klupu iz vagona. Pored njega je ležao Rešad Kadić. Bionjaće su mu bile potpuno pocrvenile a dva modra koluta su bila oko očiju. Predstavio sam se Rešadu i profesoru Nametku. Obojici je bilo drago što smo se upoznali, ali i žao što je to na ovakvom mjestu. Rešad nije vidio ništa od podliva krvi u očima.

Malo sam podigao glavu. Svuda oko mene trava. Mnogo robijaša je ležalo. Pogledao sam na prugu: naš vagon je sam stajao na pruzi. U njega je do pola ušla velika 50-tonska lokomotiva. Na njoj je pisalo UNRRA. Sve strane vagona i krov su se raspali. Nevjerovatno je bilo kako smo mi u zadnjem dijelu vagona koji je primio najteži udar, uopće ostali živi. Po poljani su bile razbacane stvari. Neke seljanke su tu naišle. Nudili sa nama ranjenim mlijeko, hljeb i sir. To su bili potomci doseljenih katolika iz Hercegovine. Čuli su da se u transportu nalazi biskup dr Čule i više svećenika.

Na nekoliko stotina metara naprijed je željeznička stanica Slakovci. Saznali smo, kako je došlo do sudara. Naš se je vagon navodno pokvario i otkačili su ga iz kompozicije i ostavili na otvorenoj pruzi na pola kilometra pred stanicom. Kompozicija voza bez našeg vagona je pošla naprijed i ušla u stanicu.

Pošto otvorenom prugom idu vozovi na nas je naletio voz iz pravca Vinkovaca za Beograd. Pitali smo se: kako je bilo moguće da niko nije obavijestio vinkovačku željezničku stanicu da se vagon nalazi na pruzi? I kako vagon, ako je već bio u defektu, nisu dogurali do stanice i sklonili sa otvorene pruge? Da li smo mi svjesno ostavljeni pred voz da nas udari i da izginemo?

lb pitanje je ostalo i na njega nikada nismo dobili odgovor.

Već je uveliko svanulo. Dan je bio prelijep i sunčan. Poslije Zenice i ćelija u kaznenom odjelu ova okolina je bila divna. Iz našeg voza su došli studenti medicine iz Sarajeva i pregledali nas. Oni su bili na putu za Beograd - neka fudbalska utakmica. I gle čuda: do mene je došao stari školski drug Men-sur Demirović. Sjedjeli smo jedno vrijeme u istoj školskoj klupi.

Začudio se je:

"Odakle ti ovdje?" On i njegove kolegice su mi pregledali noge, ruke, vrat i kičmu:

"Sve je uredu, ništa nije slomljeno."

"Ali ja ne mogu ničim maknuti."

"To je od teške kontuzije."

Vidim Omera i Ismeta šetaju pored vagona. Milicioneri su potpuno izgubljeni. Čujem od Omera i Ismeta - poginuo Šo-tra. Glava mu je sva smrskana. Poginuo Alibegović i njemu je glava smrskana. Kasnije čujemo da je poginuo i kapetan koji nas je sprovodio. Ležao je na klupi vagona kad je došlo do sudara. Mensur je pregledao Rešada i profesora Nametka i pozdravio se sa mnom. Bože, sudbine gdje smo se sreli. Nisam ga vidio od 19. juna 1947., zadnjeg dana naše mature.

Pričao sam Rešadu i ostalim kako me je milicioner na dvadesetak minuta prije sudara podigao sa mjesta pored prozora i prebacio na mjesto uz hodnik. Bog najbolje zna, ali da sam ostao na tom mjestu pored prozora vjerovatno bi mi glava bila smrskana. Božija volja je bila, da se spasim od sigurne smrti. Saznajemo da su svi oni koji su sjedili uz prozore sa lijeve strane vagona poginuli ili su bili teško ranjeni. Omer, Ismet i Salih su bili sa desne strane vagona kad je došlo do sudara. Stranice vagona su se jednostavno otvorile i oni su sletili u jarak. Lanac kojim su bili vezani Omer i dr Čule pukao je. Prišao nam je jedan milicioner i kazao da će po nas uskoro doći lokomotiva sa vagonom iz Vinkovaca da nas preveze u bolnicu. Milicioner reče da je poginulo pet robijaša i da su dvadeset-četiri teško ranjena. Među tim ranjenim bio sam i ja.

Dio mog sna od prije mjesec dana počeo se ostvarivati. Zmije koje su išle prema meni, da me ubiju prošle su ali su ostavile kosti iza sebe. Ostao sam živ... Šta li će dalje biti?

Čujemo pištaljku. Naš voz odlazi iz stanice Slakovci za Beograd. Iz pravca prema Vinkovcima dolazila je lokomotiva sa vagonom po nas. Iz vagona su izašli bolničari sa nosilima. Kupili su teško ranjene i unosili u vagon. Došli su i po mene.

"Ustani" rekao mi je jedan bolničar. Pokušao sam ali ničim nisam mogao maknuti, noge kao da su bile oduzete. Šake su mi bile potpuno utrnute i nisam mogao stezati prste. Čitavo me je tijelo bolilo. Svo odijelo mi je bilo krvavo. Vjerovatno je krv bila iz usta i nosa, jer u toku sudara sam osjetio kroz polu-svijest gušenje i neku tečnost po bradi. Digli su me na nosila i unijeli u vagon. Čuo sam pisak lokomotive, krenuli smo prema Vinkovcima.

Zahvaljivao sam dragom Allahu što me je i ovaj put spasio sigurne smrti. Voz je polahko išao. Ulazili smo u željezničku stanicu Vinkovci. Primicalo se podne, 28. april 1951. godine.

U GRADSKOJ BOLNICI U VINKOVCIMA

Zaustavili smo se na peronu željezničke stanice. Bolničari okruženi milicionarima su nas iznosili jednog po jednog. Prolazili smo kroz staničnu zgradu. Pokrili su me dekom jer mi je svo odijelo bilo krvavo i poderano. Na izlazu iz stanice neka djevojka je bacila po meni jorgovan. Puno jorgovana. Za tili čas sam sav bio u cvijeću. Pogledam: nekoliko djevojaka ide uz moja nosila i pitaju me kako se osjećam. Pratile su me izvjesno vrijeme. Kako su došle tu i kako su saznale za nas ranjenike nisam nikad saznao. Ali, osjećao sam zadovoljstvo, što su ove mlade djevojke, rizikujući, pokazivale solidarnost sa nama ranjenim robijašima. Interesantno, je da ni milicioneri to nisu sprječavali.

Smješten sam na prvom katu bolnice, u veliku sobu sa desetak kreveta. Pored mene je ležao tehničar Kuzmanović (meni se čini da se tako zvao) također ranjen u vozu.

Izmijenili smo nekoliko riječi o prvim utiscima poslije sudara. Sestre su mi dale bolničku pidžamu. Obukli su me, pošto ničim nisam mogao micati. Bolovi u čitavom tijelu su mi se pojačavali.

Uskoro je došlo nekoliko liječnika u pratnji sestara. Prišao mi je glavni liječnik, valjda šef odjela, i odgrnuo deku. Bolničari su mi skinuli gornji i donji dio pidžame, ostao sam samo u kratkim gaćicama. Sva lijeva strana grudnog koša bila mi je modra, a dio kože je bio zguljen. Noga je na jednom mjestu bila povrijeđena i kost cjevanica je bila kao da je rezana. Vidjele su se modrice na prsima. Liječnik mi je pregledao šake. Vidjeli su se jasni tragovi vezanja. Plavetnilo i otok još nisu spadali. Pregledao mi je glavu. Imao sam rane po licu i po potiljku. Uglavnom, radilo se o teškoj kontuziji grudnog koša, nogu, ruku, leđa.

"Ovaj ostaje ovdje." reče liječnik i prede do mog susjeda. Podigao je i njegovu deku i odmah rekao: "Ovaj ide za Osijek". Vrlo brzo su došla četvorica bolničara i na nosilima iznijeli Kuzmanovića. Pozdravili smo se.

Nije prošlo ni pola sata, a u našu sobu je ušla žena tridesetih godina uplakanih očiju. Pitala je da li neko zna za njenog muža Kuzmanovića. Rekao sam joj da je tu bio prije pola sata i da su ga otpremili za Osijek. Sva usplahirena je izašla. Kasnije sam čuo da je njen muž umro na putu za osiječku bolnicu. Ni ja nisam dugo ostao u toj sobi. Premjestili su me u manju sobu, gdje su bili kreveti na sprat. Tu sam našao Rešada. Pored sobe u kojoj sam se nalazio bilo je još nekoliko soba krcatih ranjenicima iz našeg transporta. Dobio sam temperaturu, povremeno sam gubio svijest. Iz te male sobe malo se sjećam šta se događalo. Znam samo da nam niko od liječnika nije dolazio. Nisu nam dali nikakve lijekove. Bolovi su bili veoma jaki.

Rešad je pričao o teškim uslovima u drugom odjelu zeničke kaznione, tzv. staklari. Govorio je o teroru Jure Bilića. Rešada su poslali na rad u polirnicu. Tu su se polirali bakarni odlivci. Milicioneri su zatvarali prozore da ne bi ulazio zrak u prostoriju. Od bakrene prašine gotovo se ništa nije vidjelo. Ta prašina je direktno ulazila u pluća. To su bili užasni uslovi. Po noći se radilo, a po danu su zatvorenici bili u staklari. Nisu smjeli ležati, samo sjedjeti ili stajati, lb je bilo iscrpljivanje i postepeno ubijanje. Rešad je govorio da je bilo potrebno javiti u Beograd u Savezni MUP šta se radi u Zenici.

Pred našim sobama su sjedjeli milicioneri. Neko je u našoj sobi pričao kako je noć prije nego što smo krenuli iz Zenice, sanjao lokomotivu kako juri na nas u punoj brzini. Saznao sam da je među nama koji smo bili u transportu bilo dva-desetčetiri katolička svećenika, pet nas Mladih Muslimana, pravoslavni svećenik vladika Nastić, profesor Nametak, Rešad, Džemal Konjhodžić, tehničar Kuzmanović, tehničar Ličen, Šo-tra, Alibegović, Salih Spahić, Jure iz Čapljine, baštovan iz Zenice, zatim Dr Džinić advokat iz Banje Luke i još neki. Teško je ranjeno dvadesetpet robijaša. Svi smo bili u bolnici u Vinkovcima, izuzev njih nekoliko, koji su otpremljeni za Osijek. Lakše ranjeni su smješteni u gradski zatvor Vinkovci. Među robijašima je bilo sedam mrtvih. Poginula su dva milicione-ra, kapetan i stražar.

U ovom zajedničkom odjelu cijelo vrijeme sam bio kao u košmaru. Izmjenjivali su se dan i noć a da to gotovo nisam ni primjećivao. Valjda je nastupila izvjesna ošamućenost. Sjećam se i danas teške tegobe zbog bolova i zbog opće neizvjesnosti.

PRELAZ UKPD SREMSKA MITROVICA

Poslije boravka u bolnici tri dana preneseni smo na željezničku stanicu i ukrcani u stočne vagone. Vagon gdje sam bio ja, bio je pun. Došli su nam drugovi iz gradskog zatvora. Blizu mene je sjedio Džemal Konjhodžić. Džemo se šali i kaže kad je bio sudar da je uzviknuo:

"Čuvajte mi Jugoslaviju", misleći na riječi, koje je navodno kralj Aleksandar Karadorđević izrekao kad je na njega izvršen atentat u Marseju 9. oktobra 1934. godine. Džemo je suđen zbog pripadništva ustaškoj sveučilišnoj mladeži. Prva mu je kazna bila smrt strijeljanjem, ali je u slijedećem procesu snižena na dvadeset godina.

Neki pričaju kako je profesor Nametak u trenutku sudara uzviknuo: "Ešhedu en lailahe illellah."

U toj strašnoj lomljavi njegov glas je nadjačavao tutnjavu i predstavljao čudnu duhovnu snagu koja kao da je dolazila sa drugog svijeta. Voz je polahko išao. Sjećam se da smo se iskrcali po mraku. Zaustavili smo se u Sremskoj Mitrovici. Prevezli su nas kamionima do KP doma. Nisu imali nosila pa je mene sebi na leđa natovario bolničar Ivan, Vlah sa granice prema Rumuniji, osuđen na dvadeset godina zatvora. Bio je jako razvijen i snažan. Mislio sam da ću se onesvijestiti kad smo se penjali uz stepenice. Bolio me je svaki atom tijela.

Mi, teže ranjeni, smješteni smo u jednu veliku sobu. Pored mene je ležao Vahid, a sa lijeve strane dvojica katoličkih svećenika. Ubrzo je došla ekipa medicinskog osoblja. Svima su dali injekcije morfija, da bi ublažili bolove. Vahid i ja ih nismo htjeli primiti usprkos strašnim bolovima. Vahid mi je govorio: "I da ne kukamo."

Poslije smo stalno govorili jedan drugom, kad bi nam teško bilo: "Da ne kukamo." Neko od starih robijaša, koji su nam pomagali prilikom smještaja, reče da je ovo soba gdje su prije rata ležali komunisti, među njima Ranković, Moša Pijade i Đilas.

Tu je bila i čuvena zatvorska soba uz ovu sobu u kojoj su komunisti ispitivali svakog svog člana koji je tek dospio sa suđenja. Uprava zatvora Sremske mitrovice ili nije htjela ili nije imala uvida u tu ćeliju u kojoj su vršena isljeđenja. Možda su tu nastali prvi začeci režima na Golom otoku. Čak je bilo i tučnjave. Traženo je od svakog pojedinca da tačno prizna kako se držao pod istragom kraljevske policije. Da li je nekoga odao, da li je postao doušnik. Saslušavanja su trajala danju i noću.

Ova prva noć u Sremskoj Mitrovici bila je grozna. Svi ranjenici su jaukali. Bilo je mnogo onih koji su primivši morfij halucinirali. Imao sam visoku temperaturu. Svu sam noć probdio, zbog bolova nisam mogao zaspati. Ujutro je došla ekipa medicinskog osoblja (zatvorenika) i nas najteže ranjenike su prebacili u bolnicu KP doma.

BOLNICA U ZATVORU KPD SREMSKA MITROVICA

Bolnička soba je bila vrlo velika sa dvadesetak kreveta. Mene su smjestili u treći krevet od vrata. Prozori su gledali u dvorište bolnice. Bili su duguljasti i široki, ali sa rešetkama. Posteljina je bila čista. Pokrivači su bili deke vojske stare Jugoslavije. Na sredini sobe je stajao veliki dugački sto prekriven bijelim stolnjakom. Oko stola su bile bijelo obojene stolice. Do mene je bio smješten Vahid a do njega Rešad. Pored Rešada je bio smješten Smailbeg, zvani Mičurin, osuđen dvadeset godina. Bio je vrtlar u zatvoru u Zenici.

Tad su ga prozvali Mičurin, po imenu ruskog biologa Mičurina. Do Mičurina je bio advokat iz Banje Luke, dr Rifat Džinić. Dalje je bilo nekoliko praznih kreveta u koje su kasnije smješteni Kasim efendija Do-brača i dr Čule, biskup mostarski. U samom vrhu sobe bio je prazan krevet, rezervisan za profesora Džudžu iz Tuzle koji je također teško stradao u sudaru vozova. Na suprotnoj strani od nas ležali su njemački pukovnik osuđen na dvadeset godina robije, dvojica Albanaca, talijanski fašistički poručnik i još neki zatvorenici. Do mene su ležala dva katolička svećenika. Jedan apotekar trapist iz samostana u Delibašinom selu kod Banje Luke, a drugi župnik iz Banje Luke.

Čim smo smješteni, bolničar Ivan nas je pitao sa kojeg kazana želimo da se hranimo: srpskog, albanskog ili mađarskog. Mi Muslimani smo se opredijelili za albanski. Ustajanje je bilo u šest sati ujutro, zatim bi pokretni bolesnici išli u kupatilo, a nama nepokretnim je pomagao Ivan. Sutradan su meni i Vahidu prišla trojica Albanaca i počeli su nam pomagati. Mene su i hranili jer su mi ruke još bile jako natečene i nisam mogao kašiku hvatati. U vizitu su nam dolazili liječnik i student medicine četvrte godine medicinskog fakulteta u Beogradu, suđen na petnaest godina robije, zbog Saveza demokratske omladine Jugoslavije. Prilikom pregleda otkrili su da su mi pukla tri rebra na lijevoj strani grudnog koša. Svi ostali nalazi su se poklapali sa onim nalazima iz bolnice u Vinkovcima. Liječnik mi je rekao da se nada da će se moje stanje za 15 do 20 dana popraviti. Važno je da mi kičma nije bila slomljena.

Ovo novo društvo bilo je vrlo zanimljivo. Pred veće smo dobij ali tablete protiv bolova pa smo lakše provodili noć. Poslije večere Ivan i još jedan bolničar donijeli su kacu koja je služila kao zahod u toku noći. Ujutro su je iznosili. Soba se je zaključaval odmah poslije večere. Dobili smo i neke bijele pidžame, poderane i krpljene, ali čiste. KPD Sremska Mitrovica je bio centralni zatvor za Jugoslaviju.

Nekoliko dana kasnije donijeli su iz gradske bolnice profesora Omera Džudžu. Operisali su mu obje noge, bio je u gipsu. U međuvremenu doživio je moždani udar. Oduzeta mu je cijela jedna strana tijela i nije mogao govoriti. Žao mi je bilo gledati tog dobrog, divnog čovjeka, kako se strašno pati. Njegovo stanje je bilo izuzetno teško, a sam bolničar Ivan nije mogao pružiti odgovarajuće higijenske uslove.

Jednog jutra su nam najavili da će nam doći posjeta iz Sarajeva: načelnik trećeg kaznenog odjela i još neki viši funk-cioneri iz MUP-a Bosne i Hercegovine. Svi smo morali biti na svojim ležajima uredno pokriveni. Došli su oko deset sati. Prošli su kroz čitavu sobu i stali pred krevet dr Čule. Pitali su ga kako se osjeća. Nas ostale nisu ni pogledali. Obratili su se upravniku KP doma i rekli da nam odsad daju po pola litra mlijeka ujutro.

Brat doktora Čule je živio u Belgiji, pa se je preko belgijske ambasade intersirao za njega. Tako smo i saznali kako Zapadna štampa piše o stradanju našeg transporta. I neke komunističke novine Zapada pisale su o našem slučaju. Vjerovat-no potaknuti ovim pričama, napisima i radio-vijestima, UDB-a iz Bosne i Hercegovine nije mogla ostati sasvim ravnodušna. Naš sudar je bio ozbiljan incident. Ne treba zaboraviti, da je poginulo nekoliko katoličkih svećenika, a da ih je više bilo ranjeno. I vladika Nastić je bio teško ranjen, operisan i doveden u našu sobu. Pričali su ovdašnji zatvorenici da je nekoliko mjeseci prije nas stradao vagon koji je prevozio informbiroovce iz Beograda prema Zagrebu. Nesreća se desila opet kod Vinkovaca. Bilo je mrtvih i mnogo ranjenih.

Dr Čule mi je ukazivao izuzetnu pažnju. Iako je bio trideset godina stariji od mene, obraćao mi se kao sebi ravnom. Interesirali su ga moji pogledi na svijet, moral, ljude.

Svako jutro poslije umivanja sjeo bi do mene i govorio mi o potrebi vjere u Boga, o potrebi ljubavi prema ljudima, o milosrđu itd.

ALBANCI, NIJEMCI I TALIJAN

Među trojicom Albanaca u našoj sobi bio je mladić Skender Sadik Uka, moj vršnjak, osuđen na osam godina, zbog pripadništva albanskoj organizaciji "Nacionale Šiptare Demokratik". Njegov otac je bio u vodstvu te organizacije i strijeljan je 1946. godine. Sadik je jako mnogo pomagao meni i Vahidu. Njegova pomoć je mnogo olakšala tegobne dane u bolnici. Bio je preko pet godina u Sremskoj Mitrovici, poznavao je mnoge Albance i zarobljenike Nijemce. Jedno jutro mi je donio poklon od Albanaca: papuče, futrolu za naočale te šaku vitamina od Nijemaca i keficu za zube. Pričao mi je da su Nijemci dobivali po nekoliko paketa mjesečno od porodice, od njemačkog Crvenog krsta, od Udruženja ratnih veterana, od katoličkih i protestantskih humanitarnih organizacija. Bilo ih je tada u Sremskoj Mitrovici oko četiri stotine, osuđenih na visoke kazne.

Poslije petnaestak dana boravka u bolnici već mi je bilo mnogo bolje. Počeo sam ustajati i kretati se sa štakama. Jedno jutro u početku našeg dolaska u bolnicu osjetim nečiju ruku na mom čelu. Stari Albanac je stajao pored mene i pitao me: "Boli li te?". Čuo je kako kroz san puštam poneki jauL "Mi vas Muslimane iz Bosne mnogo volimo."

Ovaj čovjek je imao jako osjećajnu dušu. Sa mnom u sobi je bio fašistički poručnik Đuzepe SpineUi, rodom iz Banja u Italiji. Od 1940. do 1945. godine je bio stalno u borbama. Zarobljen je kod Trsta u maju 1945. godine. Mnogo nam je pričao o Italiji. Volio je Musolinija. Osuđen je bio na šest godina zatvora. Jedno veče dođe nam Skender i ispriča kako se pojavio cinker među Albancima. Pretukli su ga.

Albanac iz Kosovske Mitrovice mi je pričao, kako je 1945. na pučini pred Barom u brodu potopljeno oko 800 Albanaca. Uhapšeni su i dovedeni u Bar. Zatvoreni su u donjem dijelu broda. Bili su vezani. Posada je izbušila brod, napustila ga u čamcima, a Albanci su otišli na dno mora.

MIČURINI NJEGOV DOŽIVLJAJ

Mičurina su oznaši uhapsili odmah po ulasku partizana u Brčko. Odveli su ga u mjesni zatvor i stavili u neku veću podrumsku prostoriju bez prozora i svjetla. U prvi momenat uopće se nije mogao snaći. U prostoriji se ništa nije vidjelo. Dodirnuo je rukama zid i spotakao se o nekog čovjeka. Taj je bio mrtav. Pošao je dalje i opet les, i opet les. Tako je nabrojao tridesetak ubijenih muškaraca. Pošto su bili još topli, ocijenio je da su nedavno poubijani. Spopala ga je jeza. On sam u grobnici sa tridesetak mrtvaca. Ko su bili ovi ljudi, samo Bog zna.

Mičurin nam je pričao kako u životu nije imao strasniji osjećaj. Svud samo smrt oko njega. Mnogo godina su ga morile muke u snu. Pojavljivali su se ti mrtvaci. I on je očekivao da će dobiti hitac u potiljak. Čekao je sate i sate. Sjedio je u jednom uglu prostorije i naslonio se na zid. Nije se usuđivao ni da se pomjeri, da ne bi dotakao mrtvace. Izgubio je osjećaj za vrijeme. Nije znao koliko je sati prošlo, kako je ubačen u ovu grobnicu. Na momenat mu se učinilo da čuje korake. I stvarno začuje ključ u bravi.

"Van brzo" komandovao je oflcir OZN-e. Pored njega je bio ključar. Odveli su Mičurina u drugu sobu. Na sredini ćelije je za ruke, o kuku na plafonu, bila obješena neka žena.

Čim su se vrata otvorila ona ga je zamolila: "Molim vas, gospodine, pomozite mi. Čini mi se da mi se raspadaju ruke od bolova. Samo minut ležite ispod mojih nogu, da se mogu osloniti na vas!" Bio je to veliki rizik, ali Mičurin joj je pomogao. I tako više puta noću. Rekla mu je, da je Njemica iz Slavonije. Rano ujutro su je odveli. U zoru kroz prozor je gledao kada su je strijeljali sa još jednom grupom muškaraca, u dvorištu zatvora.

REŠAD PRIČA

Rešad je bio 1929. godine učenik srednje tehničke škole u Sarajevu. Sarađivao je u ilegalnoj komunističkoj organizaciji. Imao je konspirativno ime "Mali". Kurir partije koji je stigao iz Beograda nosio je sobom i neku partijsku poštu koju je trebao predati Rešadu. Bila je zima 1929. godine. Već je bila uspostavljena diktatura kralja Aleksandra i raspušten Parlament. Pooštren je bio policijski režim. Oko devet sati navečer beogradski kurir je išao od Baščaršije prema tadašnjoj Aleksandrovoj ulici (danas Titova ulica). Kod Zemaljske banke prišla su mu dva policajca i zatražili legitimaciju. A on, umjesto da pokaže legitimaciju, počne bježati. Rešad kaže da je taj kurir pokazao legitimaciju, koju je imao i to urednu, ništa mu se ne bi desilo. Ali, on se uspaničio i trčao je kao lud prema Baščaršiji. Policajci su zviždali, pozvali pomoć i za deset minuta je bio uhvaćen. Odveli su ga u policiju, pretresli i našli kompromitujući materijal. Poslije nekoliko šamara, počeo je da odaje sve svoje veze.

Rešada su uhapsili oko jedan sat ujutro. Musakadija, tadašnji upravnik policije koji je poznavao Rešadove roditelje, doveo je Rešada do otškrinutih vrata, gdje je saslušavan kurir iz Beograda. Rešad se zaprepastio kako ga je ovaj teško teretio. U tri sata ujutro ovaj kurir je provalio petnaest ilegalaca. Rešad je odveden na Adu Ciganliju. Tamo je pod istragom proveo nekoliko mjeseci i poslije je osuđen na tri godine zatvora. Kurirova izdaja i lažne optužbe u Rešadu su duboko potresle njegove simpatije prema komunizmu. Rekao mi je da nikad nije bio član SKOJ-a ni član Partije. Ilegalno je radio kao van-partijac. Njegova dva brata, koji su studirali u Pragu, bili su simpatizeri i aktivisti Partije pa su uticali na njega da pomaže ilegalni pokret. Tad je u Sarajevu bilo vrlo malo ilegalaca komunista. Poslije Ade Ciganlije i suđenja Rešad je prebačen u Sremsku Mitrovicu. Nije htio da ide u skupnu sobu sa ostalim komunistima. Izabrao je samicu i u njoj je proveo tri godine.

Moša Pijade ga je nekoliko puta pozivao da pređe k njima, ali je Rešad to uvijek odbijao.

Pričao mi je kako se i sada sjeća dozivanja stražara pri smjeni straža. Kad je izašao iz zatvora prvo što je ugledao na ulici bili su vrapci koji kljucaju po snijegu tražeći mrve hrane. Kući u Sarajevo je stigao u samu zoru. Bio je mrak. Snijeg je padao. Udario je halkom tri puta na vrata, kao što je prije udarao kad se vraćao iz škole. Čuo je majčin hod preko avlije i kako nekom dovikuje:

"Boga mi, on."

Otvorila su se vrata i Rešad je pao majci u zagrljaj. Uvela ga je u toplu kuhinju. Kafa u fildžanima stajala je na man-gali. Rešad mi je pričao da nikad nije nešto tako duboko doživio kao ovaj susret sa majkom. I sad kad smo ležali jedan pored drugoga sa sjetom se sjećao tih trenutaka.

TELEGRAM O AMNESTIJI

Bio je početak juna. Već sam bio, hvala Bogu, dosta dobro. Za hodanje mi štake više nisu bile potrebne. Počele su da kolaju priče kako ćemo uskoro biti prebačeni u neki specijalni odjel i to svi mi koji smo ostali živi poslije nesreće. Sjećam se jedne noći početkom juna. Bila je divna mjesečina. Stajao sam uz prozor. Vani se čula pjesma, sevdalinka koju je pjevao neki divan muški glas preko razglasne radio-stanice:

"Oj Boga ti siva ptico, sokole, jesi l' davno od Bosne ponosne, jesi l' davno moju Fatu vidio. Nosi l' Fata od danfeza dimije nosi l' Fata od biljura nanule. Nosi li se, aman, kao što se nosila."

Pjesma me je duboko potresla. Pored riječi i divnog glasa nepoznatog pjevača, koji kao da je upravo pogađao moje misli o Bosni i kao da je govorio iz moga srca. Posebnoj atmosferi je doprinosila divna junska noć, miris zelenila sa drveća u dvorištu, mjesečina i blagi povjetarac. Sjećao sam se svojih najmilijih, sjećao sam se Sarajeva i Trebeviča okupanog u mjesečini...

Povečerje je sviralo. Gasila su se svjetla. Dugo sam molio Allaha da mi oprosti grijehe i da me uputi na pravi put. Namaze sam redovno klanjao ležeći u krevetu. Zaspao sam s molitvama upućenim Bogu. Nekako pred zoru sanjam: vidim ovu sobu-bolnicu. Svi mi bolesnici sjedimo u krevetima, pokriveni bijelim čaršafima a svi smo u bijelim dugim košuljama. Jasno vidim sebe, Vahida pored mene, Rešada malo dalje, pa Miču-rina i tako dalje. I odjednom svi su oni gologlavi, samo ja imam fes na glavi, crven kao krv. Probudih se uzbuđen. Bože, šta li je to pitao sam se.

Ujutro svakodnevni odlazak na umivanje, doručak i pripreme za šetnju. Tog jutra otvaraju se vrata i milicioner pita:

"Koji je Gavran?"

Javljam se, a on mi pruža telegram. Moja sestra mi javlja:

"Amnestiran si. Brzojavi dolazak."

Munevera.

Iznenađen sam. Pa ni u snu nisam pomišljao na amnestiju. Pokazujem telegram Vahidu i Rešadu. Svi mi u sobi čestitaju.

Sjetio sam se sinošnjeg sna. Evo sad i objašnjenja za dio sna koji sam sanjao na Vracama: sivo lišće na vrbama uz Neretvu, pustinja i pustinjski pijesak značili su bolnicu, bjelilo bolnice i bolničku atmosferu. Dva grada ispod pustinjskog brda, Meka i Medina, značili su moj spas i Allahovu pomoć. Kaba i mnoštvo svijeta oko nje, tekbiri i veoma jak glas upučen meni:

"Eto to je Kaba" je poruka definitivnog spasa iz zatvorskih muka, spasa sa čistim srcem u Islamu. Kabi se okrećemo pet puta dnevno a to mi je bio pokazatelj da to u životu uvijek bude moj put, put ka Kabi. I tako je san, koji sam sanjao pred odlazak sa Vraća, sada postao istina i rasvjetljenje. Izašao sam u dvorište sa Vahidom, Rešadom i Sadikom. Već su mnogi čuli za telegram. Poslije šetnje sam se vratio u sobu. Imao sam nekakav neodređen osjećaj.

Da možda ipak nije obmana?. Ali sestra mi ne bi slala telegram da nije vidjela rješenje o amnestiji. Sad je trebalo samo čekati i čekati. Sta me čeka po izlasku? Da li će me pozvati u vojsku? Da li će mi dozvoliti školovanje? Ja sam još uvijek bolesnik.

ZADNJI DANI ROBIJE

Jedno jutro pošao sam u kupatilo i zahod. Kad sam otvorio vrata ugledao sam na zahodskoj šolji ogromnog štakora -ležao je kao mačak. Ugledao me je i začas bučnuo u zahodsku solju. Poslije, kad god sam ušao u kupatilo nelagodno sam se osjećao, lb mi je najodvratnija životinja. Uvijek sam se kroz zatvor bojao da me ne ubace medu štakore. Pričao mi je jedan prijatelj, stari zatvorenik da su njemu u samicu ubacili nekoliko gladnih štakora. Imao je velike probleme sa njima.

U dvorištu prilikom šetnje priđe mi jedan visok čovjek pravilnog držanja. Predstavio mi se. Ne sjećam se da li mu je bilo prezime Obradović ili Jovanović. Bio je pukovnik kraljevske vojske, član štaba Draže Mihajlovića. Pričao mi je dio dramatične povijesti svog života.

Povlačio se sa Dražom sa Zelengore. Nastalo je rasulo među četnicima. On je išao sa jednom grupom četnika. Iznenada su ih napali pripadnici KNOJ-a kod Rogatice. U borbi je teško ranjen. Zavukao se u jedan grm. Svi su se razbježali, ostao je sam. Bio je juni 1945. godine. Ležao je tu čitavu noć i dan. Knojevci ga nisu našli. U jutro slijedećeg dana čuo je kako neko prolazi puteljkom pored grma, gdje je on ležao. Riskirao je i zavikao "U pomoć!". Prošao mu je seljak, Musliman. Rekao mu je: "Strpi se, sad ću ja doći po tebe."

Obradović mi kaže:

"Mislio sam da će me prijaviti miliciji. Vidio je, da sam četnik sa šubarom i kokardom na glavi. Izbora nisam imao. Pomaknuti se nisam mogao, a kamoli puzati. Prepustio sam se tom čovjeku."

Taj seljak je stanovao u blizini. Ni sat nije prošao a on je doveo kola i uspio Obradovića staviti na njih. Pokrio ga je će-badima, da ga niko ne vidi. Seljakova kuća je bila na periferiji sela. Mnoge seoske kuće su bile spaljene. To su četnici uradili. Ovdje su četnici izvršili pokolje nad Muslimanima.

"Što sam mogao očekivati od ovog seljaka? Po mraku me je unio u kuću i smjestio u jednu malu izbu. Iako je bio teška sirotinja, iako su mnogi njegovi bili poklani, on mi je pružio utočište. Liječio me je tri mjeseca i njegovao sve dok nisam potpuno ozdravio. On i njegova porodica nisu imali dovoljno hrane. Odvajao je od usta svoje djece i davao je meni. Nikada me ništa nije upitao: zašto ovo, zašto ono. On, taj neznani seljak, bio je veliki čovjek, sa dušom kakvu imaju samo veliki ljudi. Njegovo milosrđe ili kako vi Muslimani kažete merhamet, više su me nego zadivili. Duboko sam se pokajao što sam bio neutralan u zločinima četnika. Ja nikoga nisam ubio niti sam naredio da to neko učini. Sad me je počela gristi savjest zašto nisam spriječio te zločine. Ovaj Musliman naučio me je najvećoj lekciji u životu: kako treba biti čovjek. Često sam se pitao: odakle mu ovoliko plemenito srce? Stid me je bilo pred njim. Izvinjavao sam se koliko sam mogao, ali zgarište i svježe humke nevino poginulih su govorile protiv mene. Kad sam ozdravio pošao sam na prvu milicijsku stanicu da se prijavim. Zagrlio sam ovog divnog čovjeka, davao sam mu novac, znao sam da mu je bio prijeko potreban ali on nije ništa htio da uzme. Rekao je samo: "Zbogom, i neka nam se svima Bog smiluje."

E, ovo ti mladiću pričam da gdje god dođeš ispričaš moju ispovijest. Tvrdim da smo mi četnici jako griješili prema vama Muslimanima. Moja griza savjesti će me pratiti do groba."

Ovim sjećanjem mu se odužujem, u nadi da će mnogi pročitati ovu ispovijest, te da nikad više neće biti ubijanja i klanja između naših naroda, da umjesto noža i metka budu riječi prijateljstva i razumijevanja i da se više nikada ne povampire aveti zla.

Pukovnik mi je snažno stisnuo ruku: "Neka ti Bog uvijek bude na pomoći". Zagrlili smo se. Vidio sam mu suze u očima. Vjerovao sam u iskrenost njegovih riječi. Osjetio sam da je to dobar čovjek.

Tih dana, dok sam očekivao zvaničnu obavijest o amnestiji, opraštao sam se od mnogih poznanika koje sam ovdje stekao. Iako je prošlo svega dva i pol mjeseca kako sam tu u Sremskoj Mitrovici, činilo mi se, kao da sam tu boravio mnogo duže. Bilo je tu informbirovaca, četnika, Ijotićevaca, ustaša, Ni-jemaca-vojnika, balista i članova mnogih ilegalnih organizacija, kao što su SDOJ, "Bijeli orao", "Nacionale Siptare demokratik" i druge. Bilo je tu starih jugoslavenskih političara, kao što je Lazica Marković, bivši ministar vanjskih poslova, dva kraljevska namjesnika, nekoliko poslanika stare jugoslavenske skupštine. Sviju nas je zbližila zajednička muka. Nigdje nikad kod tih ljudi nisam naišao na mržnju i odbojnost. Naprotiv. I sada, dok pišem ove retke, hoću to da podvučem. Stotine sitnih prijateljskih pažnji mi je ukazivano i to nisam niti ću ikada zaboraviti. Razmišljao sam o ratovima, pobunama, mržnjama. Samo malo ljudskosti i razumijevanja za druge, pa da svi ljudi budu sretni i da žive u miru.

Tih dana sam išao prvi put u kino. lb je u stvari bila stara zatvorska crkva adaptirana u kino. Tad sam vidio da u Sremskoj Mitrovici postoji izolacija. U kino-sali su negdje sjedjeli dvojica robijaša a zatim prazan prostor pa onda trojica, pa onda petorica i tako dalje, a sa strane i oko njih prazne stolice. Pričali su mi da postoji specijalno odjeljenje u kojem zatvorenici, koji znaju strane jezike, slušaju strane vijesti preko radija, hvataju ih i prevode na naš jezik. I naša grupa iz Zenice bila je predviđena za takvo nešto. Nikako nisam želio da tu budem. Osjećao sam neku odbojnost i strah. Na dan prije mog izlaska iz zatvora priđe mi jedan stariji zatvorenik, suđen zbog zapad-nodemokratskih opredjeljenja. Pričao mi je da je u KPD Mitrovica od 1945. godine. Prošao je istražnu torturu u zatvoru u Beogradu. Pričao mi je dalje da se 1949. godine neki zatvorenik popeo na vrh tornja crkve koja je bila u krugu KP doma. lb je učinio upravo kad je bio zbor zatvorenika u krugu zatvora. Počeo je da drži govor protiv Partije, protiv UDB-e, protiv režima u zatvoru. Govorio je toliko glasno da se na daleko mogao ćuti. Pozvali su ga da se preda i da neće biti kažnjen. Međutim, on je i dalje govorio. Sve što mu se nataložilo u duši u posljednje četiri godine iznosio je iz sebe. Milicioneri su postavili vatrogasne ljestve i pošli prema njemu. Kad su bih* sasvim blizu, on se bacio u krug zatvora na beton i na mjestu ostao mrtav.

IZLAZAK IZ KPD SREMSKA MITROVICA

Prošlo je već sedam dana od telegrama koji mi je sestra poslala a još nikakvu obavijest nisam dobio od uprave. Dr Dži-nić. mi je pričao da nekad prođe po nekoliko mjeseci od zva-nične odluke o pomilovanju dok zatvorenik ne dobije obavijest. Mene to nije mnogo sekiralo, jer sam se već privikao na život u ovoj našoj bolesničkoj sobi.

Došao je 14. juni, moj rođendan. Predveče prije dijeljenja večere uđe milicioner i pita "Ko je to Gavrankapetanović". Ja sam mu se javio, a on stvarno iskreno reče:

"Sutra ideš kući. Najsretniji sam kad mogu javiti ovakve radosne vijesti ."

Poslije toga sam se stvarno uzbudio. Noć sam probdio -nikako nisam mogao zaspati. Ujutro, odmah poslije doručka, ude u našu sobu komandir straže i onaj sinošnji milicioner. Pročitali su moje ime i pozvali me da pođem sa njima. Odveli su me u jedan magazin gdje su bila odijela i stvari, nas koji smo stradali. Našao sam košulju, pantalone, kaput, dušek i jorgan. Sve je bilo krvavo. Mnogo stvari nisam uopće mogao naći. Začas sam se obukao, vratio bolničku odjeću i sa svojim stvarima krenuo prema upravi. Uveli su me u kancelariju. Tamo su sjedjela dva službenika. Čekao sam dok otkucaju moj otpusni list. Pitali su me ko je taj drugi što je sa mnom amnestiran. Nisu mi htjeli reći ime, pa sam ostao u dilemi, ko je to mogao biti.

"A sad, mladiću, možeš ići, slobodan si."

Milicioner mi otvori vrata.

"Dovidenja" rekoh im, a njih obojica u jedan glas rekoše:

"Bolje reci: Zbogom, zauvijek."

Milicioner me je otpratio do glavne kapije, stražar je otključao vrata i našao sam se na slobodi.

Sunce junsko, divno, toplo oslijepilo me je. Miris lipe sa okolnih stabala se širio svuda. Ptice su cvrkutale kao u horu. Slobodan sam! Ali koliko sam uopće -slobodan kad dođem kući? Prvog prolaznika sam upitao za put ka stanici. Pokazao mi ga je. Malo sam hramao. Dušek i jorgan sam nosio na glavi. Sjetio sam se ćelije broj 36 u junu 1949. godine u centralnoj UDB-i kad smo tiho pjevali pjesmu "Mitrovčanku":

"Hajd' u kolo robijaši,

Složno zaigrajmo, Mitrovčanku zapjevajmo

K'o da je sloboda.

Dvorana igara naših, tamnica je hladna Krase je crveni znaci i odijela tanina (ovdje sam ja umjesto crveni dodavao zeleni) A kad dođe čas slobode čujte, robijaši Pjevaćemo Mitrovčanku bez okova naših."

Na pola puta prema stanici priđe mi visok muškarac pedesetih godina i pita me:

"Jesi li ti mladiću iz KP doma?"

"Jesam, upravo sam sad izašao."

"Poznaš li slučajno Munira Gavrankapetanovića?"

"Pa ja sam to!"

"A ja sam Rifatov otac, svekar tvoje sestre. Ponio sam ti odijelo da obučeš."

Hivzibega, oca mog zeta, nisam nikada do tada vidio i obradovao me je susret sa njim. Pošli smo zajedno ka stanici. I on se je vraćao u Bijeljinu. Nije mi bilo potrebno odijelo jer sam već bio u robijaškom. Čekali smo oko sat na voz i smjestili smo se pored prozora. Putnici su me posmatrali, ali niko ništa nije pitao.

NA PUTU KUĆI

Prolazili smo kroz Slavoniju. Sva polja u zelenilu. Kroz prozor je dopirao miris žita i trave. Prolazile su stanice. Evo i famoznih Slakovaca i mjesta gdje je bio sudar. Prolazili su Vinkovci, Vrpolje. Mislio sam na ono što sam proživio u kazamatima robije. Mislio sam na Nusreta, Halida, Hasana, Omera -oni su dali svoje živote za ISJ_AM. Dok gledam kroz prozor, Nusretov lik mi je pred očima. Sjećao sam se njegovog pitanja:

"Je li ti žao?"

Sjećam se i sada kako mi je rekao:

"Ako živ izađeš, reci mojoj sestri i bratu neka krenu mojim putem, makar ih snašlo ovo što je mene snašlo. Reci im da je to moja poruka."

Milicioner i kondukter su došli do mene. Milicioner gleda otpusnicu i bez riječi mi je vraća. Prošli smo kroz Zenicu. U ponoć smo stigli u Sarajevo. Voz je kasnio nekoliko sati. Tramvaj više nije radio i trebalo je ići pješke do kuće. Noga me je jako bolila. Tražio sam nosača. Javio mi se jedan mladić. Išli smo uporedo. Vidio je moje odijelo pa me je pitao jesam li to sa robije došao. Kad sam mu rekao da jesam i on je meni rekao da je tek nedavno izašao iz KPD Foča. Nema posla pa radi kao nosač. Nisam htio da on sam nosi cijelo vrijeme moje stvari jer su bile teške pa smo se mijenjali. Kad smo bili pred mojom kućom, htio sam da mu platim ali on je odbio. Ipak i protiv njegovog protivljenja stavio sam mu u džep sto dinara: "Nemoj me zafrkavati. Ovo ti je od druga robijaša." Pozdravili smo se, puno je zahvaljivao. Već je bilo oko jedan sat ujutro. Dugo sam zvonio. I sestra i zet su izašli pred mene. Bio je to srdačan susret. Otac i mati su bili u Počitelju. Sutradan sam se već morao prijaviti na policiju i slikati za legitimaciju. Na mojoj sobi su bili otvoreni prozori. Negdje vani je svirala muzika. Zaspao sam. Prva noć u slobodi...

SUSRET SA RODITELJIMA U POČITELJU

Poslije dva dana boravka u Sarajevu, pošao sam za Po-čitelj. U vozu, na svaki pisak lokomotive, skakao sam sa svog sjedišta i automatski trčao prema vratima. Još je uvijek u meni bio svjež trenutak sudara. Svaki pisak lokomotive budio je u meni spontane reakcije. U zoru sam stigao u Čapljinu. Svitalo je. Svjetlost je postepeno smjenjivala mrak. Iako sam imao bolove na lijevoj strani grudnog koša i u nozi žurio sam da što prije stignem kući. Evo opet starog kaldrmisanog turskog puta koji je vodio od Tasovčića ka Počitelju. Na prevoju brda sjeo sam na kamen i gledao sam Počitelj: kula, Alipašina tabija, sa-hatkula,džamija. Preda mnom se pružalo Donje polje zasijano kukuruzima. Sjeo sam i divio se ljepoti zore u Počitelju. Daleko negdje čuo se glas pijetlova. Radosno sam silazio kamenom kaldrmom. Prolazio sam kroz Mezaristan, pa harem naše obitelji, tu leže mnogi moji preci. Stao sam i proučio El-Fatihu. Kad sam ušao u Počitelj zapahnuo me je miris zidina, kadulje i sijena. Nikog nije bilo na ulici. Prošao sam kroz donju kapiju i krenuo prema kući. Čujem Muju našeg komšiju kako viće:

"Ismetbegovice, Ismetbegovice! Muštuluk, evo ti ide Mu-nir!"

Na pola našeg kaldrmisanog puta mati mi je već išla u susret. Zagrlila me je i stegla. Kroz taj zagrljaj sam osjetio svu njenu dvogodišnju brigu i strah pretrpljen zbog mene. Poljubili smo se a zatim je i otac već stigao. Sve troje smo ušli u kuću jedva čekajući da izmjenimo naše misli, nade i strepnje.

EPILOG

U ljeto 1948. godine učestvovao sam na izgradnji Novog Beograda, kao brigadir III studentske zagrebačke radne brigade "Marko Vučić". Liječnička komisija je za najteže fizičke radove, između 180 brigadira odabrala petnaest najzdravijih i najsnažnijih mladića. Među njima sam bio i ja. Tri godine kasnije iz zatvora u Sremskoj Mitrovici izašao sam hramajući sa teškim povredama grudnog koša, polomljenim rebrima lijeve strane, povredama glave, nogu i tuberkuloznom upalom poreb-rice. Ovo stanje se je za dva mjeseca iskomplikovalo. Suha po-rebrica je prerasla u teški oblik vodene porebrice. Tri mjeseca iza toga tuberkulozni proces se proširio na meningijalne opne. Dobio sam tuberkulozni meningitis. Tokom bolesti, došlo je do komplikacija i oduzetosti obiju nogu. Vremenom se to stanje popravilo ali je ostala kronična upala svih nervnih korjenova, koji izlaze iz kičmene moždine kao i upala dijela kičmene moždine, lb je imalo za posljedicu da je svaka gripa, svaka infekcija izazivala dalja oštećenja na nogama i rukama, zbog toga što je obvojnica kičmene moždine postala mjesto najmanjeg otpora. Danas sam 100% invalid, sa potpunom oduzetošću nogu i djelimičnim oštećenjem lijeve ruke. Ovisan sam o pomoći i njezi drugih lica.

U periodu od izlaska iz zatvora do u nazad nekoliko godina, desetak puta sam pozivan na tzv. informativne razgovore, pa sam ponekad morao ići i sa temperaturom, ustajući iz bolesničke postelje. 1983. godine za vrijeme hapšenja muslimanskih intelektualaca, sedam sati je vršen pretres mog stana. Saslušavan sam u vezi sa mojim pohapšenim prijateljima sa namjerom vlasti da me privole da ih optužim. Ali, ja sam mogao reći i rekao sam samo istinu: nikada nismo vodili nikakve razgovore, koji bi mogli biti okvalifikovani kao neprijateljska propaganda. Isljednik koji me je saslušavao bio je prema meni korektan i bez ikakvih protivljenja prihvatio je moju izjavu. Tom prilikom su mi oduzeli pasoš. Više puta sam podnosio zahtjev za povratak pasoša, da bih mogao nastaviti započeto liječenje u ino-stranstvu. Slijedila je odbijenica za odbijenicom. Pasoš sam dobio tek u oktobru 1988. godine, nakon predstavki: Forumu za ljudska prava u Beogradu, Odboru za predstavke i žalbe Skupštine SFRJ, Odboru za žalbe SSRNJ, Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove.

Kroz kakve sam torture i patnje prošao, kako sam teško trpio fizički i psihički, to zna samo Bog. On je svjedok i svih mojih bolova u toku bolesti, teškog doživljavanja gubitka moći kretanja i privezanosti za bolesničku postelju.

Pred mojim očima se odvijala drama strašne kušnje, koja je pogodila moga brata Nusreta i niz drugih divnih mladića, koji su pripadali našem pokretu. Bilo je teško, izuzetno teško. Ipak, mi nikada nismo pitali:

"Zašto, Bože?"

Znali smo da je svaka kušnja od Boga. On ju je poslao. A On je naš najveći Prijatelj. U Božijoj odluci postoji viši smisao, koji mi ljudi iz naših ljudskih pozicija ne možemo nikada potpuno da shvatimo. Mi smo znali da je sve što dolazi od Allaha dž.š. najljepši dar pa i kad

su naišle patnje, bolesti pa i smrt. Znali smo da jačina kušnje, koju šalje Allah dž.š. raste sa rastom snage imana.

Možda je Allah dž.š. htio da nas kušnjom razriješi propusta i grijeha koje smo učinili. Možda je htio da nam otvori puteve da se približimo vratima dženetskim, a možda je želio da nam srca učini tako osjetljivim da možemo doseći najviše moguće stepene vjerovanja. Mi nismo tražili nagradu ovog svijeta, mi smo samo molili Allaha dž.š. za milost i zadovoljstvo Njegovo. A to je za nas bilo važnije od svih materijalnih dobara. Vjeru našu u Allaha dž.š. jačali smo saburom.

Allah dž.š. je rekao:

"Mi ćemo vas dovoditi u iskušenje malo sa strahom i gladovanjem i time što ćete gubiti imanje i živote i ljetine. A ti obraduj izdržljive, one koji kad ih kakva nevolja zadesi samo uzviknu: Mi smo Allahovi mi ćemo se Njemu vratiti. Njih čeka oprost od Gospodara njihovog i milost, oni su na

pravom putu."

Kur'an (II - 155-157)

"Oni koji su strpljivi u neimaštini, i u bolesti i u boju ljutom. Oni su iskreni vjernici, oni se Allaha boje i ružnih postupaka klone."

Kur'an (n - 177)

Mi smo Allahu dž.š. zahvaljivali na svemu što jesmo. Nastojali smo, da sve naše riječi i djela budu na Njegovom putu. I kad su najteži udarci dolazili, mi smo govorili:

"Slušamo i pokoravamo se. Bože, oprosti nam naše grijehe."

Danas, kada ležim na postelji osjećam se sretnim što sam proživio pun i sadržajan život, što sam imao priliku, da prođem kroz kušnju na Božijem putu, što sam upoznao mnogo divnih ljudi i trpio zajedno sa njima. I kad bi me neko upitao da li bih svoj život i svoju kušnju mijenjao za neki drugi lagodniji život, uvijek bi moj odgovor bio: "Nipošto!"

Mnogi opaki ljudi su mi činili zlo, mučili me, ponižavali, psovali sve što mi je najsvetije i najdraže, vrijeđali su moju čast i ljudsko dostojanstvo, nanosili fizičke udarce i boli...

Pitao sam se toliko puta: Kako to mogu činiti i zašto to čine?

Pa, "Čovjek je veličanstveno djelo Allahovo i teško onom ko povrijedi čast i dostojanstvo Allahova djela."

(Citat iz govora Božijeg Poslanika Muhammeda a.s. na Oprosnom Hadždžu.)

I pored svega zla, meni nanesenog, danas, u mome srcu nema srdžbe, mržnje i gnjeva prema njima - ostalo je samo sažaljenje...

A na Dan Konačnog Suda, kada svi mi ljudi budemo u strahu klečali pred našim Stvoriteljem i molili Ga za oprost naših grijeha i za Njegovu veliku milost, On će dati svoju konačnu, najpravedniju, presudu.

BILJEŠKA O PISCU

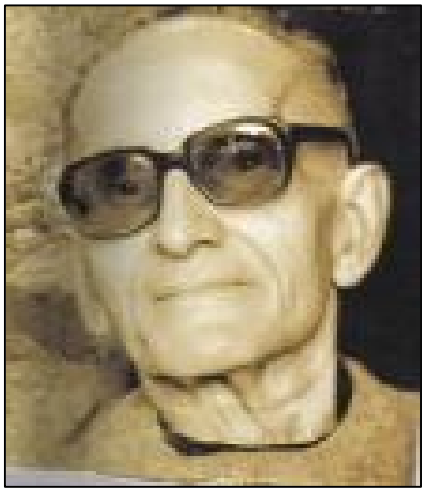

Munir Gavrankapetanović, rođen je u Sarajevu 14. juna 1928. godine. Osnovnu školu i Gimnaziju pohađao i završio u Sarajevu. U septembru 1947. godine upisao se na Građevinski fakultet u Zagrebu.

25. maja 1949. godine uhapšen u Zagrebu kao član organizacije "Mladi Muslimani". U oktobru iste godine osuđen na 8 godina lišenja slobode sa prinudnim radom.

U aprilu 1951. godine teško ranjen u saobraćajnoj nesreći prilikom transporta zatvorenika iz KPD Zenica u KPD Sremska Mitrovica.

Odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ u junu 1951. oslobođen daljeg izdržavanja kazne.

Diplomirao na Građevinskom fakultetu u Sarajevu 8. februara 1958. godine.

Objavio slijedeće knjige:

1. Snagom vjere do savršenstva duše (četiri izdanja) - pseudonim: Ismet U. Šehibrahimović

2. Na putu nade i utjehe - pseudonim: Ismet U. Šehibrahimović

Objavio je brošuru: Oprosni Hadž - inicijali: M.G. U pripremi za štampu su knjige:

1. Opskrba vodom u Bosni i Hercegovini u doba vladavine Osmanskih Turaka od XV do XIX stoljeća

2. Blud ili krepost?

U časopisima Takvim, Islamska misao, Preporod, Zem-zem, Mudžahid, objavio 40 radova iz oblasti islamske tematike, pod raznim pseudonimima.

Iz oblasti Hidrotehnike i Saobraćajne tehnike objavio 16 stručnih radova u časopisima: Vodoprivreda, Ceste i mostovi, Ribarstvo Jugoslavije, Život i zdravlje.